

AKADEEMIA

9. AASTAKÄIK

1997

NUMBER 11

Noorte eestlaste mustad stsenaariumid	Mikko Lagerspetz
Suurriikide kasv ja kadu	Rein Taagepera
Venelaste kohanemine Eestis	Tiit Tammaru
Tallinna vabamüürlasloozidest	Henning von Wistinghausen
Võõra motiiv baltisaksa kirjanduses	Liina Lukas
Kiri vennatütar Emmale	Georg Julius Schultz-Bertram
Kõned omast maast: Saksamaa	Joseph Beuys
Kui kõik on kunst	Vilja Kiisler
Luulet 1935–1937	Paul Viiding
Majanduslikud muutused ja eestimaalaste tervis	Virve-Ines Laidmäe
Kolm dialoogi	George Berkeley

Kolleegium:

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . . . . Ain Kaalep
tegevtoimetaja . . . . . Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja . . . . . Agu Tani
universalia . . . . . Jaan Kangilaski
Inta Soms
humaniora . . . . . Mart Orav
socialia . . . . . Jaan Isotamm
naturalia . . . . . Toomas Kiho
keeletoimetaja . . . . . Triin Kaalep
korrektor . . . . . Kristin Sarv
sekretär . . . . . Tiiu Jõgi
raamatupidaja . . . . . Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid:

43 13 73, 43 11 17

Fax:

43 13 73

Arveldusarve nr 150123017972 ERA-Pangas

© AKADEEMIA 1997

OÜ GREIF trükikoda,
Tartu, Kastani 38
Tellimus nr 3378.

Trükiarv 2300.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

9. AASTAKÄIK 1997 NUMBER 11 (104)

- “Oleneb, millisesse paati satun...”: Noorte eestlaste
mustad stsenaariumid
Mikko Lagerspetz 2243
- Suurriikide kasv ja kadu — taust Venemaa jaoks
Rein Taagepera 2259
- Venelaste kohanemise regionaalsed erisused ja
kohanemist mõjutavad tegurid
Tiit Tammaru 2283
- Näitlejad ja muusikud Tallinna vabamüürlasloožide
liikmeina
Henning von Wistinghausen 2303
Tõlkinud Nils B. Sachris
- Võõra motiiv baltisaksa kirjanduses
Liina Lukas 2322
- Kiri vennatütar Emmale
Georg Julius Schultz-Bertram 2344
Tõlkinud Liina Lukas
- Kõned omast maast: Saksamaa
Joseph Beuys 2351
Tõlkinud Vilja Kiisler

Kui kõik on kunst	<i>Vilja Kiisler</i>	2365
Luulet 1935–1937	<i>Paul Viiding</i>	2372
Majanduslike muutuste mõju eestimaalaste tervisele ja toidulauale	<i>Virve-Ines Laidmäe</i>	2376
<i>Arvustus: Olaf Klaasseni raamat Indoneesiast. Olaf Klaassen. Huvasti, Insulinde!: Andres Saali elu Indoneesias. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1996.</i>	<i>Ülo Sirk</i>	2404
Editorial note. Summaries		2426
Kolm dialoogi Hylase ja Philonouse vahel: Skeptikute ja ateistide vastu. IV	<i>George Berkeley</i>	2433
	<i>Tõlkinud Roomet Jakapi</i>	

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 2302, 2321, 2350: Georg Friedrich Schlateri (1804–1870) graafika.

Lk 2371, 2403: August Matthias Hageni (1794–1878) graafika.

“OLENEB, MILLISESSE PAATI SATUN...”

Noorte eestlaste mustad stsenaariumid

Mikko Lagerspetz

EESTLASED JA NENDE RIIK

Oma kuulsas 1882. aastal ilmunud essees kirjutab Ernest Renan, et rahvus/rahvusriik (*nation*) on “igapäevane rahvahääletus”. Ta nimetab rahvust “moraalseks teadvuseks”, mille jõudu tõestavad need ohvrid, mida iga üksikindiviid on valmis kogukonna kui terviku heaks kandma. Nende ohvrite kaudu on too teadvus legitiimne ja rahvuse olemasolu seega õigustatud (Renan [1882] 1994: 17–18).

Renan kirjutas seda ajastul, mil Euroopas oli ühelt poolt kultuuriliikumistena väljastpoolt etableerunud poliitikat alustanud rahvuslus hakanud mängima ka poliitilises elus üha tähtsamat

---

Olen tänulik sellele uurimusele kaasa aidanud isikutele ja institutsioonidele. 1996./1997. õppeaastal toimunud sotsioloogia kvalitatiivsete uurimismeetodite kursusest osa võtnud Eesti Humanitaarinstituudi üliõpilased viisid läbi, lindistasid ja transkribeerisid siin vaatluse all olnud intervjuud. Täna ka kõiki 22 vastajat. Minu abikaasa Hille oli abiks artikli keelelise toimetamise ja sisuliste märkustega. Artikli kirjutamist on laiema uurimusprojekti osana toetanud George Sorosi Fond (Research Support Scheme of the OSI/HESP, grant No 1256/1997).

“Oleneb, millisesse paati satun...”

rolli; ja teiselt poolt laiendasid juba olemasolevad riigid poliitilise osaluse võimalusi ka varem kõrvale jäetud rahvakihtidele. Tegemist oli lühidalt öeldes Euroopa kaasaegsete riikide loomise ajastuga, mis kulmineerus Esimese maailmasõja järgse uute riikide asutamisega. Nende hulgas oli teadagi ka Eesti.

Eesti praegust olukorda on juba loendamatu kordi võrreldud esimese iseseisvuse algusaastatega. Juriidilisest järjepidevusest hoolimata on praktikas siiski tegemist uue riigi ülesehitamise protsessiga. See protsess nõuab palju niihästi riigimeestelt ja -naistelt kui ka teistelt kodanikelt. Kui suur on aga see lojaalsus riiklusele, see ohvrivalmidus, mis Renani järgi on rahvuse olemasolu õigustuseks? Välismaalasele Eesti ellu lülitunud Tartu Ülikooli professor Wolfgang Drechsler (1995: 112) märgib hämmastusega, et “vaevalt keegi — kohtunikud, riigimehed ja haritlased kaasa arvatud — identifitseerub Eesti Vabariigiga”. “Laulva revolutsiooni” ajal sai iseseisvuse saavutamisest enam-vähem kõigi eestlaste ühine eesmärk, mille nimel oldi valmis kartulikoori sööma. Iseseisvuse saavutanud riigi kodanike praegune hoiak oma saavutuse suhtes mõjub paradoksina.

Vaadeldes Eesti praegust riiklikku korraldust, paistavad selle poliitilised institutsioonid sarnased enamiku n-õ väljakujunenud demokraatiade omadega (välja arvatud ilma kodakondsuseta ja täpselt määratlemata staatuses elanike suur suhtarv). Lähemalt arutledes on aga võimatu jätta märkamata üht kesket erinevust: kui näiteks Lääne-Euroopa riikide poliitiline kord on kodanike teadvuses enesestmõistetavaks kinnistunud, saadavad Eestis enamikku poliitilisi institutsioone sügavad kahtlused. Muidugi võib ka Lääne-Euroopas näha tekkimas lõhet masside ja poliitilise eliidi vahel (Hartley 1992/1993); postsotsialistlike riike kirjeldavate küsitluste tulemused näitavad aga rahva suure enamuse usaldamatust uute poliitiliste institutsioonide vastu (Rose 1997: 30–32; Rose, Haepfner 1994: 16–17; Rose, Haepfner 1996: 78–83; Rose, Maley 1994: 41–43). Eriti madal on usaldus poliitiliste parteide vastu, Eestis on see madal isegi teiste Kesk- ja Ida-Euroopa riikidega võrreldes (Rosimannus 1995: 30–31). Aga et valitseva esindusdemokraatia mudeli aluseks on noodsamad parteid, õõnesstab see usaldust poliitilise korra vastu tervikuna.

Lääne-Euroopas on kaasajal vähe neid poliitikuid, kes oma esinemistes kasutaksid eksplitsiitselt natsionalistlikke argumente ja sõnavara. Natsionalistideks kuulutavad end ainult Le Peni poolehoidjate taolised ekstremistid. Nii märgivad mitmedki analüütikud postsotsialistlike riikide ühisjoonena poliitikute ja üldsuse kalduvust natsionalismi, mis Lääne-Euroopas olevat juba ületatud (nt Holmes 1997; Offe 1996). Siin võib aga siiski tegemist olla lääneeurooplaste perspektiiviveaga. On nimelt võimalik rääkida Lääne-Euroopa “banaalsest natsionalismist” (Billig 1995), mis ei väljendu eksplitsiitse ideoloogiana, vaid igapäevastes mõtteviisides, mille aluseks on enesestmõistetav veendumus oma rahvuse edasikestmises (Billig 1995: 8–9). Selle mõiste kasutusele võtnud Michael Billig hoiatab, et sotsiaalteadustes tavapäraselt kasutatavate küsitlusmeetoditega võib olla väga raske nimetatud nähtust uurida, sest tegemist on igapäevaste, enamasti teadvustamata mõtlemisharjumustega. Banaalne natsionalism võib väljenduda igapäevases, rutiinses “lipuheiskamises” koolis, spordivõistlustel jne, aga võib-olla veelgi selgemini sellesama lipuheiskamise ärajäämises. Kui Briti alam kuuleb väljendeid **the Prime Minister**, **the weather**, **the Meteorological Office**, ei teki tal küsimust, millise riigi peaminister, ilm või meteoroloogiaamet on kõne all (Billig 1995: 106–108). Samas on Eestis ikka veel vaja rääkida “Eesti Vabariigi riiklikest” ametkondadest.

Eesti praegust olukorda vaadeldes on näha selget ebakõla uue poliitilise korra kiire loomise ja inimeste teadvuse vahel. Mõne aastaga on Eestis loodud liberaalse esindusdemokraatia institutsionaalne raamistik. Samas aga ei ole tekkinud kodanikku, kes selle tegeliku sisuga täitma peaks — kelle jaoks see riik, see institutsionaalne kord ja nende esitatud nõudmised oleksid endastmõistetavad; kes suunaks oma ühiskondliku aktiivsuse olemasoleva poliitilise korra poolt ette nähtud radadele ning selle kaudu, ka seda korda muuta püüdes, kindlustaks selle põhilise stabiilsuse. Mitte ilmaasjata ei andnud president oma uusaastakõnes kuulajatele ülesannet: me peame kõik olema riigimehed.

Nagu öeldud, tunduvad eespool kirjeldatud probleemid eriti ootamatud “laulva revolutsiooni” taustal. Kas on eestlastega midagi juhtunud? Marju Lauristin (1997) on vaadelnud samuti küsitluste andmetele tuginedes selle aastakümne arengut Eestis

“Oleneb, millisesse paati satun...”

eelkõige kultuuri ja väärtuste muudatustena. Eestlaste ja Eesti venelaste teadvuses on kasvanud hedonistlike ja eneseteostamisega seonduvate väärtuste tähtsus. Tema tõlgenduse kohaselt on väärtuste selline muutus viinud rahvusluse ja omariikluse ideede tähtsuse vähenemiseni. Vabanev Eesti sai kohe ka Lääne uute mõttevoolude osaliseks, mille postmodernistlikud ideed olid aga sobitamatud rahvusriigi taastamist nõudnud mõtteviisiga.

Käesoleva uurimuse eesmärgiks on vaadelda eestlaste hulgas praegu esinevat ükskõikset suhtumist oma riiki — mis niisiis on väidetavalt hakanud asendama eelmist, konstruktiivsemat suhtumist. Veel kord: kas eestlane on tänapäeval nõus midagi oma riigi heaks ohverdama? Kas uue iseseisvuse algusaastate kogemused on muutnud tema suhtumist oma riiki või — kas peitusid “uue” mõtteviisi seemned juba “vanas” mõtteviisis endas?

MÕTTEEKSPERIMENT EESTI HUMANITAARINSTITUUDI ÜLIÕPILASTEGA

Uurimismeetodina ei ole seekord kasutatud küsitlust; käesoleva uurimuse meetodit võiks pigem nimetada kvalitatiivseks. Tuletan siinkohal meelde mõningaid kvalitatiivse ja kvantitatiivse uurimismeetodi vahelisi erinevusi. Traditsiooniliste kvantitatiivsete sotsioloogiliste uurimuste üheks oluliseks ülesandeks on selgitada, millises ulatuses teatud hoiakud või käitumisviisid on levinud mingis üldkogumis; samuti tulemusi sotsiodemograafiliste taustamuutujatega kõrvutades püüda selgitada nende põhjusi. Selline uurimistöö eeldab piisavat valimit, mille moodustumise põhimõtted on tuntud — seeläbi saab võimalikuks argumenteerimine arvuliste näitajatega. Kvalitatiivsed uurimismeetodid aga püüavad pigem vastata küsimustele “kas?” ja “kuidas?” kui “millisel määral?” ja “miks?”. Kui mingi nähtuse (näiteks banaalse natsionalismi või selle puudumise) olemasolu on teada, võib kvalitatiivse uurimusega püüda teda “lokaalselt seletada” (Alasuutari 1994: 215–219): vaadelda nähtust ühes oma tüüpilises esinemiskontekstis ning näidata tema sisemist loogikat ja neid teisi ühiskondlikke nähtusi, mis temaga seostuvad. Seletamine ei tähenda

siin niisiis kausaalse seletuse leidmist, vaid nähtuse arusaadavaks tegemist.

Selle uurimuse eesmärgiks ongi kõnealuse mõtteviisi "lokaalne seletamine". Eesmärgist tingitud on ka intervjuueeritavate valik — intervjuud on tehtud Eesti Humanitaarinstituudi üliõpilastega. Ühelt poolt on nimelt noorte puhul märgitud huvi puudust poliitika ja riikluse vastu; teiselt poolt on omamoodi loogiline oodata sellise suhtumise olemasolu just riigist sõltumatu õppeasutuse üliõpilastel.

Uurimuse empiiriliseks materjaliks on hulk intervjuusid, mida tegid 1996/1997. õppeaastal kvalitatiivsete uurimismeetodite kursusest osa võtnud Eesti Humanitaarinstituudi sotsioloogiaüliõpilased. Nad said ülesandeks teha diktofoni kasutades lühiintervjuu ühe oma tudengist kaaslasega ja lindi sisu seejärel transkribeerida Silvermani ([1993] 1994: 118) või Suonise (1993: 113) esitatud kõne rütmi, hääle tugevust jne kirjeldavaid tingmärke kasutades¹. Peale vastaja vanust, kodukohta ja tema enda poolt määratletud

¹ Intervjuude transkribeerimisel kasutavad eri autorid mitmeid erinevaid transkriptsioonimärke. Esitan nendest siin ühe võimaliku valiku, millest osa on kasutusel artiklis esitatud intervjuukatketes:

(.) — lühike, aga siiski märgatav paus;

(2) — pikem paus, mille kestus sekundites on antud sulgudes;

= — kõnevoorude vahel ei ole märgatavat pausi;

A: Minu [arvates mitte. — uus kõneleja alustab enne

B: [Tead, mina arvan — eelmise kõneleja kõnevooru lõppu;

°sõna° — vaikselt öeldud sõnad;

(sõna) — transkribeerija oletused halvasti kuulnud sõnade kohta;

((—)) — transkribeerija kirjeldused tegevuse kohta;

[—] — analüüsi tegija märkused ja lisandused;

>sõna< — kiiresti öeldud tekstikohad;

<sõna> — aeglaselt öeldud tekstikohad;

sõna — toonitatud sõnad;

SÕNA — valju häälega öeldud sõnad;

.hhh — kuuldav sissehingamine; hhh ilma punktita tähistab väljahingamist;

sõ:na — koolonile eelnev vokaal kõlab pikana.

“Oleneb, millisesse paati satun...”

põhitegevust puudutavate küsimuste pidid intervjuerijad esitama kaks küsimust:

1) Kui Eesti satuks mõne võõrvõimu alla, mida Sa siis teeksid?

2) Mis saaks siis olema teisiti kui nüüd?

Lootsin, et neile küsimustele antud vastuseid analüüsides on võimalik hinnata, kui olulisena määratlevad vastajad riiki enda jaoks ja kuivõrd nad esitavad riikluse säilimist otsese eeldusena oma eluviisile ja tulevikuplaanidele. Palusin intervjuerijatel varuda intervjuu jaoks aega umbes 20 minutit; transkriptsioonide järgi otsustades piirdub enamik laekunud 22 intervjuust vähem kui kümne minutiga, mõni üksik intervjuu ehk ületab 20 minuti kestuse. Kolm intervjuud olid sedavõrd lühikesed, et otsustasin need käesolevast analüüsist välja jätta. Lisaks jätsin välja kolm intervjuud, mille vastajad ei olnud Eesti Humanitaarinstituudi üliõpilased. Seega on analüüsi aluseks 16 intervjuud; vastajatest on 9 naised ja 7 mehed. Noorim vastaja oli 19 ja vanim 25 aastat vana.

Uurimismeetodit võib iseloomustada kui struktureerimata või “avatud” intervjuud (Silverman [1993] 1994: 94–96). Et vastajad on intervjuerijatele juba varem tuttavad, langevad ära mõned kahe intervjuupoole vahelise usalduse saavutamist puudutavad probleemid (vrd Denzin 1970: 133–138). Samas on intervjuude lühidusest siiski tingitud interaktsiooni “põgususe” tekitatud probleem — vastaja ei pruugi tunda kohustust esitada oma mõtete “autentset” kirjeldust, vaid võib oma tegelike mõtete pähe pakuda vastuseid, mida eeldatavasti oodatakse (Denzin 1970: 135). Käesoleva uurimuse puhul aga pole sellel probleemil tähtsust, sest eesmärgiks ei olegi selgitada, mida vastajad tegelikult teeksid, kui Eesti satuks mõne võõrvõimu alla — ilmselt poleks seda ka praktiliselt võimalik teada saada. Lühikese vestluse käigus tuttavale antud selgitus on pigem näidiseks nendest igapäevastest interaktsioonisituatsioonidest, mille käigus luuakse ja taastoodetakse selliseid teemasid puudutavat diskursust, s.t konventsioone, mis suunavad antud teemat puudutavat kõnet. Kui vastaja näiteks väidab, et ta peab relvastatud vastupanu mõttetuks, ei pruugi me teada saada midagi tema tegelikest mõtetest, veel vähem tema faktilisest tegutsemisest vallutajaga kohtudes; me saame aga olulist

teavet selle kohta, milliste väidete esitamine antud kontekstis on sotsiaalselt heaks kiidetud. Aga just sellistest interaktsiooni sisu reguleerivatest normidest koosnebki meie poolt uuritav mõtteviis.

Analüüsi ühe osana otsisin vastajate ütlusi **Eesti riigi** kohta. See, mida Drechsler väitis ühiskonna eliitide kohta, paistab paika pidavat ka üliõpilaste puhul. Sugugi kõik vastajad ei esita hinnanguid praegusele Eesti Vabariigile; kõik esitatud hinnangud aga on negatiivsed või paremal juhul ükskõiksed. Räägitakse üldiselt administratsiooni või demokraatia nõrkusest, ilma siiski konkreetseid probleeme nimetamata. Kriitika taustaks on pigem üldine vastumeelsus ja huvipuudus kõige poliitikaga seonduva vastu. Mõni vastaja läheb nii kaugele, et väidab väljakutsuvalt:

(Nr 19, mees, 23-aastane): Kui keegi teine valitseks (mina ei tea) Võib-olla olekski parem ((hää! kõveneb)) Siis tegeleks ehk keegi riigiasjadega ka, praegu eestlastel seal eesotsas selleks aega ei jää. Tegeletakse rohkem oma ego upitamisega. Ma ei oska midagi öelda, kõik oleneb ju konkreetsest olukorrast (.) Kuhu see jutt peab viima? Sa ütlesid, et on ainult mõned lihtsad küsimused. Sellel teemal võib ju lõpmatuseni spekuloida! POLIITIKA EI HUVITA MIND, MUL ON SELLEST KÕRINI! KÕIK NEED [poliitiku nimi] JA MUUD JAMAD ON MIND ÄRA TÜÜDANUD!

Samas ei puuduta see negatiivne hoiak eesti rahvust. Vastajad, kes eestlust nimetavad, esitavad just seda positiivse väärtusena ja olulise põhjusena ühe või teise tegutsemisvõimaluse valikuks kriisisituatsioonis.

Vastuseid analüüsidest torkab silma vastajate suur üksmeel selles, millise võõrvõimu poolt ohtu Eesti iseseisvusele oleks oodata. Kõik need vastajad, kes üldse nimetasid võimaliku võõrvõimu nime, pidasid selleks Venemaad — või mõnel juhul Nõukogude Liitu. Mõned vastajad selgitasid otse, et:

(Nr 9, mees, 23-aastane): [—] VAEVALT et mingi muu võim meid nagu ähvardab (.) kui just jätta kõrvale “Independence Day” ufo-
kad [—].

Kuus vastajat ei nimeta võimalikku võõrvõimu üldse, aga on ilmne, et nemadki peavad selleks endastmõistetavalt Venemaad.

“Oleneb, millisesse paati satun...”

Seda on kohati võimalik välja lugeda transkriptsioonidest, nagu järgneva katkendi sõnast “enam”:

(Nr 12, naine, 23-aastane): Ma arvan, et (2) et ei oleks enam võimalik selline olelemine nagu meil just on seljataga nõukogude võimu ajast, et rahvas ei lepiks enam sellega.

Teisi võõrriike (Saksamaad, Lätit, Ühendriike ja Rootsit) või “rohelisi mehikesi” nimetatakse ainult spekulatsioonidega, mille ilmne ebarealsus laseb Vene ohtu vastavalt reaalsemana paista. Siiski nimetavad kaks vastajat, kuigi ebaledes (olles Venemaal nimetanud), “võõrvõimuna” ka Euroopa Liitu:

(Nr 18, mees, 25-aastane): No kust see [võõrvõim] võiks tulla? Lätist? (.) No reaalne okupatsioonivõim oleks Venemaa poolt Kuigi (.) no ma ei tea (.) no ütleme Euroopa võim oleks selline kavalam, kaval ja demokraatia mantli alla peidetud.

Tasub ehk veel märkimist, et võõrvõimuna ei nimetata Soomet, kuigi selle reaalne kultuuriline ja majanduslik mõju Eestile on tänapäeval kahtlemata olulisem kui teistel nimetatud riikidel peale Venemaa.

Venemaa tegevust allutatud Eestis esitati küllaltki dramaatiliselt. Nimetati küüditamist ja teisi elanikkonna terroriseerimise võimalusi; peeti tõenäoliseks poliitilise korra muutmist ja omandi natsionaliseerimist. Euroopa Liitu või “Läänt” võõrvõimuna nimetanud vastajad aga viitasid majanduslikule mõjule ja kaudsemalt toimuvale “ühtlustamisele”. Kahe võõrvõimu eeldatavaid erinevusi kirjeldas kujundlikult äsja tsiteeritud intervjueritav:

(Nr 18, mees, 25-aastane): ELs hakkame kõik kandma ühe löikega pükse ja ühes kohas teed ületama ja ühtmoodi kõnelema teatud standardite alusel. See on kavalam. AGA (.) see teeks sama välja, mis konkreetne varjamatu võõrvõim. Mulle tundub jah, et EL liigub sinna Orwelli nägemuse poole. Vene okupatsioon oleks avalik (.) oleks selline ülbe tatipritsimine. Paar tuhat inimest võib-olla tõesti viidaks Siberi, aga meie rahvuslik identiteet säiliks.

Teistes osades olid intervjueritavate vastused küsimustele üksteisest üpris erinevad. Samas ei võimalda kvalitatiivne uuri-

mus järeltuste tegemist vastuste distributsioonist; et tegemist pole juhusliku või kvoteeritud valimiga, ei või me kindlad olla, et teatud vastuste esinemise suhteline sagedus on üldkogumis samasugune kui meie valimis. Niisiis tuleb lähtuda Alasuutari (1994: 28–30) esitatud “erandituse” põhimõttest: selle asemel et otsida ja analüüsida vastuste vahelisi erinevusi, on vaja otsida kõigi vastuste jaoks ühiseid tõlgendusi. Seda on võimalik teha, tõstes tõlgenduste abstraktsioonitasandit ning otsides erandite käsitlemiseks täiendavaid seletusi.

Üheksa intervjueeritavat 16-st nimetab oma võimaliku tegevusena võõrvõimu alla sattunud Eestist lahkumist. Samas ei tohiks me veel selle tulemuse alusel midagi väita sellise suhtumise tegelikust levikust Eesti noorte või üliõpilaste hulgas. Peame aga täheldama, et ka ülejäänud seitsmest vastajast viis tegelikult nimetavad Eestist lahkumist — samas toonitades, et seda võimalust nad ise ei kasutaks. Niisiis oli peaaegu kõigi vastajate² jaoks **Eestist lahkumine tegutsemisalternatiiv, mille suhtes tuli seisukoht võtta. Selles valikus nähti esitatud küsimuse tõelist tuuma:**

(Nr 9, mees, 23-aastane):

[Küsimus:] Kui Eesti satuks mõne võõrvõimu alla, mida sa teeksid?

[Vastus:] Ma ei tea (.) °Mis° ma ikka teeksin (.) Kaks võimalust: kas jääda siia või minna ära, ühesõnaga see on küsimuse idee või? .hh Sõltub oludest. Mõlemad võimalused °on° (olemas) kohe KINDLASTI MÕTLEKSIN ÄRAMINEKU PEALE KA.

Tehtud valikust lähtuvad kaks või kolm võimalikku strateegiat, mida põhjendatakse erinevalt.

Eestist lahkumise motiivina esitati võõrvõimu poolt ette võetud repressioonide vältimist; kuid samas toonitasid lahkumise kaalujad, et otsuse teoks saamine saaks siiski sõltuma peamiselt võimalustest ja juhistest:

---

²Kahest erandist üks (10. intervjuu) oli Venemaalt pärit elektrooniku tütar: sellega võib olla seletatav tema vastuste lahkumine üldisest suundumusest. Teise erandliku vastuse lühidus ja vastaja teatav tõrksus ei võimalda lahkuminekut seletada.

“*Oleneb, millisesse paati satun...*”

(Nr 6, mees, 21-aastane): KUULE, ÄRA KÜSI NII RASKEID KÜSIMUSI!!! ((naerab)) No see, no see ju OLENEB ((tõsinedes)) oleneb väga paljudest asjadest, üks ole. Eeee (3) oleneb ju sellest, sellest, kes on see võõrvõim.

[---]

Siis kui venelased sisse tuleks, ma usun, et kõigepealt püüaks muidugi põgeneda (.) Kõlab küll ((naerab)) heheh, väga ebaisamaalikult, aga venelaste alla teist korda, teist korda küll jääda ei tahaks ((hõõrub tõsinedes lõuga)). No see kõik jälle ju oleneb, oleneb näiteks sellest, et me räägime tihti, et kui venelased tulevad siis siis et me kõik põgeneme kas Rootsi või jumal teab kuhu, aga aga (.) praktiline olukord on ju tavaelus HOOPIS TEINE! ((elavnedes)) See ei ole ju nii, et samal ajal kui me kohvleid pakime, eee, valime, kas minna laeva või lennukiga ((ägedalt)) Eks ole, tavaliselt on (.) tavaliselt pannakse (4) ((otsib žestikuleerides sõnu)) armeega sadamad kinni ja ja (.) ongi KOGU MOOS ((rahunedes)) Eks siis tekivad juba °uued valikud°.

Äraootavale seisukohale jäämine oli kohalejäänutele üks kahest võimalikust alternatiivist — teine oli aktiivne vastuhakk. Ka valikut nende vahel kirjeldati kui suurel määral juhusest või hetkevõimalustest olenevat. Samas on osa mittelahkujate jaoks kohalejäämine ise teadlik otsus, mida põhjendati rahvuse huvidega:

(Nr 14, naine, 21-aastane): [—] ma kujutan ette. et kui ma olen kuskil linnas, kus parasjagu mingid nihuksed rohelised mehed hakkavad tulema mm (1), et siis, et siis äkki kuidagi, ma ei tea, ma usun, et ma olen piisavalt patriootlik, et ma viskuks ka mingisse põrandalusesse liikumisse või kuidagi üritaks nagu ka asjale kaasa aidata, aga (2) kui ma oleksin ikkagi kuskil mm (.) ma ei tea kuskil (.) Kuuse kuus või Mätta üheksa, siis ma ilmselt jääks sinna ja vaataks, et mis edasi saab (2), aga ei ma ei usu, et ma ära põgeneksin (.) mm. et noh =

[Küsimus:] = Üldse isegi kui on näha, et =

[Vastus:] = Et sellest midagi ei tule. Ei, ma ei usu, et see oleks kuidagi eetiline (.) viis see tähendab kui viiskend aastat tagasi nagu pool rahvastikust ikka pidas vajalikuks siia jääda et noh (.) siis võiks ju nagu seekord ka mõned ikka siia jääda.

On veel kaks teoreetilist tegutsemisvõimalust, mida ükski vastata ei võtnud omaks. Üks oleks olnud jääda kohale ja teha ak-

tiivset koostööd võõrvõimuga; teine oleks olnud Eesti seadusliku valitsuse poolt antud korralduste ootamine ja täitmine — koordineeritud, võib-olla sõjaline vastupanu.

NOORED MINEVIKU VANGIS

Hoolimata vastajate erinevatest “valikutest”, esitavad nad kõik üldjoontes ühesuguse ettekujutuse küsimustes esitatud võõrvõimu alla sattumisest. Eestit endale allutavaks võõrvõimuks on Venemaa, mis oma võimu kindlustamiseks kasutab vägivaldseid, repressiivseid vahendeid elanikkonna vastu. Põhiliseks küsimuseks on: kas lahkuda või jääda? Lahkuda tahtjate saatuse otsustab suurel määral juhus; samuti on etteaimamatu, kuivõrd kohalejääjatele avaneb võimalusi põrandaaluseks vastupanuks.

Üliõpilaste must stsenaarium on liigagi tuttav. Ta on identne Teise maailmasõja aegsete sündmustega Eestis, nii nagu neid kulunud aastakümne vältel on edasi antud ajalookäsitlustes, memuaarides, ilukirjanduses, ajakirjanduses, filmides ja televisioonis. Vastajad otsisidki tihti oma kujutlustele tuge just eelmise okupatsiooni kogemustele apelleerides. Olgu modernismijärgsete ideedega kuidas on, aga üliõpilaste mõtlemine vähemalt ei ole veel sööstnud Clausewitzi-järgsesse ajastusse, mil territooriumide vallutamine sõjalise jõuga olevat asendunud majandusliku mõju saavutamisega (vrd Piirainen 1994: 7).

Veel üks kõigile vastustele ühine omadus ühendab neid eelkõige 1944.–1945. aasta kogemustega: kuskil ei esine koordineeritud vastupanu osutatavat Eesti riiki. Kui võõrriigi vastu tegutsemist nimetatakse, seostatakse seda alati spontaanselt tekkivate gruppidega. Muidugi võib väita, et küsimuse sõnastus on andnud mõista, et “võõrvõimu alla sattumine” on juba teoks saanud fakt; samas oleks valitsuse korraldatud vastupanusse uskuja saanud ka sellise võimaluse poolt argumenteerida.

Oleks siiski ebaõige järeldada, et rahvus on intervjueeritud noorte jaoks tähtsusetuks muutunud. Nagu öeldud, ei olnud kol-laboratsioon ühegi vastaja jaoks võimalike valikute hulgas. Võõrvõimule allutatud Eestisse jääda tahtjad kõik põhjendasid oma otsust rahvuse ellujäämise või “meile omase elukorralduse säili-

"Oleneb, millisesse paati satun..."

mise" (nr 5, naine, 21-aastane) huvidega. On aga selge, et riiki ei peetud selle ellujäämise tagatiseks. Kohale jäämises, oma elu elamises valitsejate vahetumise, repressioonide ning tüütute ja omakasupüüdlike poliitikute kiuste nähti ainsat sellist tagatist.

Analüüsi tulemusi vaadeldes tekib muidugi küsimus, kuivõrd saame mingit laiemat tähendust omistada sellise suhteliselt väikesel ja omanäolise üliõpilaste grupi vastustele nagu Eesti Humanitaarinstituudi üliõpilased. Kas intervjuueeritutel on mingi eripära, mis käsitletud teema suhtes eristab neid teistest eesti noortest?

Üheks selliseks erinevuseks võib muidugi olla vastajate suhteliselt hea võõrkeelte oskus, mis ehk kergemini kallutab neid mõtlema Eestist lahkumisele kui ühele võimalusele. Samas on võõrkeelte oskus teistegi Eesti noorte hulgas ilmselt kiiresti paranemas. Vastajate ilmsem eripära seisneb aga selles, et nad õpivad humanitaaraineid ja seostavad oma tuleviku nendega. Arvan, et nii sellega kui ka EHI asutamislooga saab osalt seletada Eestisse jääda otsustanute teatavat kahevahelolekut "äraootamise" ja aktiivse vastupanu suhtes. Siingi on näha eelmise okupatsiooni kogemuste mõju. Piir vastupanu ja võimudega koostööle asumise vahel oli tollal palju teravam majanduse, tehnika või juura vallas tegutsejate kui humanitaarintelligentsi jaoks. Teisiti kui näiteks Venemaal, olidki Eesti nn dissidendid pigem tehnilise või loodusteadusliku haridusega; samas võimaldasid eelkõige kirjanudus ja teised kunstiliigid esitada varjatud poliitilist kriitikat ilma võimudega avalikku konflikti astumata (Lagerspetz 1996: 103–105). Loominguliste liitude ühispleenumil (1.-2. aprillil 1988) pandi "laulva revolutsiooni" esialgsed eesmärgid paika just sellise intelligentsi opositsiooni poolt. Sama aasta sügisel, niisiis revolutsiooni laineharjal, asutati ka Humanitaarinstituut. Võib öelda, et EHI nii institutsioonina kui ka otse oma mitmete õppejõudude kaudu taastoodab toona valitsenud arusaama intelligentsi ühiskondlikust rollist: ühelt poolt haritlase või loovisiku apoliitilisusest, teiselt poolt paratamatust vastuolust tema ja mis tahes võimu — "vaimu ja võimu" — vahel.

Ilmselt aitavad need märkused asetada siin uuritud mõtlemisviisi oma õigesse konteksti. Samas on aga usutav, et mitte ainult Eesti Humanitaarinstituut, vaid ka õige mitmed teised hariduse, teaduse ja kultuuriga seotud institutsioonid on rohkemal või vä-

hemal määral jäänud selle mõtteviisi kandjaks. Nagu eespool viidatud küsitlustulemusedki näitavad, marginaalseks või vähetähtsaks siin vaadeldud riigi- ja poliitikavastasust ilmselt pidada ei saa.

RAHVUS JA TEMA RIIK

Selle kirjutuse alguses tsiteeritud Ernest Renan, kuigi sünnilt bretoon ja mitte "etniline" prantslane, ei teinud vahet rahvuse ja rahvusriigi vahel, kasutades neid mõlemat tähistavat terminit *nation*. Otsustav oli tema järgi rahvuse ühine minevik ja tahe ühise tuleviku heaks töötada, mitte "rassilised või keelelised erinevused". Selline ongi n-ö "Lääne" või "Prantsuse" tüüpi natsionalismi põhiline lähtekoht; Eesti rahvusluse juured on aga Herderi inspireeritud "Ida" või "Saksa" natsionalismis, mis ei seosta rahvust mitte riigi, vaid kultuuriga (nt Berlin [1991] 1993; Jenkins, Sofos 1996: 9–32; Mölder 1997). Saksa valgustusaja filosoofi Johann Gottfried Herderit võiks ju pigem riigi vastaseks pidada.

Eestlaste poolt omaks võetud rahvuslus peab ilmselt trüudust rahvusele ja trüudust riigile erinevateks nähtusteks. Trüudus rahvusele ei pane veel üksikisikut oma riiki kaitsma, makse korralikult maksma ja seadustele kuulelik olema. Minevikukogemus justkui õigustab sedagi nägemust. Eesti rahvustunne sündis oludes, kui veel omariiklusest unistaminegi kõne alla ei tulnud. Eesti eelmine riiklus lõppes sellega, et riik jättis otsustaval hetkel oma kodanikud ilma kaitseta. Läbi nõukogude aastate pakkus eestlastele identifitseerumise peamise võimaluse rahvus, mitte Nõukogude Liit või ENSV. Ja kuigi "laulva revolutsiooni" tulemuseks oli Eesti taasiseseisvumine, oli ta nagu teisedki Kesk- ja Ida-Euroopa revolutsioonid suurel määral rahvuse (või ühiskonna) ülestõus riigi kui institutsiooni vastu (vrd Holmes 1997: 17; Holy 1996: 9–10; Tamás 1994).

Muidugi ei tohi tähtsusetuks pidada Lauristini (1997) poolt nimetatud Lääne uute mõttevoolude mõju eestlaste teadvusele. Peale selle võib veel rääkida kaasaegse rahvusriigi tähtsust objektiivselt vähendavatest globaalsetest arengutendentsidest. On ju rahvusriigi väidetav kadumine ka üks kaasaegsete ühiskonnateaduste juhtivaid vaidlustemasid: öeldakse, et rahvusriik on

“Oleneb, millisesse paati satun...”

jäänud liiga väikeseks, et elu suuri, ja liiga suureks, et elu väikesi probleeme lahendada (Giddens 1990: 65). Ning lõpuks murendavad usku rahvusriiki ka mitmed sellesama riigi ülesehitamise enda õlule võtnud poliitikutest, kes uusliberalistlikus vaimus propageerivad passiivset, minimaalsete kohustustega riiki.

Vaevalt et ükski nendest kaasaegsetest nähtustest kasvatab kodanikes usaldust oma riigi vastu. Kuid samas on ükskõiksus riigi suhtes ilmselt selline suhe, mille juured ulatuvad väga kaugele ja mida Eesti ning Kesk- ja Ida-Euroopa ajalooline kogemus on viimastel aastakümnetel ainult tugevdanud.

*

(Nr 5, naine, 21-aastane): Kõik oleneb sellest, millisesse paati satun, kas nende hulka, kes lähevad välismaale, nende hulka, kes võitlevad võõrvõimuga, või nende hulka, kes püüavad ära elatuda võõrvõimu all (4) või neljandaks nende hulka, kes paaniliselt hakkavad võitlema Eesti riikluse taastamise eest.

[Küsimus:] Mis võiks mõjutada sinu käitumist?

[Vastus:] Võib-olla sissejuurdunud ideed ja arvamused. Eesti iseseisvumisel, taasiseseisvumisel, juurdunud võimalused, see kuidas siis inimesed käitusid või mis siis olid. Aga võib-olla leidub mingisugune teistsugune tee. (3) Aga Eestist lahkuda ma ei tahaks.

[---]

Kuid kuskilt kumab mingi iseseisvuse võlu. .hhh Ei oskagi täpsemalt öelda.

Kirjandus

- A l a s u u t a r i , Pertti 1994. *Laadullinen tutkimus*. Tampere: Vastapaino
- B i l l i g , Michael 1995. *Banal Nationalism*. London etc.: SAGE
- B e r l i n , Isaiah [1991] 1993. Kaks natsionalismi-mõistet: Intervjuu Nathan Gardelsile 1991. aasta suve lõpul Portofinos (Itaalia). — *Vikerkaar*, nr 2, lk 61–69
- D e n z i n , Norman K. 1970. *The Research Act in Sociology*. London: Butterworth
- D r e c h s l e r , Wolfgang 1995. Estonia in Transition. — *World Affairs*, Vol. 157, No. 3, pp. 111–118

- Giddens, Anthony 1990. *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press
- Hartley, Anthony 1992/1993. Europe's New Populism. — *The National Interest*, No. 30, Winter, pp. 37–40
- Holmes, Leslie 1997. *Post-Communism: An Introduction*. Cambridge: Polity Press
- Holy, Ladislav 1996. *The Little Czech and the Great Czech Nation: National identity and the post-communist transformation of society*. Cambridge: Cambridge University Press
- Jenkins, Brian, Spyros A. Sofos 1996. Nation and Nationalism in Contemporary Europe: A Theoretical Perspective. — *Nation and Identity in Contemporary Europe*. Eds. B. Jenkins, S. A. Sofos. London & New York: Routledge, pp. 9–32
- Lagerspetz, Mikko 1996. *Constructing Post-Communism: A Study in the Estonian Social Problems Discourse*. Turku: Turun Yliopisto
- Lauristin, Marju 1997. Cultural Meaning of Transition: Rediscovering Personal and Human Values. (Londoni Ülikooli Ida-Euroopa ja Slaavi Uuringute Keskuse Eesti-teemalisel konverentsil 4. veebruaril 1997 peetud ettekanne)
- Mölder, Holger 1997. Rahvusriik ja etnilisus tänapäeva maailmas. — *Akadeemia*, nr 10
- Offe, Claus 1996. *Varieties of Transition: The East European and East German Experience*. Cambridge: Polity Press
- Piirainen, Timo 1994. Introduction. — *Change and Continuity in Eastern Europe*. Ed. T. Piirainen. Aldershot etc.: Dartmouth, pp. 1–9
- Renan, Ernest [1882] 1994. Qu'est-ce qu'une nation? — *Nationalism*. Eds. John Hutchinson, Anthony D. Smith. Oxford & New York: Oxford University Press, pp. 15–16
- Rose, Richard 1997. *New Baltic Barometer III: A Survey Study*. Glasgow: University of Strathclyde
- Rose, Richard, Christian Haepfner 1994. *New Democracies Barometer III: Learning from What is Happening*. Glasgow: University of Strathclyde
- Rose, Richard, Christian Haepfner 1996. *New Democracies Barometer IV: A 10-Nation Survey*. Glasgow: University of Strathclyde
- Rose, Richard, William Maley 1994. *Nationalities in the Baltic States: A Survey Study*. Glasgow: University of Strathclyde
- Rosimannus, Rain 1995. Political Parties: Identity and Identification. — *Nationalities Papers*, Vol. 23, No. 1, pp. 29–41

“Oleneb, millisesse paati satun...”

- Silverman, David [1993] 1994. *Interpreting Qualitative Data. Methods for Analysing Talk, Text and Interaction*. London etc.: SAGE
- Suoninen, Eero 1993. Mistä on perheenäidit tehty?: Haastattelupuheen analyysi. — *Diskursianalyysin aakoset*. Toim. Arja Jokinen, Kirsi Juhila, Eero Suoninen. Tampere: Vastapaino, s. 111–150
- Tamás, G. M. 1994. The Legacy of Dissent. Irony, Ambiguity, Duplicity. — *Uncaptive Minds*, Vol. 7, No. 2 (26), pp. 19–34

MIKKO LAGERSPETZ (sünd. 1963) lõpetas Turu ülikooli sotsioloogina 1989. a. *Dr. phil.* 1996 Turus. Alates 1990. aastast Eesti Humanitaarinstituudi ühiskonnateooria õppetooli juhataja.

SUURRIIKIDE KASV JA KADU — TAUST VENEMAA JAOKS

Rein Taagepera

Esimese teadaoleva katse määratleda riikide kestvust ja vaheldumist tegi Tsou Jen (või tema jüngrid) Hiinas 2100 aasta eest. Meetod oli astroloogiline. Võib-olla sellepärast polegi teada uusi katseid järgneva 2000 aasta jooksul, kuni lõpuks Hornell Hart (1945) avaldas mitme eelnevat rekordit ületava riigi pindala umbkaused kasvukõverad. Hiljem on riikide kasvu mehhanismi ja süstemaatikat arutanud Friedman (1977), Jones (1982) ja Chase-Dunn (1985) majanduslikust küljest ning Naroll (1967) ja Eckhardt (1990) sõjalisest. Täpsemad kasvukõverad umbes saja oma aja suurema riigi kohta on avaldanud Taagepera (1968, 1978a, 1978b, 1979, 1988, 1997). Meetodis on nad astroloogiast hoidunud. Kas see muudab valitsejate hoiakut, saab näha. Venemaa keeldumine andmast viisat Taageperale aastal 1995 põhines vist millelgi muul.

Kas suurriikide kasvus, kestvuses ja kaos on midagi korrapä-rast ja seega pooleldigi ennustatavat? Ja kui on, siis mida lubab see ütelda suurima pindalaga nüüdisriigi Venemaa kohta? Käes-olev ülevaade on rajatud peamiselt uusimale uurimusele (Taagepera 1997), mis ilmub Ameerika Rahvusvaheliste Uuringute Ühingu ajakirjas *International Studies Quarterly*. Annan kõigepealt oma aja suurima pindalaga riikide kasvukõverad, eristades kolme tehnoloogilist perioodi: -3000 kuni -600, -600 kuni +1600 ja pärast aastat 1600. Aja jooksul on suurriikide pindala kippunud suurenema. Esitan selle üldsuuna teoreetilise mudeli nii pindala kui ka rahvaarvu osas. Seejärel vaatlen riikide kasvu- ja kestvusaja suhet. Lõpuks rakendan seda kõike Vene riigi tuleviku hindamiseks. Eri mõõdupuud annavad erinevad ekstrapolatsioonid, ent Venemaa pindala kahanemine paistab tõenäolisem kui uus kasv.

RIIKIDE PINDALAD 5000 AASTA VÄLTEL

Joonised 1 kuni 5 näitavad oma aja suurimate riikide pindala muutusi aja jooksul. Viimased 5000 aastat on jagatud viide alajärku, seda üldiselt (v.a III järk) niimoodi, et iga järgu alguses on eelnevat rekordit suuresti ületav riik:

I. Egiptuse järk, 2600 aastat (–3200 kuni –600).

IIa. Iraani—Hiina järk, 1200 aastat (–600 kuni +600).

IIb. Islami järk, 600 aastat (600 kuni 1200).

IIc. Mongoli järk, 400 aastat (1200 kuni 1600).

III. Briti—Vene järk, vähemalt 400 aastat (alates aastast 1600), mille jooksul Briti ületas Mongoli rekordi alles perioodi keskel.

Pindala mõõtühikuks on ruutmegameeter. Et 1 Mm võrdub 1000 km, siis üks ruutmegameeter on miljon ruutkilomeetrit. Mõõtmised on sooritatud umbes 20 peamiselt saksa- ja ingliskeelse ajaloolise atlase kaartidel (eriti Kinder ja Hilgemann 1964–1966 ning Engel 1953–1962), tarvitades ruutude lugemise meetodit või planimeetrit. Arvesse on võetud ka muid ajalooraamatuid ning (eriti XX sajandi puhul) teatmeteoseid. Üksikasjalised arvulised tabelid ja allikad on avaldatud kolmes uurimuses: Taaopera 1978b (I järk), 1979 (IIa) ja 1997 (IIb–III)¹.

Egiptuses ja Lõuna-Mesopotaamias algas külakondade liitmine ühe pealiku alla võib-olla juba –5000 (Carneiro 1978), millest Egiptuses kujunes umbes 42 riiki (noomi). Linnakultuur tõi esile esimesed “pealikkonnast” komplekssemad riigid mitte varem kui –3500, ent ka mitte hiljem kui –32. Esimesena saavutasid 0,1 Mm² piiri (seega umbes nagu Läti pluss Eesti) Ülem- ja Alam-Egiptus, mille ühinemise järel Vana Riik kiiresti paisus (joonis 1).

---

¹Mis on riik ja tema poolt kontrollitud pindala ning rahvastik? On raske sõnastada definitsiooni, mis kehtiks 5000 aasta kestel. Värvilaigud ajalooatlases peegeldavad siiski laialt levinud arvamust, et teatavaid maa-alasid saab omistada teatavaile poliitilistele üksustele, ja seda on laiendatud nende alade elanikele rahvastikuajaloo atlases (nt McEvedy ja Jones 1978). Ebarahuldav, ent operatiivne definitsioon käesolevaks otstarbeks on, et riik on see, mida atlases näidatakse erineva värvilaiguga. See ei olegi nii nipsakas, kui ehk paistab. Tunname tihti üksmeelselt ära asju (näiteks nägusid), mida ei suuda hõlpsasti määratleda.

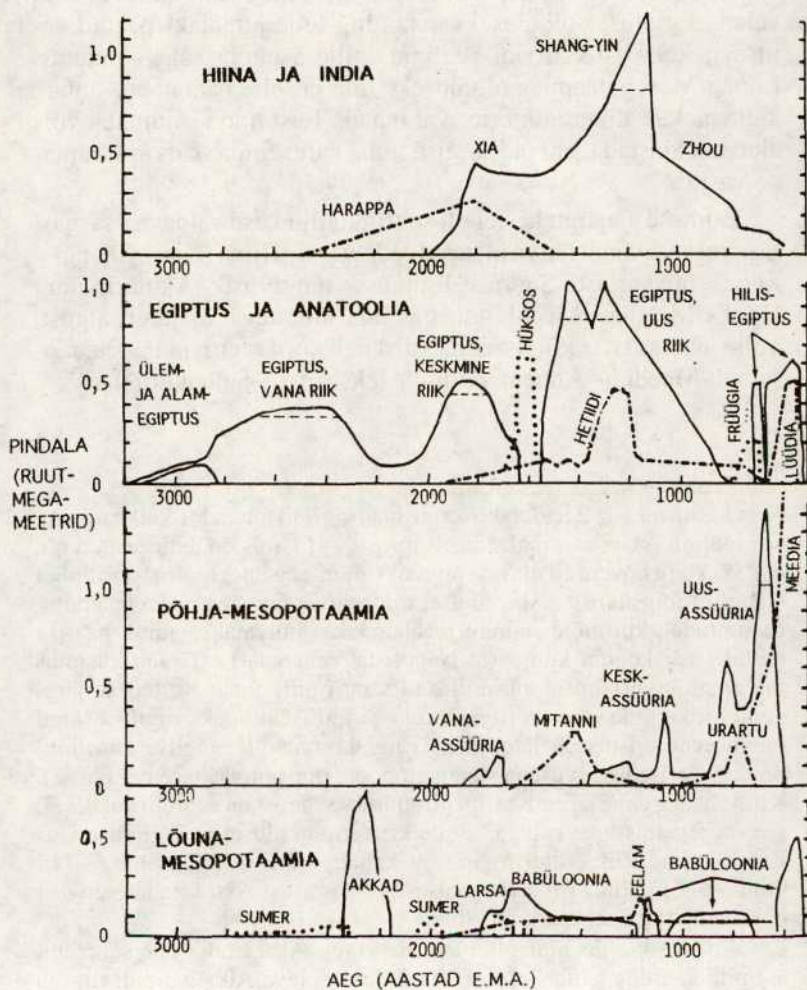
Mesopotaamias jäid riigid väikeseks, kuni Sargoni Akad lühiajaliselt ületas Egiptuse. Põhjuseks oli erinev suhe linna ja riigi vahel. Egiptuses oli aluseks maa ning selle jumalaks peetud valitseja, kelle jaoks loodi pealinn, mille asukoht sageli muutus. Lõuna-Mesopotaamias oli aluseks linn ja selle nähtamatu jumal, kelle jaoks vallutati ümbritsevat maad. Teist linna ja jumalat võis ajutiselt ahistada, ent pidev teise linna valitsemine käis arusaamade vastu².

Esimese ajajärgu kestel oli suurima riigi kese valdava osa ajast Egiptuses. Ainult harva ületasid seda Akad, Hiina (Xia—Shang—Zhou), hüksoslaste Süüriast Egiptusse tungiv riik, Assüüria ning lõpuks Meedia. Meedia tähistas aga juba teise ajajärgu algust, mille juhatas sisse kõigist eelnevaist neli korda suurem Pärsia, täpselt Meedia—Ahhemeniidi—Aleksandri—Seleukiidi ahel³.

²Joonistel 1 ja 2 leidub kõverate ülaosas horisontaalne katkendjoon: see märgib "stabiilset maksimaalsuurust" (M), mis on defineeritud nii, et 95% kogu kõvera all olevast pinnast (ruum-aeg integraalist) on alpool stabiilset tippu. Absoluutset tippu on väga raske määratleda juhtudel, kui mõni suurem maalahmakas hõivatakse ainult paariks aastaks või koguni kuuks (nt Napoleon Venemaal). Tõsine küsimus integraali arvestamisel on, milliseid samas piirkonnas üksteisele järgnenud riike pidada sama riigi jätkuks ja milliseid uueks riigiks. Minu operatiivne eristus on järgmine. Riigi kestvus (D , inglise *duration*) on defineeritud kestvusena vähemalt poole tippu tasemel ($M/2$). Kui vaheaeg enne järgmise riigi nii suureks saamist on suurem kui $0,3D$, siis on tegemist uue riigiga. Selle kriteeriumi alusel on Egiptuse Uus ja Keskmine Riik eraldi riigid, ent kahetipuline Hilis-Egiptus (–715 kuni –525) on üks riik vahepealsest 10-aastasest Assüüria hõivangust hoolimata. Vt Taagepera 1978b.

³Eurokeskse maailmapildi kohaselt rajas Aleksander uue suurriigi, ent pilk kaardile näitab, et ta hõivas olemasoleva Ahhemeniidi riigi ja mitte palju rohkem (ega vähem). Selles mõttes on ta võrreldav mõne Rooma troonile tõusva germaani sõjapealikuga, ehkki kreeka kultuuripärandus Pärsia riigis oli ajutiselt võimsam. Märkuses 2 esitab mõõdupuu alusel on selgesti tegemist sama riigi jätkuga. Riigi tükeldamise puhul pean suurimat tükki (sel juhul Seleukiide) endise riigi jätkuks ja väiksemaid uuteks riikideks.

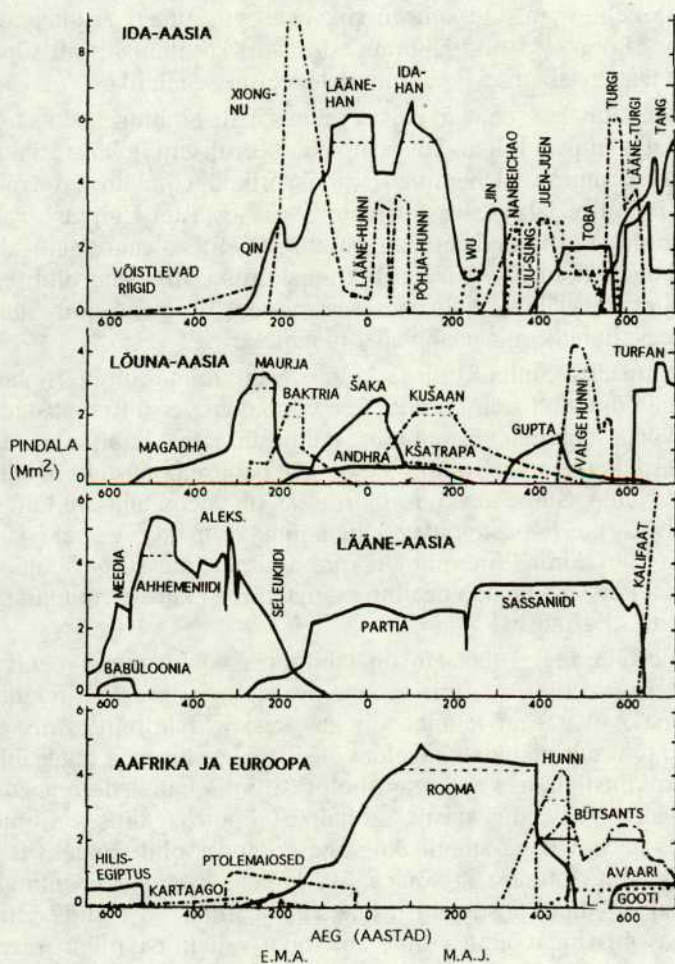
Joonis 1

Egiptuse järk: riikide pindala kasvu-kaokõverad – 3000 kuni – 600 (Taagepera 1978b).

Joonis 2

Iraani—Hiina järk: riikide pindala kasvu-kao kõverad -600 kuni +600 (Taagepera 1979).

Joonis 2 näitab, et ajajärgu IIa jooksul (–600 kuni +600) ei langenud suurim riik peaaegu kunagi alla 3 Mm², tugeva kontrastina eelnevaga, kui suurim riik peaaegu kunagi ei ületanud 1 Mm². Põhjuseks olid läbimurded ratsuri kasutamises nii sõjas kui ka teabeteenistuses ja võimu delegeerimise tehnikas.

Nii üllatav kui see võib paista, arenes näiliselt lihtne oskus hobuse selga hüpata hiljem kui pealtnäha keerulisem hobuse vankri ette rakendamine. Üheinimese sõjakaarikud võimaldasid võite traditsioonilise jalaväe vastu (näiteks hüksoslastel Egiptuse vallutamisel), ei suurendanud aga oluliselt võimet suuremaid alu vallutada ja hoida, sest teabe liikumiskiirus ei tõusnud oluliselt võrreldes käskjalaga “jala” otseses mõttes. Inimene võib süüa kõndides, hobune aga peab vahet pidama.

Järgmiseks sammuks oli raske ratsavägi, mõnes mõttes hobuse selga nihutatud kaarikujuht. See võimaldas Assüürial alistada mõnevõrra suuremat ala, ent mitte palju suuremat. Läbimurre tuli iraanlaste kergeratsuriga, mis asetas täie panuse hobuse kiirusele, mitte ta jõule. Suure ala kooshoidmiseks oli veelgi tähtsam kulleriteenistus, kus hobuste pidev vahetamine võimaldas teabel edasi liikuda mitu korda kiiremini kui varem. Teade mässust või ohust piiril sai Pärsias saabuda pealinna sama kiiresti kui varem märksa väiksemas Egiptuses⁴.

Võib-olla veelgi tähtsam oli läbimurre võimu tagasivõetava delegeerimise oskuses, mis toimus peaaegu samaaegselt Iraanis ja Hiinas. Varasem tehnika oli kas keskne juhtimine, mis ei saanud tõhusalt ulatuda kaugele, või siis delegeerimine üheleainsale provintsijuhile, kes vägagi hõlpsasti võis kujuneda omaette kuningaks. Lahendus seisnes kohaliku võimu jagamises mitme võistlevate huvidega ametiisiku vahel. Pärsias olid nendeks tsiiviilkuberner (satraap) ja sõjapealik, kellele lisandusid kuninga “kõrvad” — tänu postiteenistusele kiiresti liikuvad nuhid. Hiina jagas provintsi võimu kolme ametniku vahel: tsiiviilkuberner, maksukoguja ja sõjapealik.

---

⁴Kontrollitav piirkond jäi sama suureks rännupäevades: umbes nädalaga keskelt piirile. Käskjalg läbib päevas heal juhul 50 km, omaenda hobusega kuller ehk 100 km. Postijaamad hobuste vahetamiseks tõstsid selle 250 km kanti. Vt Taagepera 1978a.

Ajajärgu IIa kestel asus suurim riik enamasti kas Iraanis või Hiinas ja selle lähistel (Xiong-nu hunnid ja teised mongoli-türgi rahvad). Maurja impeerium Indias kerkis tippu 50 aastaks ja eurokeskses ajaloos nii silmapaistev Rooma riik 200 aastaks (200–395).

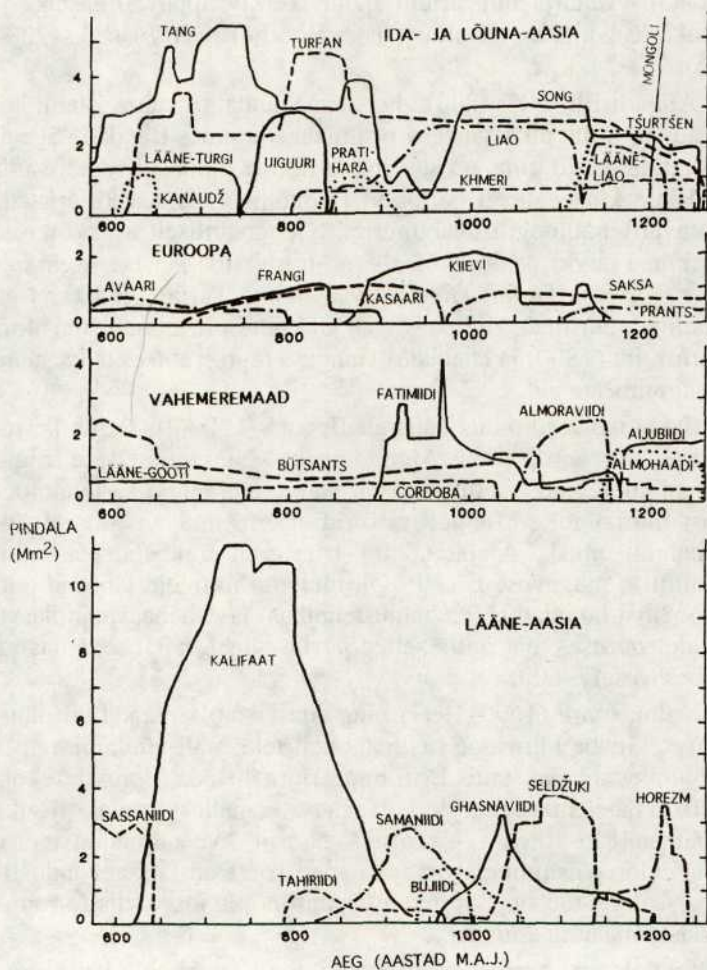
Ajajärk IIb (600–1200) algas enneolematult suure islami kalifaadiga, mille pikaajaliseks pealinnaks kujunes Bagdad. Seejärel aga langesid oma aja suurimate riikide pindalad sageli sama madalale kui eelneval perioodil (joonis 3). Ei saa ka eristada nähtavat tehnoloogilist läbimurret. Geograafiliselt asusid teised suuremad riigid peale kalifaadi peamiselt Ida-Aasias, iseäranis Tang Hiinas ja Turfan Tiibetis. Vähetuntud Turfan oli 400 aastat maailma suurimate riikide seas. Üksvahe oli ta isegi maailma suurim riik (+800) ja laienedes Gangese orgu, valitses ta ka suure hulga inimeste üle.

Sama muster kordus ajajärgu IIc ajal (1200–1600), mille juhatas sisse rekordit ületav Mongoli riik. Muud tollased suurriigid polnud suuremad kui tuhat aastat varem ega olnud ka tehnoloogilist murrangut. Mongoli ratsurid ei erinenud nii ilmselt Ahemeniidi omist. Ajajärgud IIa, b ja c on eraldatud peamiselt graafimise mugavuse pärast. Oli muidugi mitmeid tähtsaid tehnoloogilisi muudatusi (ka haldustehnikas) ja vähehaavalist kasvu riikide suuruses, ent mitte sellist järsku hüpet, nagu seda näeme umbes aastal –600.

Kolmas järk (1600–1997) ning edasi võib kujutada uut läbimurret. Teabe kiirus kasvas määratult telegraafi leiutamisega ja just umbes sel ajal suutis Briti impeerium ületada Mongoli rekordi. Briti tähelennu eel ja järel oli aga püsivamalt suurimaks riigiks Venemaa (Moskoovia—tsaaririik—N. Liit—Vene Föderatsioon). Suurriikide paisumine algas juba enne 1600. aastat kaubandusliku ja seejärel tööstusliku revolutsiooni mõjul, mis andis Euroopa riikidele määratu edumaa.

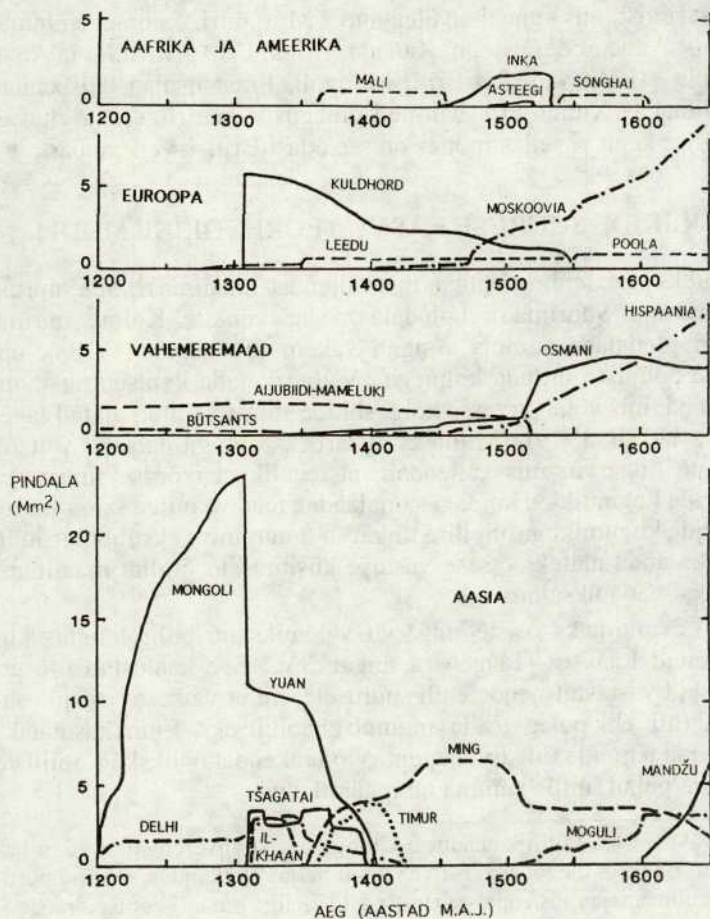
Tehnoloogia arengu kiirus keskuses ületas riikide laienemiskiiruse, mis omakorda ületas tehnoloogia levimiskiiruse. See tähendab, et mida kaugemale üle mere või stepi impeeriumid jõudsid, seda suuremaks muutus vallutajate tehnoloogiline üleolek ja sellega edaspidine vallutuskiirus. Kui uued vallutusobjektid otsa lõppesid, stabiliseerus suurriikide suurus, tehnoloogia levik peri-

Joonis 3

Islami järk: riikide pindala kasvu-kaot kõverad aastail 600–1200 (Taagepera 1997).

Joonis 4

Mongoli järk: riikide pindala kasvu-kaotõkõverad aastail 1200–1600 (Taagepera 1997).

feeriasse aga jätkus, kuni see võimaldas asumaadel uuesti vastu hakata, nii et impeeriumid hakkasid lagunema.

Suurimad riigid on siiski ka hiljem jäänud väga suureks. Tosi-nast riigist, mis kunagi on ületanud 7 Mm² piiri, on praegu olemas kuus: Vene Föderatsioon, Kanada, Hiina, USA, Brasiilia ja Aust-raalia. (Eelnevad olid Briti, Mongoli, Prantsusmaa, Hispaania, kalifaat ja Xiung-nu.) Mitmed praegusist suurriigest tarvitavad inglise keelt ja selles mõttes on see edasi Briti—Vene ajajärk.

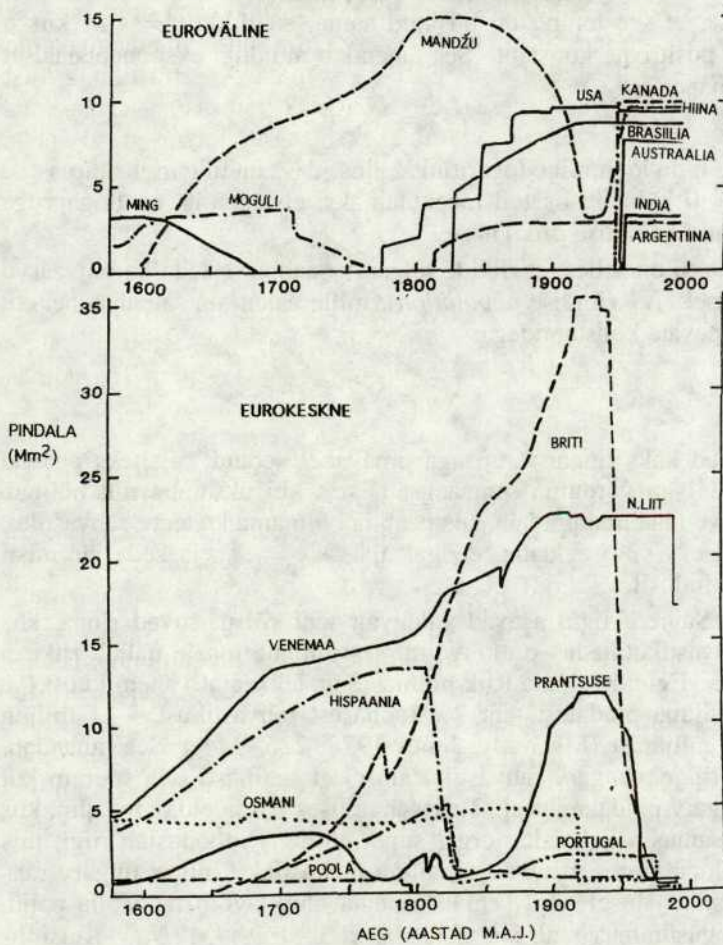
RIIKIDE SUURUSE KASVU TEOREETILINE MUDEL

Esiteks peab leidma näitaja, mis väljendab maailma riikide suurust antud ajal. Suurima riigi pindala on väga võnkuv. Kolme suurima riigi pindalade summa võngub vähem (Taagepera 1978a), ent pole põhjust piirduda kolmega. Võib arvutada kontsentratsiooni näitaja, mis võtab arvesse kõigi riikide suuruse antud ajal (Taagepera 1978b, 1979). Mitmeks otstarbeks on aga parem kasutada osiste tingarvu, mis väljendab, et tegelik ebavõrdse suurusega riikide kogumik on kuidagi samalaadne teatava hulga sama suurte riikide kogumikuga. Sellise tingarvu muutumise ekstrapolatsioon võiks anda näiteks otsese vastuse küsimusele, millal maailmast võiks saada üksainus riik.

Levinuimaks osiste tingarvu valemiks on politoloogias kujunenud Laakso—Taagepera tingarv N . See kaalustab n -ö eri osiseid vastavalt nende endi suurusele, nii et väikeste osiste osakaal (mis ehk polegi teada) muutub ebaoluliseks. Enim kasutatakse seda parteide tingarvuna, ent N on rakendatav ükskõik milliste osiste puhul, mille summa on määratletav⁵.

⁵Ameerika Poliitikateaduste Ühingu aastakonverentsil 1996. a kasutati Laakso-Taagepera N -i vähemalt neljas ettekandes. N on pöördvõrdeline majandusteadlaste Herfindahl—Hirschman'i kontsentratsiooninäitajaga (Hirschman 1945), mis omakorda on Michaely (1962) geograafilise kontsentratsiooni ruut. Kui i -nda osise suurus on S_i ja osiste summa suurus on S , siis $N = S^2 \sum S_i^2$ (vt Taagepera, Shugart 1989: 81). Näiteks kui tervik on 10 ja osised on 4, 3, 2 ja 1, siis on N 3,2. S jaoks tarvitan siin maakera maismaa pindala, ent ilma Antarktiseta, sest seal pole terve mandri ulatuses olnud püsiasiustust ega siiani ka tavalisi riigipiire. Seega $S = 133 \text{ Mm}^2$.

Joonis 5

Briti—Vene järk: riikide pindala kasvu-kaio kõverad 1600–1996 (Taagepera 1997):

Riikide tingarv on ilmselt viimase 5000 aasta jooksul kahanenud. Kui pole teada, kas kahanemise tempo on aja jooksul suurenenud või vähenenud, siis saab teha vaid konservatiivse oletuse, et see tempo on püsinud sama, s.t $dN/dt = -h$, kus h on positiivne konstant. See tähendab muidugi eksponentsiaalset kahanemist:

$$N_A = N_{A_0} e^{-ht}$$

kus e on loomulike logaritmidel alus. N_{A_0} on tingarvu suurus ajal $t = 0$ ja A on lisatud meenutamaks, et tegemist on tingarvuga pindala (inglise *area*) alusel.

Asi on selles, et riikide tingarvu saab arvestada ka rahvaarvu alusel: N_P (inglise *population*), mille valem on samalaadne, ent erinevate konstantidega:

$$N_P = N_{P_0} e^{-kt}$$

Need kaks tingarvu on aga omavahel seotud. Esiteks peavad nad 1-ga võrduma samaaegselt, sest kui üksainus riik hõlmab terve maailma pindala, siis peab ta hõlmama ka terve rahvastiku. Teiseks võib eeldada, et igal ajal $N_A = N_P^2$ ja seda järgmisil kaalutlusil.

Suured riigid asuvad valdavalt seal või paisuvad sinna, kus rahvastikutihedus on kõrgeim, sest tühjale maale naljalt riiki ei raja. Egiptuse Vana Riik hõlmas oma tekkeajal vähem kui 0,1% maailma pindalast, ent 7% toonasest rahvastikust — 1 miljon 14 miljonist (McEvedy, Jones 1978: 226, 344). See tähendab, et riikide tingarv rahvastiku alusel ei saa hästi olla suurem kui tingarv pindala alusel. Teises äärmuses on mõeldav maailm, kus üksainus viljakandev org ("super-Niilus") moodustab riigi, mis hõlmab peaaegu tervet maailma rahvastikku, nii et tingarv rahvastiku alusel on 1, ehkki pindala alusel võib neid olla palju. Kogusummas saab siis eeldada, et $1 < N_P < N_A$. Kui rohkem teavet pole, on kindlaimaks oletuseks äärmuste keskmine. Ja kui äärmuste suurusjärk on väga erinev, tuleb võtta geomeetriline keskmine. Järeldub, et $N_P = N_A^{0,5}$ ehk $N_A = N_P^2$.

Täielik teoreetiline mudel on niisiis:

$$N_A = N_0^2 e^{-2kt}$$

$$N_0 e^{-kt}$$

Võib muidugi vaielda, kas eeldused, millele mudel on rajatud, peavad ikka paika. Viljakam on aga mudelit tegelike arvudega proovile panna, ja see on järgmine samm.

RIIKIDE TINGARV PINDALA ALUSEL

Joonis 6 näitab N_A muutumist 5000 aasta jooksul. Tingarv on graafikule kantud logaritmilises mõõtkavas. Kastid punktide ümber toovad esile eelmainitud kolm põhilist perioodi. Vaatame neid, enne kui siirdume mudeli juurde.

1. põhijärk. Külakondadest suuremad ja linnakultuuriga seotud riigid tekkisid Lõuna-Mesopotaamias ja Egiptuses hiljemalt –3200. Enne seda võis omaette protopoliitiliste üksuste arv maailmas olla ligi üks miljon⁶.

Noomide liitmine kaheks ja siis üheks Egiptuse riigiks langetas tingarvu. Edaspidine riikide loomine Lähis-Idas, Indias ja Hiinas tõid tingarvu 2400 aasta vältel aegamööda alla kümne tuhandeni. Suurriikide lagunemise aegadel tõusis aga N_A taas, mõnikord saja tuhandeni.

2. põhijärk. See hõlmab Iraani—Hiina, Islami ning Mongoli alljärke. Järsk riikide tingarvu kahanemine toimus ajavahemikul –650 kuni –500. Enne seda ei langenud N_A kunagi alla 8000 ka suurimate impeeriumide ajal. Pärast seda seevastu ei tõusnud ta kunagi enam üle 1300 ka kõige ulatuslikuma taaskillunemise ajal. Nagu juba öeldud, johtus see hüpe läbimurdest haldusoskuses “kaugelt valitsemise” poole (McNeill 1980: 25), mida soodustas ka murrang hobuse kiiruse kasutamises.

⁶Maailma rahvastik oli a –3500 umbes 10 miljonit, ja paljud üksikühtid ning perekonnad olid poliitiliselt “iseseisvad”. Kui üksuste tingarvu hinnata miljonist madalamaks, nagu see võibki olla, siis võib etteruttavalt öelda, et sobivus mudeliga paraneb. Niisiis asetab see kõrge lähtepunkt mudeli kõige rangema testi ette.

Haldusoskused levisid ja arenesid. Järgmise 2000 aasta jooksul (-500 kuni +1600) ületati korduvalt suuruse rekordit, nii et riikide tingarv kahanes umbes 600-lt 30-le. Suurriikide varisemise aegadel sööstis aga N_A taas üles 1000 poole.

3. põhijärk. Võib-olla on see ainult eelneva jätk, sest peale lühiajalise Briti impeeriumi pole ükski riik veel ületanud Mongoli riigi suurust. Erinevust näeme siiski selles, mis juhtub lagunemiste ajal. 1800. aastast saadik on riikide tingarv pidevalt jäänud alla 30; see on arv, mis esimest korda saavutati alles Mongoli riigiga (ja seda ajutiselt). Briti tippajal (1925, 35 Mm²) langes N_A oma siiani madalaimale tasemele, nimelt 9-le. 1990. aastaks oli tingarv taas tõusnud 19-le ja N. Liidu lagunemine viis ta 24-ni. See ei tähenda kuidagi, et viis N. Liidu järglasriiki lisandusid mingile nimekirjale, vaid Moskva-keskse riigi pindala kahanemine tõstis rohkem esile mitmeid teisi riike üle maailma.

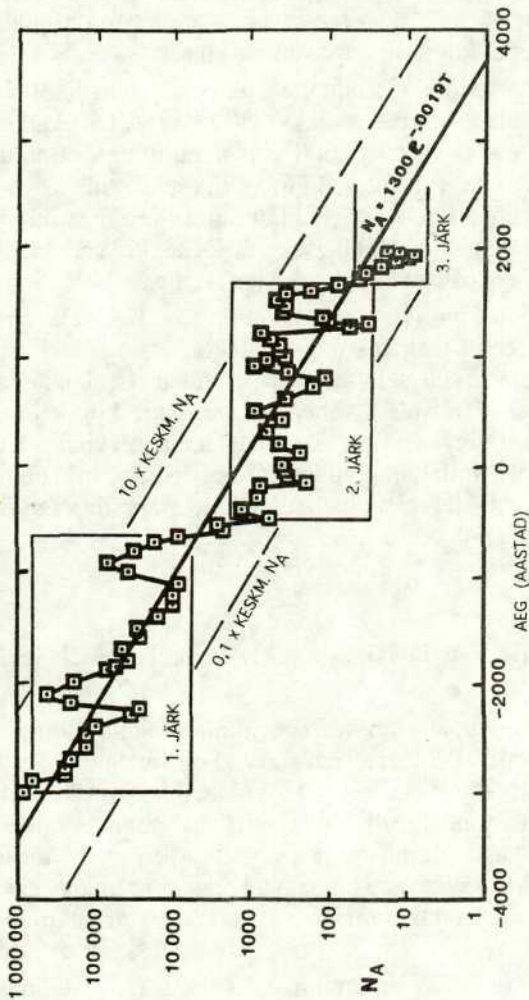
Edaspidise lagunemise väljavaated on piiratud. Kui Vene Föderatsioon kaotaks kõik oma etniliselt erinevad vabariigid, kui Quebec lahkuks Kanadast, Tiibet iseseisvaks ning Kašmiir ja sikhide ala eralduksid Indiast — ka siis jääks N_A alla 30. Selleks et maailm taas tükelduks samavõrra nagu 1500. a, peaksid USA, Austraalia, Brasiilia, Kanada ingliskeelne osa, Vene Föderatsiooni venekeelne osa ja Hiina hanikeelne osa kõik mitmeks tükiks lendama. Arvestades nende riikide geograafilist kompaktsust ja keelelist homogeensust, paistab samaaegne tükeldumine ebatõenäolisena. Väiksemate riikide jagunemine aga ülemaailmset tingarvu palju ei mõjuta. Samal ajal on märgata uusi rahumeelse liitumise suundi näiteks Lääne-Euroopas. Niisiis on arvata, et mitugi tuleva sajandi suurimat riiki jäävad suuremaks kui ükski 1600. a eelne riik peale Mongoli impeeriumi ja kalifaadi.

Pideva muutumise lähenemisviis. Eri järkude täheldamine ei peaks pilku kõrvale viima märkimisväärselt pidevalt muutuselt, mida parimini väljendab eksponentsiaalvõrrand

$$N_A = 1300 e^{-0,0019t}$$

kus t on aeg aastates peale Kristust. Sirgjoon joonisel 6 vastab sellele võrrandile ja seletab 90% tingarvu muutumisest aja jooksul ($r^2 = 0,90$). See osa eksponentsiaalmodelist leiab seega

Joonis 6

Riikide tingarv pindala alusel (Taagepera 1997).

tugevat kinnitust. Katkendlikud rööpjooned aitavad näha, et kõik tegelikud punktid on kümnega korrutamise-jagamise piires. N_A ruutjuur on $36 e^{-0,00095t}$, seega siis säärane, mida mudeli alusel peaks ootama, kui asume rahvaarvu juurde.

Ekstrapolatsioon sisendab, et riikide arv langeb 50%-lise tõenäosusega ühele umbes aastaks 3800. Madalam katkendjoongi jõuab üheni alles aastaks 2600, mis nagu ütleks, et on üpris ebatõenäone, et tervet maailma hõlmav riik tekiks lühikeseks ajaks järgmise 6 sajandi jooksul. Puhtalt bipolaarne maailm kahe võrdse hiigelriigiga võiks lühikeseks ajaks tekkida aastal 2200, ent 50%-lise tõenäosusega saaks see teoks alles +3400. a.

Ekstrapolatsioon pole teadagi ennustus. Kõik ekstrapolatsioonid on õhukesel jääl, sest neid ei toeta ratsionaalne mudel. On vaja kvantitatiivselt selgitada eksponentsiaalse kahanemise taga peituvaid mehhanisme. Vahepeal aga, enne kui selline selgitus tuleb, ei näe siin esitatust paremat lähenemisviisi. Kui hakata mõistatama, "millal ajalugu lõpeb", siis parim, mida teha saame, on arvesse võtta tervet ajalugu, mis meil on, ja siis väga skeptilises vormis ekstrapoleerida.

RIIKIDE TINGARV RAHVASTIKU ALUSEL

Eelnevat menetlust saab korrata riikide pindala asemel rahvastikuga, kui vaid ajaloolised rahvaarvud on saadaval. Selles suhtes olenen McEvedy ja Jones'i (1978) ulatuslikust andmestikust. Kui teada, millist pindala riik valdas, siis saab hinnata rahvaarvu, ent see on teise astme hinnang ja võimaliku vea ulatus tõuseb vastavalt. Maailma kuiva maa pindala on püsinud samana, ent maailma rahvaarv on aina muutunud ja seda peab N_P arvutamisel arvesse võtma.

Joonis 7 näitab N_P muutumist 5000 aasta jooksul, andes võrdluseks ka eelneva N_A . Maailma ja üksikute riikide rahvaarv on ebakindel ja seetõttu on rahvastikule rajatud tingarvu kõver vähem üksikasjaline kui pindalale rajatu. Kooskõlas mudeliga kehtib joonisel alati $N_P < N_A$, s.t et rahvastik on vähem tükeldatud kui pindala. Parim eksponentsiaalne sobivus (mis vastab joonisel

näidatud sirgele) on

$$N_P = 31 e^{-0,0008t}$$

See võrrand seletab ainult 68% muutumisest ($r^2 = 0,68$). Hälve on seega suurem kui pindala puhul, ent üldiselt võib eksponentsiaalset mudelit pidada kinnitatuks mõõdukas ulatuses. Kriitiline osa mudelist on see, kas N_P on lähedal N_P ruutjuurele, mis mäletatavasti oli $36 e^{-0,00095t}$. Nii see tõesti on, kui silmas pidada, et mõeldavalt võiks N_P kõver asuda ükskõik kus. Parima sobivuse võrrandite kõverad ristuvad $N = 2$ lähedal mudelis ettenähtud $N = 1$ asemel ja see on tõesti täistabamus, kui mõelda, et lähtepunktis 5000 aastat tagasi tingarvud on vastavalt miljoni ja tuhande kandis. Parim mõlema andmestiku sobivus, mis rahuldab tingimust $N_A = N_P^2$, on

$$N_A = 1300 e^{-0,0018t}$$

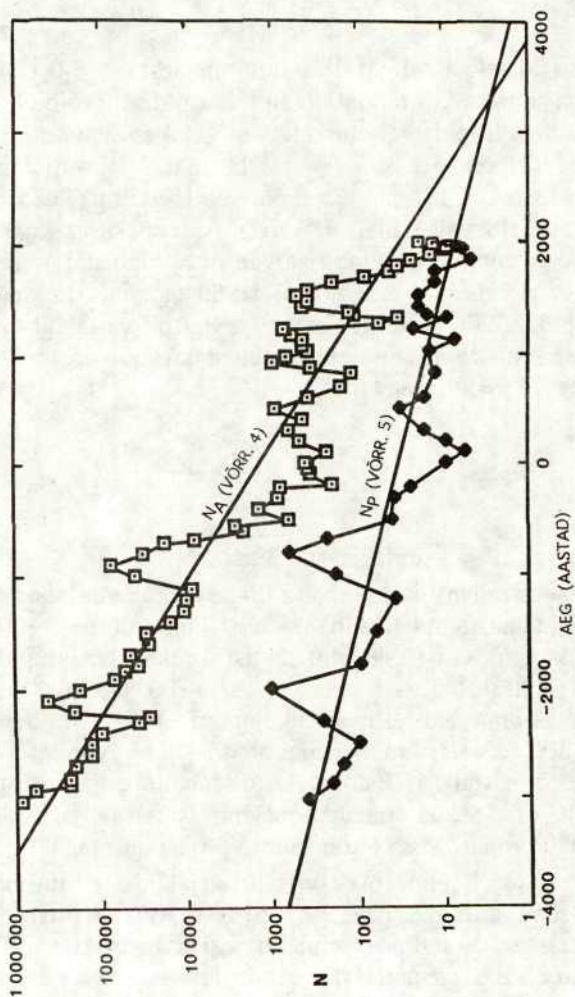
$$N_P = 36 e^{0,0009t},$$

mis ristuvad $N = 1$ juures aastal 3982.

Vaadates rahvastikule rajatud tingarvu kõverat lähemalt, näeme, et pindala puhul täheldatud järsk hüpe umbes -600. a on olemas ka siin, ent järsku muudatust umbes 1600. a pole näha. N_P on jäänud põhiliselt samaks juba +100. aastast saadik, mil ta saavutas oma rekordilise madalpunkti (umbes 5). See kordus pärast 1800. aastat. Viimase sajandi jooksul on N_P üles nihkunud ja oli 1995. aastal 15. Esimest korda maailma ajaloos oleme lähedal olukorrale, kus pindala kontsentratsioon on järele jõudmas rahvastiku omale. Mis peitub selle N_P püsivuse taga?

Kui suuruselt teine osis on märksa väiksem suurimast, siis määrab see suurim osis peaaegu üksi N väärtuse. Hiinas on olnud juba aastast -500 selline domineeriv osis rahvastikus, mil eales ta tuumalad on moodustanud üheainsa riigi — seda ka aegadel, mil Hiina polnud pindalalt suurim. Laialt näib olevat levinud eksikujutelm, et Hiina on praegu “juba” peaaegu veerand maailma rahvastikust (21% 1995. a) ja just nagu tõstaks oma osakaalu. Tegelikult on Hiina osakaal praegu madalam kui kunagi viimase 1300 aasta kestel. Juba 2400 aastat on Hiina enamasti kujutanud

Joonis 7

Riikide tingarv rahvastiku alusel (Taagepera 1997).

enam kui veerandit inimkonnast ja ajuti üle kolmandiku: 35% Hani riigi ajal (+200) ja koguni 37% Mandžu dünastia ajal (+1800) McEvedy ja Jonesi (1978: 197) hinnangute alusel.

Viimasel kahel sajandil on muu maailma rahvaarv kasvanud kiiremini kui Hiina oma, suurendades seega tükeldatust ja ting-arvu. Üldisemalt on jõeorud, kus varaseimad riigid kujunesid, nüüd tuubil täis ja kiireim rahvastiku kasv toimub mitmel pool mujal ning ja see hoiab N_P suhteliselt kõrgel. Samal ajal on ülihõredalt asustatud alad (nagu põhjapoolne Siber), mis varem olid väljaspool suuri riike, nüüd vormiliselt liidendatud, ja see kahandab N_A väärtust. Seetõttu on vahe kahe tingarvu vahel praegu ebatavaliselt väike⁷.

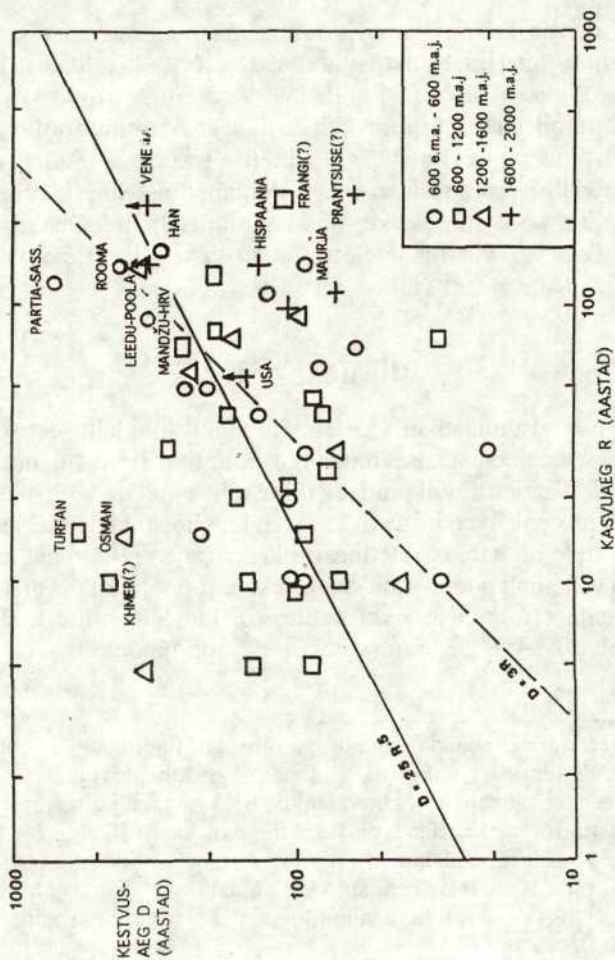
RIIKIDE KESTVUS

Kestvuse süstemaatikat vaatlen siin ainult lühidalt, sest see pole seotud eksponentsiaalse mudeliga ja empiirilised tulemused on udused. Vaatlen ainult pindala, mitte rahvastikku. Võib oletada, et riigid, mis paisuvad kiiresti, kipuvad ka kiiresti kaduma, sest sise-mine kude on habras. Definieerin kestvusaja (D) kui aja, mil riik püsib vähemalt poolel oma stabiilsest tipp-pindalast (vt märkus 2). Kasvuaja (R , inglise *rise*) defineerin kui aja, mille kestel riik kasvab 20%-lt 80%-le oma stabiilsest tipp-pindalast⁸.

⁷Teadagi ei väljenda pindala ega rahvaarv tingimata jõusuhteid. Ei praegune suuruselt teine riik (Kanada) ega rahvaarvult teine (India) ole teisel kohal rahva kogutoodangu (RKT) ega sõjalise jõu poolest. Nüüdisriikide jaoks saab arvutada tingarvu ka RKT alusel. 1975. a oli see 10, seega madalam kui pindala (19) või rahvastiku (14) alusel. Rikkus on kitsamalt keskendatud kui pindala või rahvaarv. Möödunud aegade jaoks on RKT hinnangud liiga spekulatiivsed, et neile midagi rajada.

⁸Miks mitte võtta "terve" paisumise aeg nullpindalast tipuni? Tih-ti pole see aeg määratletav. Insenerid kasutavad sageli 10% ja 90% vahelist aega, ent suured juhuvõnked riikide pindalas alguses ja tipp-suuruselähenedes sundisid mind valima 20% ja 80%. Samuti saab kestvust "tipptasemel" defineerida ainult kui kestvust üle teatava pro-tsendi tippsuurusel.

Joonis 8

Riikide kasvuaja ja kestvusaja suhe (Taagepera 1997).

Kestvuse mediaan 78 suurema ning juba hääbunud riigi jaoks on 130 aastat ja pole märgata ea pikenemise ega lühenemise suunda ajaloo vältel. Ka ei paista kestvus olevat seotud riigi suurusega. Ainult 16 riiki on kestnud 300 aastat. Peale kehvasti dokumenteeritud Eelami ida pool Eufrati suuet, mis ehk kestis 1100 aastat (alates -1600), on kõige visamad olnud Partia—Sassaniidi ahel (700 aastat, alates -60), Turfan (580 aastat, alates +660) ning Egiptuse Vana ja Uus Riik (mõlemad umbes 500 aastat). Pärast keskaega on kestvaim olnud Osmani Türgi riik (390 aastat, alates 1525. aastast). Venemaa on juba kestnud 330 aastat vähemalt poolel tippuurusest (alates 1665. aastast). Taagepera (1988) annab Venemaa üksikasjalise kasvukõvera.

Joonis 8 näitab kestvusaega graafikul kujutatud kasvuaja suhtes (mõlemad logaritmiastmikul) nende üsna väheste suuremate riikide jaoks, mille kasvuaega sai mõõta. Vanemate riikide puhul on andmed liiga segased. Vähehaaval suuremast riigist iseseisvuvate riikide puhul jälle (näiteks Kanada ja Eesti) on raske kasvuaega defineerida. Joonis kinnitab, et aeglaselt laienevad riigid kalduvad kestma kauem, ent side on nõrk. Varasemas töös (Taagepera 1979) paistis, et $D = 3R$, ent nüüd saab parema sobingu ruutjuurega: $D = 25R^{0.5}$. Pikaajalisimad kasvud (20%-lt 80%-le) on Venemaal (235 aastat, alates 1555. aastast) ja Haniil (160 aastat, alates -60. aastast). Järgmised on Magadha—Maurja, Rooma, Leedu—Poola, Hispaania ning Mandžu (kõik 140 aasta kandis).

JÄRELDUSED VENE RIIGI JAOKS

Eelnevad joonised aitavad ehk saada pilti, kust me tuleme, kus me hetkel oleme, ja võib-olla isegi natuke, kuhu suundume. Moskva-keskse riigi tulevik on ses suhtes ajakohaseim teema. Meenutan, et uurimus ei tegele riigikordade, riiginimede ega dünastiatega, vaid umbes samus piires jätkuvate riikidega, valitsegu neid Darjuš (kreekapäraselt Dareios) või Aleksander, Nikolai II või Lenin. N. Liit on varisenud, ent pool rahvastikku ja kolmveerand pindala on püsinud koos Vene Föderatsioonina. Millises ulatuses võivad tükid veelgi enam eralduda või taas kokku tulla uue nime ja juhtkonna all? Ühes äärmuses võib SRÜ silt aidata Moskval oma võimu alla tagasi saada suurema osa endise N. Liidu aladest. Tei-

salt võib isegi etniliselt venestatud Siber tunda Vaikse ookeani äärsse heaolu külgetõmmet ja Moskooviast eralduda.

Et Vene Föderatsioon on hetkel maailma suurim (ehkki mitte rahvarikkaim) riik, on muudatused ta pindalas otseselt seotud üldsuundadega joonisel 6 (ent mitte rahvastikusuundadega joonisel 7). Sajanditepikkune üldsuund on suurema keskendatuse poole, ent viimase poolsajandi suund on olnud vastupidine. Hiljutine impeeriumide lammutamine tuli äärmusliku impeeriumide rajamise kannul sajand varem. Ka varasem ajalugu pakub näiteid, kus pendel õõtsub liigkeskendatuselt liigtükeldatusele, võrreldes sajanditepikkuse üldsuunaga. Ka praegu on N_A veel madal keskmisega võrreldes. Kui nii, siis võib pendel lükata N_A veel küllaltki üles, mis tähendaks mitme suurema nüüdisriigi tükeldamist. Venemaa on ses nimestikus esirinnas, arvesse võttes ta suurt pindala, 27 miljonit vähemusrahvaid ja eri piirkondade väga erinevaid majandushuve.

Ent joonis 6 pakub ka juhtumeid, kus liigkeskendatusele ei järgnenud mitte liigtükeldatus, vaid üsna väikesed võnked, mis säilitasid küllaltki vähese tükelduse, võrreldes sajandite üldsuunaga. Tegemist on tüüpilise juhusliku võnkega üldsuuna ümber. Oleks ettevaatamatu näha neis juhuslikes siksakkides korrapäraseid ja seega ennustatavaid tsükleid. See oleks nagu ennustada ilma antud päeval üldise ilmastikumustri alusel. Tuhandete aastate üldsuuna taustal on ka suurim üksikimpeerium vaid juhus.

Joonis 8 annab omakorda segasignaale. Olles juba kestnud 330 aastat poole tippsuuruse juures (alates 1665. aastast), on Moskva-keskne riik juba ammu ületanud riikide keskmise D (130 aastat). Üpris vähesed riigid on minevikus püsima jäänud oma kolmandasse sajandisse, nii et selle mõõdupuu järgi on Venemaa jõudnud ohtlikku järku. Venemaa rekordiline kasvuaeg ($R = 235$ aastat) parandab ta väljavaadet. Empiiriline keskmine suhe $D = 25R^{0.5}$ annaks Venemaale oma 385 aastat kestvust, s.t aastani 2050. Jällegi paistab Venemaa jõudvat ohtlikku järku, ent pidagem meeles, et pooled riikidest on kestnud kauem, kui seda ennustab $D = 25R^{0.5}$. Teisest küljest on D defineeritud kui kestvus poole maksimaalsuuruse juures, nii et vahepeal võib Venemaa ikkagi jätkata kokkuviimist kolmandiku võrra (poolele N . Liidu suuruselt), nii nagu seda tegi ta geograafiline eelkäija Kuldhord.

Kui kõik need segasignaalid kokku võtta, siis paistab aeglane kahanemine tõenäolisim Venemaa jaoks. Uus pindala kasv on võimalik, ent vähem tõenäoline. Riigid, mis kaotavad hoogu, saavad seda harva tagasi.

Kirjandus

- Carneiro, Robert L. 1978. Political Expansion as an Expression of the Principle of Competitive Exclusion. — *Origins of the State: The Anthropology of Political Evolution*. Eds. R. Cohen, E. R. Service. Philadelphia: Institute for the Study of Human Issues, pp. 205–223
- Chase-Dunn, Christopher 1985. Historical Development of the International Political Economy. — *An International Political Economy*. Eds. W. L. Hollist, F. L. Tullis. Boulder: Westview, pp. 53–67
- Eckhardt, William 1990. Civilization, Empires, and Wars. — *Journal of Peace Research*, 27, pp. 9–24
- Engel 1953–1962 = *Grosser historischer Weltatlas*. I Band, 1953; II Band, 1958; III Band, 1962. Hrsg. Joseph Engel. München: Bayerische Schulbuch-Verlag
- Friedman, David 1977. A Theory of the Size and Shape of Nations. — *Journal of Political Economy*, 85, pp. 59–77
- Hart, Hornell N. 1945. Logistic Social Trends. — *American Journal of Sociology*, 50, pp. 337–352
- Hirschman, Albert O. 1945. *National Power and the Structures of Foreign Trade*. Berkeley: University of California Press
- Jones, Eric L. 1982. Economic History at the Species Level. — *History of European Ideas*, 3, pp. 95–105
- Kinder, Hermann, Werner Hilgemann 1964/1966. *dtv-Atlas zur Weltgeschichte*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- McEvedy, Colin, Richard Jones 1978. *Atlas of World Population History*. New York: Penguin Books
- McNeill, William H. 1980. *The Human Condition: An Ecological and Historical View*. Princeton: Princeton University Press
- Michaely, Michael 1962. *Concentration in International Trade*. Amsterdam: North Holland
- Naroll, Raoul 1967. Imperial Cycles and World Order. — *Peace Research Papers*, 7, pp. 83–101
- Taagepera, Rein 1968. Growth Curves of Empires. — *General Systems*, 13, pp. 171–175
- Taagepera, Rein 1978a. Size and Duration of Empires: Systematics of Size. — *Social Science Research*, 7, pp. 108–127

Suurriikide kasv ja kadu ning Venemaa

- T a a g e p e r a , Rein 1978b. Size and Duration of Empires: Growth-Decline Curves, 3000 to 600 B.C. — *Social Science Research*, 7, pp. 180–196.
- T a a g e p e r a , Rein 1979. Size and Duration of Empires: Growth-Decline Curves, 600 B.C. to 600 A.D. — *Social Science History*, 3, pp. 115–138
- T a a g e p e r a , Rein 1988. An Overview of the Growth of the Russian Empire. — *Russian Colonial Expansion to 1917*. Ed. M. Rywkin. London: Mansell, pp. 1–7
- T a a g e p e r a , Rein 1997. Expansion and Contraction Patterns of Large Polities: Context for Russia. — *International Studies Quarterly*, 41, pp. 475–504
- T a a g e p e r a , Rein, Matthew S. S h u g a r t 1989. *Seats and Votes: The Effects and Determinants of Electoral Systems*. New Haven: Yale University Press

REIN TAAGEPERA on Tartu ülikooli üldpolitoloogia professor ja te-
gutseb ka edasi eruproffessorina *University of California Irvine*'i harus
USAs. Ta enim mainitud raamatud on *Seats and Votes* (eesti keeles
Hältest mandaatideni, 1989) ja *The Baltic States: Years of Depen-*
dence 1940–1990 (eesti keeles *Balti sõlтеаastad 1940–1990*, 1997).

VENELASTE KOHANEMISE REGIONAALSED ERISUSED JA KOHANEMIST MÕJUTAVAD TEGURID

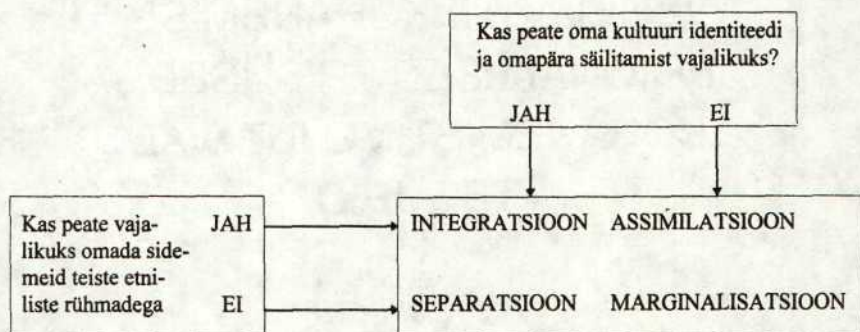
Tiit Tammaru

SISSEJUHATUS

Olen käsitlenud venelaste rände temaatikat (Tammaru 1997), muu hulgas selgus valdava osa venelaste soov siduda oma tulevik Eestiga. Seetõttu on käesoleva artikli eesmärgiks analüüsida venelaste kohanemiskäitumist, mis põhineb Lasnamäe, Pärnu ja Tartu 18–59-aastaste venelaste võrdleval uurimisel. Venelased olid suurim ja mobiilseim rahvusrühm endises Nõukogude Liidus (Rõbakovski 1987), nad on tundnud ennast kõikjal nagu kodumaal (Kirch, Kirch 1995). Seetõttu on nende rollimuutus olnud kõige pöördelisem pärast N. Liidu lagunemist ning seetõttu on kohanemisega seotud probleemid ka kõige suuremad. Kohanemist analüüsisides võtan aluseks John Berry (1992) akulturatsiooniteooria. Käsitlust leiavad akulturatsiooni vormide regionaalsed erisused ja seosed teiste teguritega.

JOHN BERRY AKULTURATSIOONITEOORIA

Akulturatsiooni ehk kohanemist võib määratleda kui kultuuriliste muutuste protsessi, mille aluseks on pidev ja otsene kontakt kahe eri kultuuri esindajate vahel (Domander 1995). John Berry arvates on akulturatsioonil peamiselt neli vormi (joonis 1): assimilatsioon, integratsioon, separatsioon ja marginalisatsioon. Neid

Joonis 1. Neli peamist akulturatsioonivormi (Berry 1992).

saaks kokku võtta vastusena kahele põhiküsimusele: 1. Kas peate oma kultuuri identiteedi ja omapära säilitamist vajalikuks? 2. Kas peate vajalikuks sidemeid teiste etniliste rühmadega?

Assimilatsioon on akulturatsioonivorm, mille korral ei peeta oma kultuuri ja identiteedi omapära säilitamist vajalikuks, n-ö sulandutakse põhirahvusega — võetakse üle põhirahvuse keel ja kombed, niihästi ühiskondlikul tasandil kui ka perekonnas ja isiklikus elus.

Integratsiooni korral peetakse vajalikuks sidemete olemasolu nii oma kui põhirahvusega. Õpitakse põhirahvuse keelt ja kombeid ning kasutatakse neid laiemates ühiskondlikes suhetes, kuid säilitatakse ka enda keel ja kombed, mida kasutatakse perekonnaringis ja rahvuskaaslastega suheldes.

Separatsioon tähendab sellist kohanemist, mille korral ei peeta vajalikuks kontaktide olemasolu põhirahvusega, s.t ei õpita ära põhirahvuse keelt ja kombeid. Sellisel juhul toimub kahe rahvuse paralleelne koeksisteerimine ja omavahelised kontaktid on minimaalsed.

Marginalisatsiooni korral ei looda kontakte põhirahvusega, ei õpita ära põhirahvuse keelt ega kombeid, kuid samas kaotatakse sidemed ka oma rahvuskaaslastega. Marginalisatsioon tähendab

eemalejäämist üldistest ühiskondlikest suhetest, apaatiat ja tõrjutustunnet.

Möödunud aastate olukorda analüüsid näeme, et valdavaks kohanemisevormiks on olnud separatsioon, mõnevõrra ka marginaaliseerumine. Samuti on olnud tegemist pigem vastupidise kohanemise protsessiga — eestlased on pidanud üle võtma sissesõitnute keelt ja kombeid. Seega on kohanemisprotsessid mitmekesised.

Eri kohanemisevormidest rääkides tuleks tähelepanu pöörata veel sellele, et olulised on nii indiviidi kui ühiskonna tasand — me võime kohanemist analüüsida nii üksikinimeste kui terve rahvusrupi lõikes. Kohanemisevormide kujunemine on dünaamiline, s.t ajas ja ruumis muutuv protsess. Kohanemisest saab rääkida mitmel tasandil (eelkõige suhtumise ja tegeliku käitumise tasandil erinevate indikaatorite suhtes).

KOHANEMISVORMIDE KUJUNEMINE

John Berry kirjeldab akulturatsioonivorme kui vastuseid kahele küsimusele (joonis 1); püüan vaadelda neid pisut laiemalt. Eesmärgiks ei ole Berry teooriat Eesti tingimustes kontrollida, vaid kasutada seda raamistikuna kohanemise uurimiseks. Akulturatsioonivormide eristamiseks olen kasutanud kohanemisega seotud küsimusi ning seejärel analüüsinud kohanemist soo, vanuse, hariduse, rändetausta, majandusliku toimetuleku jt tegurite suhtes. Kohanemisega seotud küsimustest olen akulturatsioonivormide eristamiseks valinud järgmised näitajad: kodune keel, töökeel, eesti keele oskus, sotsiaalne identiteet, suhted eestlaste ja rahvaskaaslastega, eesti ja vene kultuuride tundmise vajalikkus, kodumaa ja kodakondsus.

Võrdluseks, A. ja M. Kirch ning T. Tuisk (1992) kasutasid integratsiooni indeksi moodustamise aluseks järgmisi näitajaid: peab ennast eesti kultuuri esindajaks; vaatab sageli Eesti televisiooni; oskab piisavalt eesti keelt ja peab ennast Eesti kodanikuks. Seda klassifikatsiooni kasutades järeldasid A. ja M. Kirch ja T. Tuisk 1992. aastal, et kolmandik mitte-eesti elanikkonnast on integreerunud. Käesoleva artikli tulemused ei ole otseselt võrreldavad A. ja M. Kirchi uurimuse tulemustega. Televisiooni vaa-

tamise olen kohanemise vormide moodustamisel kõrvale jätnud, sest olukord on võrreldes 1992. aastaga muutunud keerulisemaks: lisaks programmile tuleks täpsemalt analüüsida ka saateid, mida vaadatakse.

Siinse uurimuse suurem näitajate valik oli tingitud soovist hõlmata võimalikult hästi kõigi nelja kohanemisvormi esindajaid. Lisaks neljale puhtale vormile (assimilatsioon, integratsioon, marginalisatsioon ja separatsioon) eristasin ka üleminekuvorme. Paljud venelased nagu teisedki mitte-eestlased on praegu oluliste valikute ees ning seetõttu on vastused paljudele küsimustele vastuolulised. Näiteks võidakse pidada kodumaaks Venemaad, kuigi ollakse Eesti kodakondsuses, võidakse pidada väga vajalikuks eesti keele oskust ja eesti kultuuri tundmist, kuid samas tunda tõrjutust eestlaste poolt ning sotsiaalse identiteedi aluseks on endine N. Liit jne.

Rühmitamisel eri kohanemisvormideks olid olulised järgmised kriteeriumid:

Assimilatsioon — eesti keelt osatakse väga hästi, nii kodu- kui töökeeleks on eesti keel, tunnetatakse ennast eesti ühiskonna liikmena, tuntakse ennast Eestis hästi, eesti kultuuri tundmist peetakse väga vajalikuks, vene kultuuri tundmist ei peeta nii vajalikuks, kodumaaks peetakse Eestit, Eesti kodakondsuse olemasolu.

Integratsioon — eesti keelt osatakse keskmisest paremini, koduseks keeleks on vene keel, tööl kasutatakse kas valdavalt eesti keelt või nii eesti kui vene keelt, tunnetatakse ennast eesti ühiskonna liikmena, Eestis tuntakse ennast hästi, oluliseks peetakse nii eesti kui vene kultuuri tundmist, kodumaaks peetakse Eestit, ollakse juba Eesti kodanik või soovitakse selleks saada.

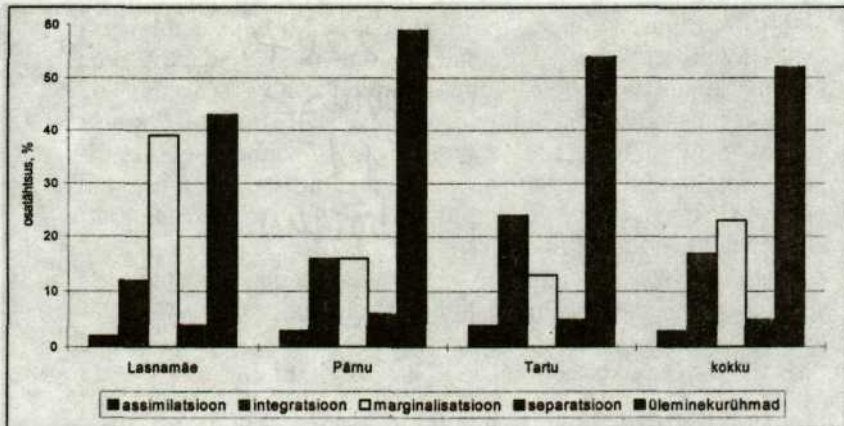
Marginalisatsioon — kodus räägitakse vene keelt, tööl kas eesti või vene keelt või mõlemat, eesti keele oskus on halb, tunnetatakse sidemete puudumist eestlaste ja rahvuskaaslastega, identiteedi baasiks on endine N. Liit, oluliseks ei peeta ei eesti ega vene kultuuri tundmist, ei ole täpset selgust, milline on kodumaa, kodakondsus puudub.

Separatsioon — kodus ja tööl räägitakse vene keelt, eesti keele oskus on halb või väga halb, tunnetatakse tõrjutust eestlaste poolt, tunnetatakse ennast Venemaa kodanikena, vene kultuuri tund-

mist peetakse tähtsamaks kui eesti kultuuri tundmist, kodumaaks peetakse Venemaad, omatakse või soovitakse omada Venemaa kodakondsust.

Umbes pooled venelastest kõigis kolmes kohas — Lasnamäel, Tartus ja Pärnus — kuuluvad üleminekurühmadesse (joonis 2). Võrreldes Pärnu ja Tartuga on Lasnamäel palju ka marginaliseerunuid. Kuigi nii Pärnus kui Tartus on tegemist valdavalt eestikeelse keskkonnaga, on märgatavad erinevused ka Pärnu ja Tartu venelaste kohanemises. Tartus on integreerunuid rohkem kui marginaliseerunuid, Pärnus on need kaks rühma peaaegu ühesuurused. Seda võib seletada Tartu kui ülikoolilinna olekuga venelaste intellektuaalseks keskuseks, samuti on Tartus rohkem põlisvenelasi, kelle seotus Eesti ühiskonnaga on tugevam.

Joonis 2. Kohanemisevormid (%).

Peame joonise juures tähele panema, et nn puhastesse vormidesse oli võimalik vastuste vastuolulisuse tõttu rühmitada üksnes pooled venelastest. Nii moodustavad suurima osa tegelikult mitmesugustesse üleminekurühmadesse kuuluvad inimesed. Üleminekurühmadest suurim on integratsiooni—marginalisatsiooni üleminekurühm (35–40%). Selles üleminekurühmas on nii marginaliseerumise kui integreerumise poole kalduvaid inimesi peaaegu võrdselt. Marginaliseerumise poole kalduvate inimeste peamisteks tunnusteks on tõrjutuse tunne ühiskonnas, sotsiaalse identiteedi sidumine endise N. Liiduga ja raskused kodakondsuse valikul. Muud tunnused viitavad pigem integreerumisele. Integreerumise poole kaldujatele on omane hea eesti keele oskus, Eesti kodakondsuse omamine või soovimine, ei tunta ennast ühiskonnas tõrjutuna. Muud tunnused näitavad aga pigem marginaliseerumist.

Integratsioon ja marginalisatsioon tunduvad esmapilgul väga erinevate kohanemismvormidena, kuid tegelikult on eraldusjoon nende vahel sageli väga ebamäärane. Uues ühiskonnas tekib inimestel, kes võivad isegi väga hästi osata selle maa keelt ja tunda kultuuri, sageli identiteedikriis. Tekivad küsimused, kes ma olen, kus ma olen jne. Ka riigi poolt liigselt suunatud integreerumisprotsess võib viia marginaliseerumiseni.

Integratsiooni ja marginalisatsiooni vahelise ähmase piirjoone üheks põhjuseks on see, et integratsioon kui kohanemismvorm esitab inimestele kõige suuremaid nõudmisi. Ta eeldab nii oma kui uue kodumaa keele ja kultuuri tundmist ning see võib viia inimese kahestumiseni. See aga ongi juba tee marginaliseerumise suunas. Seetõttu tuleb integratsiooniprotsessi suunamisel olla väga ettevaatlik ning pidevalt analüüsida nii etniliste vähemuste kui põhirahvuse reageeringuid toimuvatele muutustele (sest integratsioon eeldab ju ka põhirahvuse valmisolekut anda teiste rahvuste esindajatele võrdne staatus ühiskonnas). Protsessi ei tohi üle forsseerida, sest tegemist on paljuski põlvkonnapikkust aega nõudvate muutustega. Seda eriti reaalse käitumises osas, mida muuta on palju raskem kui suhtumisi. Näiteks suhtumine eesti keele oskamisse on paljude jaoks positiivne, kuid vanemad inimesed lükkavad eesti keele reaalse omandamise oma laste põlvkonnale, sest ennast peetakse keele õppimiseks liiga vanaks.

Integreerunuks võib pidada Tartus neljandikku tööelistest venelastest, Pärnus ja Lasnamäel on neid veelgi vähem. See näitaja on väiksem kui A. ja M. Kirchi ja Iris Pettai uurimustes saadu. Ent käesoleval juhul tuleb arvestada seda, et suur osa inimesi (pooled) on rühmitatud üleminekurühmadesse, teistes uurimustes on aga kõik inimesed "puhtalt" klassifitseeritud. Kui liisada siinkohal integratsiooni—marginalisatsiooni üleminekurühma inimestest need, kes kalduvad pigem integratsiooni suunas, samuti integreerunute hulka, on tulemus sarnane teiste uurin-gute tulemustega. Tartus on integreerunuid ja integratsiooni—marginalisatsiooni üleminekurühmas integratsiooni poole kalduvaid inimesi kokku 45%. Pärnus ja Lasnamäel on selliste inimes-te osakaal väiksem: Pärnus 35–40% ja Lasnamäel umbes 30%. Nende inimeste kohta võib öelda, et nad on suuremal või vähemal määral Eesti ühiskonda integreerunud.

Separatsioon on väga väikese osatähtsusega (6–7%). Siin tuleb aga tähelepanu pöörata sellele, et John Berry järgi erineb separatsioon vastavast mõistest lähenemise-kaugenemise skaalal (vt Heidmets 1997). Siinses töös ei vaadelda seda mitte üksnes paralleelse elu elamisena, vaid separatsioon tähendab ka väga tugevat oma rahvuse identiteedi säilitamist ning enda vastandamist põhirahvusele. Samas ei tähenda ta siiski mitte aktiivset vastuhakku, nagu eeldab konfrontatsioon lähenemise-kaugenemise skaalal. Arvestades seda, et venelased soovivad valdavalt Eesti koda-kondsust, peavad oluliseks eesti keele oskamist ja kultuuri tund-mist, ei saa John Berry teooria mõttes öelda, et mitte-eesti elanik-konna seas oleks separatsioon kõige levinumaks kohanemisivormiks.

Suhteliselt suur on seevastu marginaliseerunud inimeste osa-kaal. Eriti Lasnamäel, kus ta on koos integratsiooni—marginali-satsiooni üleminekurühmaga suurima osatähtsusega kohanemis-vormiks. Marginaliseerumine tähendab inimese identiteedikriisi. Seetõttu peetakse seda sageli kõige negatiivsemaks kohanemis-vormiks — nendel inimestel puudub kindel jalgealune. See võib viia passiivsuse, apaatia ja kõigele käegalöömise meeleoluni.

Sobivaimaks kohanemisivormiks peetakse sageli integratsioo-ni ja nii on mõistetav suurima tähelepanu pööramine just sellele. Lääneriikides on vähemuste integreerimiseks ühiskonda kasuta-

tud mitmesuguseid meetodeid (Ohndorf 1989), nagu kohaliku keele õpetamine; elamistingimuste parandamine; hariduse andmine, eriti töötutele; noorte immigrantide täiendõpe; naiste ja eriti töötute integreerimine; erilist tähelepanu pööratakse immigrantide laste haridusele; info kättesaadavaks muutmise rahutuste vältimiseks.

OECD riikides on viimastel aastatel kasutatud peamiselt nelja vahendit immigrantide integreerimiseks (OECD 1994): kohaliku keele õpetamine; immigrantide laste haridus; võimaluste loomine osalemiseks tööturul ning elamistingimuste parandamine piirkondades, kus on suur immigrantide kontsentratsioon. Kõige suuremat tähelepanu pööratakse immigrantide laste haridusele, samuti võimaluste loomisele tööturul osalemiseks. OECD riikides, kus immigrantide osatähtsus kogurahvastikus on väiksem, on lisaks olnud oluline ka naturalisatsiooni kasutamine ja segaabiellude stimuleerimine (OECD 1994).

Lisaks nende meetmete analüüsimisele on Eestis mõeldud võimalusele, et integreerimisprotsessis on võimalik toetuda põlisvenelastele. See on võimalus, mis nõuab omaette analüüsi, sest suure osa põlisvenelastest moodustavad vanausulised. Vanausuliste kogukonnad on aga suhteliselt suletud, seda ka pärast Teist maailmasõda saabunute suhtes (Berg, Kulu 1996). Seetõttu on seda ideed avardatud ning integreerumise toetuspinnana arvestatud ka teiste juba integreerunud, kuid mittepõliste venelaste ja teiste mitte-eestlastega. Lisaks Eesti ühiskonda integreerumisele tuleb ühe võimalusena arvestada ka venelaste võimalikku otseintegratsiooni Euroopasse (Järve 1995). Samas on aga probleemiks, vähemalt vanemate inimeste puhul, nõrk võõrkeelte oskus. Kõige suuremat tähelepanu on Eestis viimasel ajal pööratud kooliharidusega seotud probleemidele, millega tegelevad VERA projekti ümber koondunud teadlased koostöös haridusministeeriumi ja õpetajatega.

Järgnev analüüs näitab, et peale kooli, mis on võib-olla kõige olulisem kohanemist mõjutav tegur, on ka teisi tähtsaid tegureid.

AKULTURATSIOONI VORMIDE SEOSSED TEISTE TEGURITEGA

Kohanemismõju kujunemise üheks mõjutajaks on ümbrus, elukeskkond, sest seal põimuvad sotsiaalsed suhted. Lasnamäel, Pärnus ja Tartus ilmnesid kohanemismõjude kujunemisel olulised erinevused. Järgnevalt võtan tähelepanu alla muude tegurite mõju kohanemisele. Käsitlen vaid seda osa respondentidest, kelle puhul on kohanemismõju selgelt välja kujunenud, üleminekurühmades olevad respondendid jäävad järgneva käsitluse alt välja.

Sugu ja vanus

Soo ja vanuse mõju kohanemisele on suur (tabel 1). Naiste seas on enam nii assimileerunuid kui integreerunuid, meeste seas aga marginaalseerunuid ja separeerunuid. Sellisele soolisele erinevusele on raske leida ühest seletust, kuigi see väljendub ka teistes näitajates (näiteks eesti keele parem oskus naistel). Võib-olla on naised olnud eesti ühiskonna suhtes avatumad, kuigi samas on naiste roll perekondlikes suhetes olnud üldjuhul kodukesksem ning eestlastest tuttavate arv naistel väiksem kui meestel. Hüpoteesina võib arvata, et oluline on olnud meeste ja naiste tööerisugune iseloom. Nii käesolev kui varasemad uurimused (Vihailemm 1993) näitavad, et töö kaudu keele õppimine on kõige olulisem eesti keele omandamise vorm. Naiste seas on olnud suurem ametnike ja teenindustöötajate osatähtsus, nõuavad ju need ametid inimestega suhtlemist, mis on olnud tõenäoliselt aluseks paremale eesti keele oskusele ja selle kaudu kohanemisele.

	mehed	naised	nooremad	keskealised	vanemad
assimilatsioon	4	6	6	7	3
integratsioon	22	46	44	38	26
marginalisatsioon	57	43	48	50	51
separatsioon	17	5	2	5	20

T a b e l 1. Akulturatsiooni vormid soo ja vanuse lõikes (%).

Venelaste kohanemine

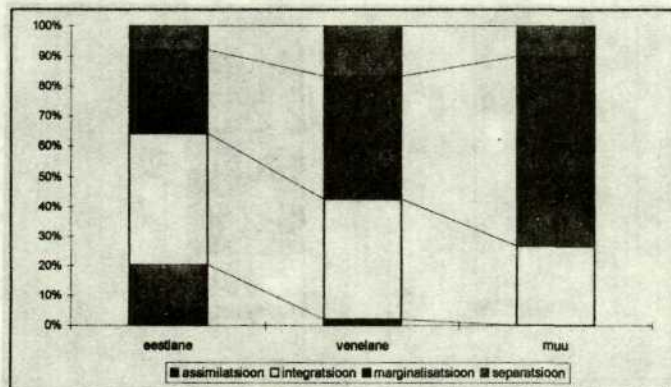
Kohanemisevormide osas ei ole suuri erinevusi nooremasse ja vanemasse keskikka jäävate inimeste vahel, samas erinevad need kaks vanuserühma aga vanemas tööeas olevatest inimestest. Vanemate inimeste seas on suurem nende osatähtsus, kelle sidemed Eesti ühiskonnaga on nõrgemad. Marginaliseerumises vanuseti olulised erinevused puuduvad. Integreerunute osakaal on vanemate inimeste puhul väiksem ning samas on suurem nende inimeste osakaal, kelle iseloomulikuks akulturatsioonivormiks on separatsioon. Selle põhjuseks on tihedam seotus Venemaaga, sest vanemate inimeste seas on enam välissündinuid, kellel elab rohkem sugulasi ja tuttavaid väljaspool Eestit (Tammara 1997).

Abikaasa rahvus

Väga tugev on seos abikaasa rahvuse ja kohanemisvormi vahel. Abikaasa rahvuse olen jaotanud kolme rühma: venelane, eestlane ja muu rahvus. Segaabielus inimeste seas (siinses töös pean silmas venelaste abielusid eestlastega) on kõige suurem assimileerunud ja integreerunud inimeste osatähtsus (joonis 3). Venelaste omavahelistes ja teistest rahvustest abikaasadega abieludes on assimileerunud minimaalselt, eestlastega abieludes on neid aga kolmandik. Naiste seas on segaabieldes assimileerunud mõnevõrra rohkem kui meeste seas.

Venelaste omavahelistes abieludes on suurem integreerunute osatähtsus kui venelaste ja mõne teise rahvuse vahelistes abieludes (v.a abielud eestlastega). Kõige suurem marginaliseerunud inimeste osatähtsus on venelaste ja mõne mitte-eesti rahvuse esindajaga abielus olevate inimeste seas. Seega võiksid segaabiellud olla Eestis nagu lääneriikideski oluliseks integratsioonivõimaluseks. Eestis on aga olukord siiski lääneriikidest erinev. Mitte-eestlaste suure osatähtsuse tõttu ei ole segaabiellud päästavaks lahenduseks. Kuid samas ei ole olemas ka "ühte ja suurt" lahendust integratsiooniprobleemile. On vaid palju ja väikesi lahendusi. Ning seetõttu võib öelda, et segaabiellud on üheks, kuigi väga oluliseks lahenduseks, mis lähendab erinevaid Eestis elavaid rahvusi.

Segaabiellu võib võrrelda lumepalli-efektiga: nende kaudu tekitavad sugulussidemed ja segunevad eri rahvustesse kuuluvate ini-

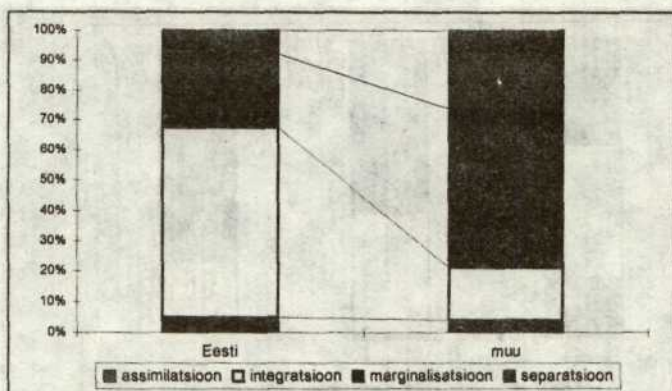

Joonis 3. Kohanemismvormid abikaasa rahvuse alusel (%).

meste tutvusringkonnad. See toetab aga nn altpoolt-arengu paradigma (inimestevahelise isikliku suhtlemise tasand) rahvusprobleemide lahendamiseks Eestis ja selle tähtsust ei tohiks kuidagi alahinnata. Kui teiste rahvuste esindajate seas on juba sugulasi ja tuttavaid, siis suurendab see loodetavasti ka sallivust teiste rahvuste suhtes.

Sünnikoht ja Eestisse saabumise aeg

Sünnikoht on oluline kohanemist mõjutav tegur (joonis 4). Eestis sündinud venelastest on valdav enamus Eestis hästi kohanenud, väljaspool Eestit sündinutest on suurim osa marginaliseerunute päralt. Kuigi Lasnamäel, Tartus ja Pärnus on olukord umbes sama-sugune, väärivad esiletõstmist, et ka Lasnamäel on Eestis sündinute seas üle poolte integreerunud. Kohanemise vaatlemine sünnikoha alusel võimaldab meil teha oletusi ka tuleviku kohta. Täna on sisseränne Eestisse oluliselt vähenenud ja seetõttu suureneb pidevalt Eestis sündinute ja väheneb välissündinute osakaal. Selle tulemusena peaks hakkama suurenema ka integreerunute osakaal.

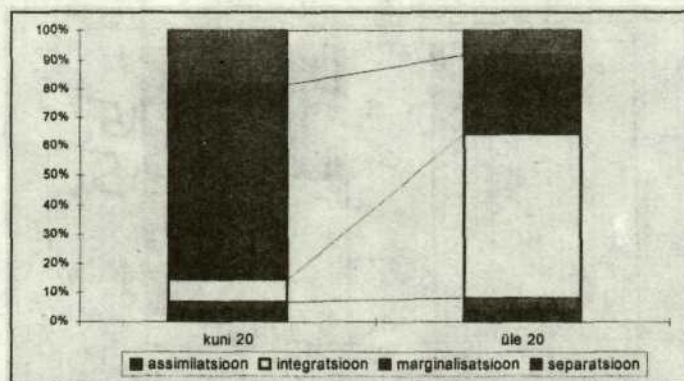

Joonis 4. Kohanemismvormid sünnikoha alusel (%).

Mida varem on inimesed Eestisse saabunud ja mida kauem Eestis elanud, seda paremini on nad Eesti eluga kohanenud (joonis 5). Varem saabunute seas on suurem integreerunute ja assimileerunute hulk kui hiljem saabunute seas. Suured on aga soolised erinevused: Eestis kauem elanud naised on paremini kohanenud kui mehed. Varem saabunute paremat kohanemist võib seletada sellega, et nemad saabusid Eestisse ajal, kui nende rahvuskaaslasti oli Eestis vähe. Seetõttu oli teatud kohanemine Eesti eluga isegi paratamatu. Hiljem saabunud sattusid aga sageli juba täiesti venekeelsesesse keskkonda ja Eesti eluga kohanemine ei olnud enam nii vajalik.

Samasugune erinevus on ka eesti keele oskuses, millele on tähelepanu juhtinud Kalev Katus (suuline teade 1997). Lääneriikide kogemus on mõnes mõttes vastupidine: iga järgnev põlvkond oskab paremini kohalikku keelt ja on paremini kohanenud. Ilmekalt näitab seda väliseestlaste kohanemise protsess (Kulu 1992). Nii ei saa ka senise arengu põhjal väita, et aja möödudes kohanevad hiljem saabunud Eesti eluga järjest paremini. Pigem võib nende seas olla kõige olulisemaks kohanemisviisiks laste kaudu Eesti

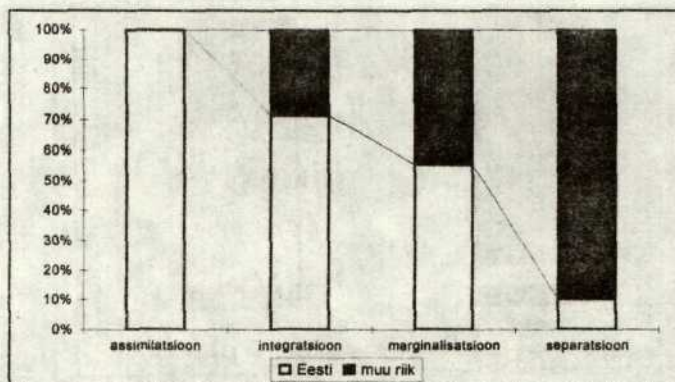
Joonis 5. Kohanemine ja välissündinute Eestis elatud aastad (%).

ellu integreerumine, sest ise ollakse sageli eesti keele kui ühe olulise integreerumise aluse õppimiseks juba liiga vana.

Eesti eluga paremini kohanenud inimesed soovivad jääda Eestisse, oma tulevikku mõne teise riigiga siduvad venelased soovivad aga lahkuda (joonis 6). Separeerunud venelased soovivad valdavalt (3/4) lahkuda kas Venemaale või mõnda teise SRÜ riiki. Samasugune tendents on ka marginaliseerunute osas. Integreerunud venelaste seas sellist seost ei ole: nemad soovivad lahkuda Eestist nii lääne kui ida poole. Tõenäoliselt on nende eneseteadvus mõnevõrra kindlam, sest nad on suutnud kohaneda Eestis ja miks siis ka mitte mõnes teises lääneriigis, kuhu soovitakse minna eekõige kõrgema elukvaliteedi tõttu.

Majanduslikud tegurid

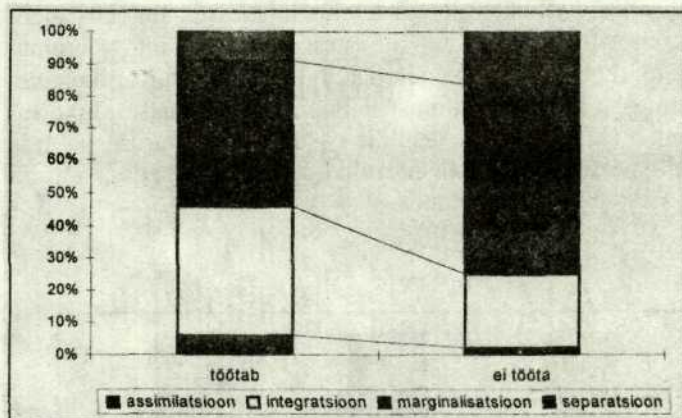
Ankeedis käsitletud majanduslikest teguritest seonduvad akultu-ratsioonini vormidega osalemine tööturul (töötamine/mittetöötamine), tööga rahulolu ja rahulolu materiaalse olukorraga. Viimased kaks on mõlemad subjektiivsed tegurid, mis näitavad seda, kuidas

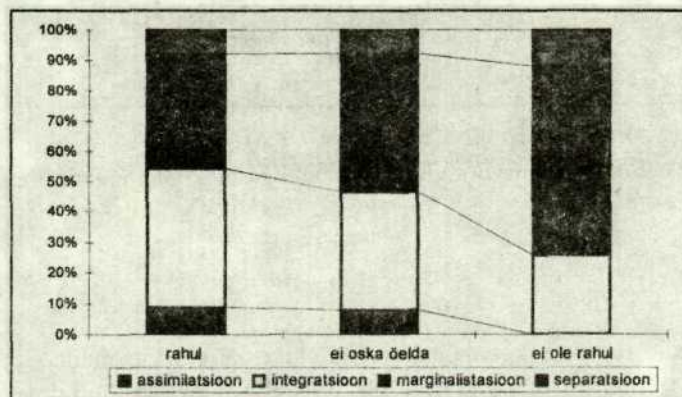
Joonis 6. Kohanemise vormide seos tulevase elukoha sooviga (%).

inimesed tunnetavad oma praegust olukorda, mitte seda, milline on olukord “tegelikult”. Ometi on nende seosed kohanemise vormidega tugevamad kui “objektiivsetel” teguritel, nagu näiteks sissetuleku suurus. Inimeste nõudmised ja vajadused on erinevad ja nii on tegelikust materiaalsest olukorrast tähtsam oma võimaluste tunnetamine. Töötavate inimeste seas on assimileerunud ja integreerunud rohkem kui mittetöötavate inimeste seas (joonis 7). Mittetöötavatest inimestest on üle poolte marginaliseerunud. Meeste puhul on mittetöötamise mõju suurem kui naistel.

Valdav osa mittetöötavatest meestest on marginaliseerunud või separeerunud. Selline olukord kinnitab, et töö on üks olulisemaid ühiskonnaelust osavõtmise vorme ning tähelepanu tuleks pöörata mittetöötavatele noortele, kes soovivad oma tuleviku Eestiga siduda. Kohanemise vormid on tihedalt seotud tööga rahuloluga (joonis 8). Kui inimesel läheb töö juures hästi, loob see paremad eeldused integratsiooniks ning vastupidi — tööga rahulolematuse võib tekitada ebakindlust, kasvada üle laiemaks rahulolematuseks ning olla takistuseks paremale kohanemisele Eesti eluga.

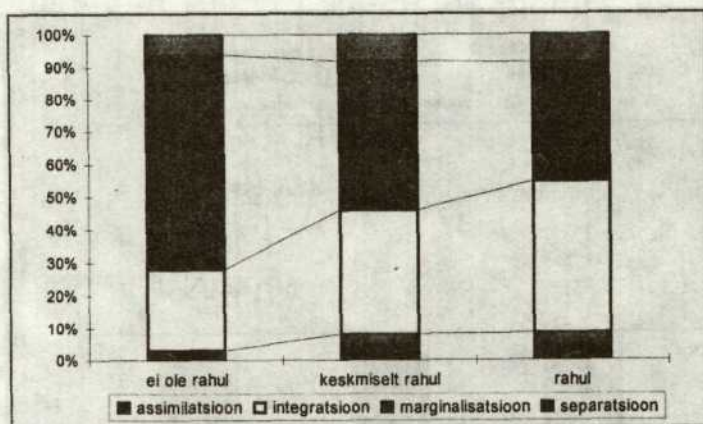
Joonis 7. Kohanemisvormide seos töösuhtega (%).

Joonis 8. Kohanemisvormide seos tööga rahuloluga (%).

Venelaste kohanemine

Ka Triin Vihalemma (1993) uurimus näitas, et töökoha olemasolu ja kindlus selle tuleviku suhtes on oluline tegur, mis mõjutab ühiskondlikke suhteid laiemalt. Naistel on seos tugevam kui meestel. Tööga rahul olevatest naistest on integreerunud üle poolte, meestest aga kolmandik. Niisamuti sõltuvad kohanemismvormid ka pigem rahulolust leibkonna materiaalse olukorraga (joonis 9) kui leibkonna tegelike sissetulekute suurusest. Mida paremaks peetakse oma majanduslikku olukorda, seda paremini ollakse Eesti eluga kohanenud.

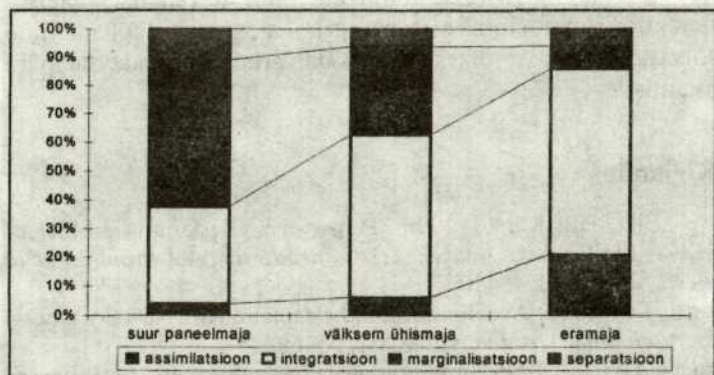

Joonis 9. Kohanemismvormide seos rahuloluga leibkonna materiaalse olukorraga (%).

Eluaseme tüüp

Väga palju mõjutab kohanemismorme elukeskkond kitsamalt — eluaseme tüüp. Kõige paremini on Eesti ellu integreerunud eramaajades elavad inimesed (joonis 10), nende seas on kõrge ka assimileerunute osatähtsus.

Suurte paneelmajade elanike seas on aga kõige suurem osatähtsus nendel, kelle kohanemismormiks võib pidada marginalisat-

Joonis 10. Kohanemisvormide seos elamutüübiga (%).

siooni ja separatsiooni. Seetõttu on ka mõistetav marginaliseerunute ja separeerunute suurem osatähtsus Lasnamäel, kus inimesed elavad suurtes paneelmajades. Tegemist on ka peamiselt väljaspool Eestit sündinud inimestega. Välissündinud, paneelmajades elavatest venelastest on marginaliseerunud kaks kolmandikku, Eestis sündinud suuretes paneelmajades elavatest inimestest aga üks kolmandik. Küsimus eluasemesoovi kohta näitas eelneva sarnast seost — peaaegu kõik assimileerunud ja valdav osa integreerunud venelastest soovisid tulevikus elada eramajas.

KOKKUVÕTE

Triin Vihalemma ja Marju Lauristini (1997) uurimuse kohaselt on Eestis üleminekuperioodi üheks olulisemaks tulemuseks ühiskonna individualiseerumine. See seab uude valgusesse ka rahvus-suhted, sest individualistlikes riikides ei ole grupisuhted niivõrd olulised kui kollektivistlikes riikides. Triin Vihalemm (1993) on integreerumise võtmeteguriteks pidanud ilusat elamist, puhast keskkonda ja kõrget elukvaliteeti. Ka käesolev uurimus kinnitab

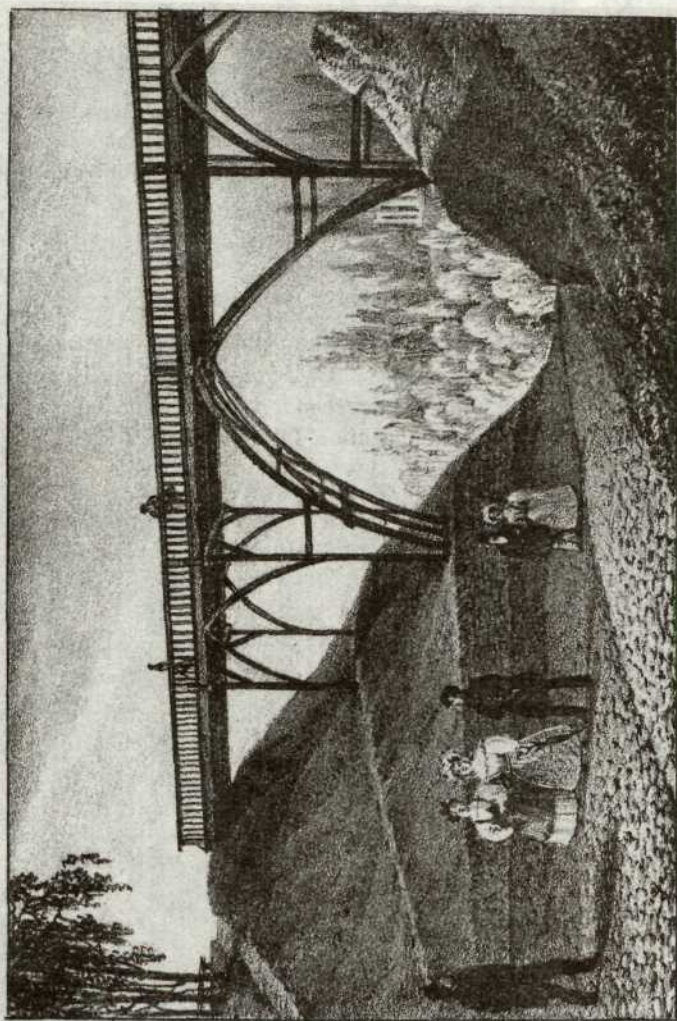
neid seisukohti. Oluline on veel see, kuidas inimesed neid tegureid individuaalselt tunnetavad. Peale selle on ääretult olulisel kohal sallivuse suurenemine teistesse rahvustesse kuuluvate inimeste suhtes, eri rahvustesse kuuluvate inimeste vaheliste reaalse kontaktide suurenemine ning aja- ja kohategur, sest kohanemine on põlvkondi haarav protsess ning nõuab eri piirkondade omapära arvestamist.

Kirjandus

- Berg, Eiki, Hill Kulu 1996: Peipsivene: Eeskujulik probleemala. — *Etnilised vähemused Eestis, nende tänased probleemid ja tulevik*. Jõgeva, lk 43–50
- Berry, J. W. 1992. Acculturation and Adaptation in a New Society. — *International Migration*, vol. XXX, pp. 69–85
- Domander, M. 1995: Immigration and Acculturation. — *Proceedings of the VI EGEA Congress*. Tartu: Triip, lk 35–42
- Heidmets, M. 1997. Mitte-eesti noorte integratsioon Eesti ühiskonda: Arengurajad. — *Vene noored Eestis: Sotsioloogiline mosaiik*, lk 337–348
- Järve, P. 1995: Presidendi ümarlaud: Ettekanne konverentsil "Etnilised vähemused Eestis, nende tänased probleemid ja tulevik". *Mustvee*, 21.–22. XI
- Kirch, A., M. Kirch, T. Tuisk 1992. — *The Non-Estonian Population Today and Tomorrow: A Sociological Overview*. Tallinn
- Kirch, M., A. Kirch 1995. Ethnic Relations: Estonians and Non-Estonians. — *Nationalities Papers*, vol. 23, no. 1
- Kulu, H. 1992. *Eestlased maailmas*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus
- OECD 1994. *Trends in International Migration: Continuous Reporting System on Migration*. (Annual Report 1993)
- Ondorf, W. 1989: Social Effects of Migration in Receiving Countries. — *International Migration*, vol. XXVII, no. 2, pp. 209–217
- Rõbakovski 1987 = Рыбаковский Л. *Миграция населения: Прогнозы, факторы, политика*. Москва: Наука
- Tammaru, Tiit 1997. Venelased Eestis: Ränne ja kohanemine. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1657–1677
- Tammaru, T., K. Kandla 1996: Venelased Eestis: Ränne ja akulturatsioon. Lasnamäe ja Pärnu venelaste võrdlev uurimus. — *Etnilised vähemused Eestis, nende tänased probleemid ja tulevik*. Jõgeva, lk 33–42

- Vihalemm, T. 1993. The Adaption of Non-Estonians into the Estonian Society 1992–93: Factors Influencing the Adaptive Process. (Magistritöö Tartu Ülikooli raamatukogus)
- Vihalemm, T., M. Lauristin 1997. Cultural Adjustment to the Changing Societal Environment: The Case of Russians in Estonia. — *Return to the Western World*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, pp. 279–298

TIIT TAMMARU (sünd. 1972) lõpetas Tartu Ülikooli 1994. aastal geograafia erialal, geograafiamagister samas 1996, praegu Tartu Ülikooli geograafiainstituudi doktorant. *Akadeemias* varem avaldanud artikli “Venelased Eestis: Ränne ja kohanemine” (1997, nr 8, lk 1657–1677).

Geogr. Lith. v. F. Schläter

DIE ALTE DOM-BRÜCKE IN DORPAT.

GEORG FRIEDRICH SCHLATER

NÄITLEJAD JA MUUSIKUD TALLINNA VABAMÜÜRLASLOOŽIDE LIIKMEINA

Henning von Wistinghausen

Tõlkinud Nils B. Sachris

Vabamüürlus, valgustusajastule nii omane nähtus, ajas juuri ka tolleaegseis Venemaa Läänemereprovintside, Eesti- ja Liivimaal. Samuti Kuramaal, kuid see kuulus Poola läänihertsogiriigina teise geograafilis-poliitilisse kooslusse, kuni Venemaa selle Poola kolmandal jagamisel alistas. Ühine kõigile kolmele oli aga nende kuulumine Saksamaa poolt tugevasti kujundatud-mõjustatud Kirde-Euroopa kultuuriruumi, milles toimus elav isikute ning ideede vahetus. Nimetatud ruumi, mis osalt maiseid võimupiire lausa ületades vaimse provintsi jooni omandas, kuulus ka St. Petersburg. Eriti tihedaid sidemeid keisri residentsi ja kubermangulinna Tallinna vahel iseloomustab seegi, et siin rajatud loožid — erinevalt Riias või ammugi Miitavis (Jelgavas) loodutest — olid kõik Peterburi poolt asutatud ja moodustasid alati orgaanilise osa Vene vabamüürlusest. Tallinna vabamüürluse ajalugu hõlmab ajavahemikku aastast 1773 kuni loožide likvideerimiseni kindralkuberneri markii Paulucci salakäsuga detsembris 1820, kaks aastat enne üldist salaihenduste, nende seas ka loožide keelamist Venemaal Aleksander I poolt augustis 1822 (hilisemat sündmuste

---

THALIA GERMANICA rahvusvahelisel päeval Tallinnas
12. 06. 1995 peetud ettekanne. Tõlge ilmub autori loal.

arengut, juba meie sajandil, siinkohal ei käsitleta). Tallinna vabamüürluse ajalugu ei ole veel kirjutatud. Käesolev ülevaade võib ja saab anda pelgalt väikese pilguheidu allikmaterjali, mis pole veel ülevaatlikult koondatud ja piirneb näitlejate ja muusikutega Tallinna vabamüürlaste loožide liikmete seas. Ja et see ülevaade parimal juhul välja annab mistselli mõõdu, tuleb lisaks mainida veel ühte piirangut: töö ei taotle lisada midagi originaalset Tallinna muusika- ja teatrilukku, siinse vabamüürluse ajalukku aga küll; teisisõnu — teatri- ja muusikalugu käsitellakse marginaalselt, just nii palju kui vaja on ära märkida üksikute vabamüürlaste tähendust selles.

Tallinnas on tegutsenud neli loožit, nende ajalugu on meieni jõudnud katkendlikult. Kui välja arvata Vennaarmu loož, siis oli tegemist nn Johannese loožides tavapärase õpipoiss-sell-meister-astmestikuga, mis jäi muutumatuks ka neil juhtudel, kus Tallinna vabamüürlased olid mujal kuulunud sellistesse süsteemidesse, mis olid andnud kõrgemaid auastmeid. Tallinna vanim loož, mis ka kõige kauem püsinud ja mille ajalugu ühtlasi parimini dokumenteeritud, oli 1773. a asutatud **Isis**. Sellele järgnesid 1777. a loož **Vennaarm** (*Zur Bruderiebe*), 1778. a **Kolm Võitlusvasarat** (*Zu Den Drei Streithammern*) ja lõpuks 1787. a loož nimega **Süütuse Lootus** (*Hoffnung Der Unschuld*). Nimetatuid oli ilmselt Kolme Võitlusvasara osa mõnevõrra tähtsam, kuna ülejäänud ainult vähe aega eksisteerisid ja on allikmaterjalesse vaevu hoomatavaid jälgi jätnud.

Kui haihtus sümpaatia, mida oli osutanud vabamüürlusele valgustatud despoot Vene keisritroonil Katariina II (Prantsuse revolutsioonist saadud muljed ei olnud selles just vähe süüdi), hakati vabamüürluses nägema ähvardust autokraatiale. Isise liikmed said aja märkidest aru ja lõpetasid vormiliselt 1792 (*resp.* 1794) oma tegevuse. Kuigi Katariina II pole ametlikult kunagi loože keelustanud, lakkas tegelikult nende olemasolu Vene impeeriumis. Kolme Võitlusvasara loož likvideerus vaevalt kümme aastat pärast asutamist, s.o 1786/1787; miks, pole päriselt selgeks saanudki. Mõned nimetatud loožit liikmeid liitusid Isisega. Kui Aleksander I valitsuspäevil St. Petersburgis loožid uuesti avati, saadi julgust ka Tallinnas, kus Isis (1811) ja Kolm Võitlusvasarat (1816) uuesti alustasid. Loožid tegutsesid niikaua, kuni keiser

oma vanaema jälgedesse astus, ainult et nüüd kehtestati juba ametlik keeld.

Ühtekokku on võimalik kindlaks teha Tallinna loožide liikmeina 387 isikut (topeltliikmelisust arvestamata), nendest 200 olid Isises (Vennaarmus 70, Kolmes Võitlusvasaras 113 ja Süütuse Lootuses 13). Peale mõne üksiku erandi oli võimalik kõik 387 vabamüürlast identifitseerida ja enamiku lugu ka biograafiliselt põhjalikult dokumenteerida. Asja tegi kergemaks seik, et 75% olid Eestimaalt pärit (*Landeskinder*, nagu H. v. W. ilusasti ütleb. *Tlk*), 15% sisserändajad, kes olid Eestimaal uue kodu leidnud, ja ainult 7% puhul võib ütelda, et tegemist oli välismaalastega, kes hiljem Tallinnast *resp.* Eestimaalt lahkusid. Välismaalaste hulka kuulusid peaaegu kõik meid huvitavad näitlejad ja muusikud, kokku kuusteist, neist üheksa olid olnud Isise liikmed.¹

Esimene näitleja, keda vabamüürlasena Tallinnas kohtame, on **Nathanael Ernst Hündeberg**, "Saksa Näitelava" direktor, kes 1777. a, pärast Sclarise surma, võttis üle kahekümneliikmelise Tallinna Teatritrupi (*Revaler Theatertruppe*). Ta oli pärit Danzigist, tuli Tallinna Riia ja St. Petersburgi kaudu, kus ta oli kuulunud Otto Hermann v. Vietinghoffi poolt sinna saadetud truppi.² Peterburis oli temast vabamüürlane saanud ja esialgu liitus ta Tallinnas Vennaarmuga, et hiljem koos teistega asutada 9. novembril 1778. a loož nimega Kolm Võitlusvasarat. 5. jaanuaril 1779. a pidulikult 1. vaestehooldaja (*aumonier*) ametisse pühitsetud, sai Hündebergist üks kahest heategevust kui vabamüürluse olulist tegevussuunda haldavast loožiametnikust. Pisut enne seda, 1. jaanuaril 1779, oli talle sündinud teisest abielust Dorothea Kerniga tütar Charlotte Natalie (Oleviste kirikuraamat). Hündebergi mainitakse 1. vaestehooldaja funktsioones veel 9. novembril 1780. a, seejärel siirdub ta Vietinghoffi mõjutusel Riia teatrisse. Sureb Riias 1793. a (maetud Jakobi kiriku raamatu järgi 23. mail 1793). Kuuldavasti oli Hündebergi trupp Tallinnas ühe teise vabamüürlase, 29. detsembril 1778 surnud Eestimaa kubernereri vabahärra Joachim v. Sieversi erilise kaitse all seisnud. Sievers oli Isise liige.

Vennaarmu liige oli omakorda **Gottfried Friedrich Mende**, sündinud 1760. a paiku, Riias pärineva näitlejapaari Joachim Friedrich ja Adelheid Mende poeg. Kõik kolm esinesid koos Hün-

debergiga Tallinnas. Viimane on ilmselt olnud esimeses abielus oma mehest lahutatud Adelheid Mendega. Nii oleks siis Gottfried Friedrich Mende Hündebergi võõraspoeg.³ Sügisel 1779 polnud Mende enam Tallinnas, mida võib järeldada Vennaarmu liikmete nimekirjast. Hiljem tegutses ta peamiselt Riias, kus 7. detsembril 1808. a suri (Jakobi kiriku raamat). Ka tema naine Anna, sünd. Christ (1768–1821), polnud mitte ainult et ise näitlejanna, vaid ka näitlejate laps.⁴

Süütuse Lootuse asutas Viinist pärit **Leopold Paradies**, kes polnud küll otseselt näitleja, endise tantsija ja ballettmeistrina keisri õukonna juures St. Petersburgis kuulus aga kõigiti teatri maailma.⁵

Mõni aasta hiljem alanud etapp Tallinna teatrielus polnud enam seotud ajuti linna külastavate elukutseliste rändtruppidega ega veel mitte ka püsiteatriga, vaid aastatel 1784–1795 tegutsenud harrastusteatriga, mis tihedasti seotud kirjaniku ja eeskätt teatrimehet **August v. Kotzebue** nimega. Et tegu oli siiski asjaarmastajatega, kes oma rõõmuks teatrit tegid, ja mitte kutseliste näitlejatega, siis puudutatakse seda peatükki vaid riivamisi, olgu see pealegi õige huvitav: suudeti ju kõik seni Tallinna amatöörteatri lavalt pakutu tublisti ületada. Lisaks ainult niipalju, et Kotzebue ise oli küll noore mehena St. Petersburgis vabamüürlane olnud, 1783. a sügisel Tallinna saabunult aga ei liitu ta ühegi loožiga. Alles veidi enne oma vägivaldset lõppu osales ta 1816/1817 Kolme Võitlusvasara loožis taasasutamisel, ent ei etendanud selles hiljem erilist osa, sest asus koos perega juba aprillis 1817 ümber Weimarisse. Kotzebue amatöörteatri kolmekümne neljast nimepidi teadaolevast meesnäitlejast olid kaheksateist — seega üle poole — kindlalt tõestatult vabamüürlased, ning kõik peale ühe nimelt Tallinna loožide liikmed.⁶

Põigakem nüüd Tallinna vabamüürluse teise perioodi pärast loožide taaselustamist Aleksander I valitsusajal. See algab varsti pärast murrangulist sündmust Tallinna teatrielus: 1. veebruaril 1809 õnnistati sisse püsilava uues teatrihoones Laias tänavas. Sel ajal tegutses Tallinnas **Wilhelm Piwko** koos oma naisega (sünd. Buhrius), kes ka teatris esines. Piwko põlvnemine on teadmata, näitlejana debüteeris ta 1802. a Białystokis.⁷ Koomikuna teenis Piwko, keda hiljem kohtame veel teatridirektorina,

Tallinnas veedetud aastate jooksul suure publikumenu. 1816 või 1817 sai temast Isise vabamüürlane.

Veebruaris 1809 saabus Tallinna Schwerinis sündinud **Johann Krampe** koos naise ja tütre Friederikega, mõlemad samuti näitlejad.⁸ Varem olid nad töötanud Danzigi teatris ja Krampe oli toona Elbingis vastu võetud sealsesse vabamüürlaslooži nimega Kroonitud Üksmeele *Constantia** (*Constantia zur gekrönten Eintracht*).⁹ 8. novembril 1812 võetakse Krampe Isis-looži. Ta jäi koos perega Tallinna kuni 1816. a Ülestõusmispühadeni ning naases seejärel Saksamaale. Lõpuks oli Krampe Schwerinis õueteatri direktor ja teda peeti üheks oma aja silmapaistvamaks saksa näitlejaks.

Krampedega ühel ajal saabuvad Tallinna vennad **Ludwig** ja **Johann Georg Ohmann**, viimane koos naisega, ning veel terve rida Riias lepinguliselt tegutsenud näitlejaid.¹⁰ Vennad Ohmannid olid pärit Hamburgist, vanem vend Ludwig oli varem viiuldajana tegutsenud ja polnud Tallinnas sugugi tundmatu: ta oli siin muusikuna töötanud ning seejärel 1796. a debüteerinud näitleja ja lauljana. Kotzebue kutsus Ludwig Ohmanni 1797 Viini Õueteatrisse, alates 1801. aastast oli ta jälle Riia teatris tegev. Tema naine Sophie, sünd. Koch, oli hinnatud traagiliste armastajate kehastajana; ta suri 15. jaanuaril 1812 Tallinnas (Oleviste kirikuraamat). Hiljem, alles 1817. a võeti Ludwig Ohmann Isisesse vabamüürlaseks. Ta avaldas Tallinnas ka oma kompositsioone ning pühendas need teisele vabamüürlasele, parun Heinrich Korffile, kes oli sel ajal St. Petersburgis Keiserliku Justiitskolleegiumi president ja kuulus ühtlasi Kolme Võitlusvasara looži. 1820 läks Ludwig Ohmann Riiga muusikadirektoriks, kus ta 1833 suri.

Ohmann ütleb oma tööde subskriptsiooniüleskutsetes: "Pole mingit kahtlust, et Tallinnas, nagu Eestimaal üldse, palju muusikaja lauluarmastust leida võib. Samas aga on ka põhjendatud märkus, et maitsekaist laulutükest klaverisaatega, mis pole liiga raskeid saate mängimiseks laulja enda poolt, jällegi puudus on. Selles veendununa olen jõudnud otsusele tuua publikuni kogumik saksa ja prantsuse laule, mille kohta asjatundjad ja -armastajad palju head on lausunud..."¹¹

---

* Autor arvab, et Constantia pole siin naisenimi, vaid tõlkimata jäetud ladinakeelne sõna, mille tähendus 'kindlus, rahu, püsivus, visadus'. *Tlk.*

1811. a detsembris astus esimest korda Tallinna lavale Saksi-Weimarist pärit **August Ciliax**. Ciliax oli siis umbes kolmekümne viie aastane. Ta oli debüteerinud 1796 Magdeburgis, enamat pole tema karjääri kohta enne Tallinna teada. Teda nimetatakse aga nagu Krampetki 1806. aastal Kroonitud Üksmeele *Constantia* looži liikmena Elbingis ja et ka tema elukohana märgitakse *Westpreussen* (nagu Krampelgi), siis tuleb arvata, et ka Ciliax töötas Danzigi teatris. Paistab, et Krampe tõi ta endale Tallinna järele.¹² 8. novembril 1812 saab Ciliax Isise looži liikmeks. Seejärel abiellus ta 25. novembril 1812. a näitlejanna Sophie Göbeliga (adopteeritud Teller, nim. Lindenstein, nagu selle sündmuse puhul on kirja pandud Oleviste kirikuraamatus). Tallinna 1815. a teatrialmanahhis nimetatakse teda kui sünd. Jobel, kes "juba noorest peale teatris oli". See daam jõudis augustis Tallinna koos oma vanema õe, samuti näitlejanna, hilisema *madame* Paulmanniga. August Ciliax oli laulja ja annab 1816 Tallinnas välja "Kaks laulu klaveri saatel", mis oli graveeritud ja trükitud D. Heinzi juures Tallinnas.¹³ Kui Tallinna teatrielu oma atraktiivsust kaotama hakkas, liikus temagi koos naiseга edasi St. Petersburgi. Nad kirjutasid Tallinnas 24. novembril 1817. a alla lepingule saksa Õueteatriga, kus August Ciliax kohustus mängima "ooperis kõiki esimese tenori osi [--] ja vajaduse korral [--] ka lust- ja näitemängude osi — nii lõbus-joviaalseid kui ka sünnis-siivsaid, välja arvatud kangelaste ja õrnade armastajate osad". Sophie Ciliax kohustub esinema "esimeste noorukite või esimeste armastajate osades nii lust-, näite- kui ka kurbmängudes". Juba septembris-oktoobris 1816. a oli Ciliax St. Petersburgis seitsmes külalisosas esinenud.

Mõlemad Ciliaxid olid Tallinnas armastatud näitlejad, mida võib järeldada luuletaja Adelbert Cammereri "Eleegias", mis avaldatud "Ülestõusmispühade ajal 1818".¹⁴ Cammerer oli sel ajal kreiskoolis õpetaja, ühtlasi Isise looži liige. Eleegia päises seisab "kuna meie Ciliax ja tema abikaasa Tallinna lava maha jätavad". Luuletuse motoks on rida Schillerilt: "Teenele tema kroon!" Luuletuse sõnasõnaline tõlge on järgmine:

*Kord Mozard-fuugal tormi hää!,/ kord arm su huulilt õrnalt kõlas,/ kõik
helid hinge tungisid/ ning metsik vaimustus sind tervitas.// Siis kergeks
sai sul tunnistada/ kuis Tallinna armastus su päevi õnnestas/ Ja päev,
mil ennast armastatuna tajud/ jääb eluvaeva tasuma.*

Sophie Ciliaxile Cammererilt:

*Ka Sina, oma armu hommiksäras/ mis Sinust hoomab, ihaldatud pruut/
Sind, elu pidusöögi kaaslaseks/ suur saatus sinu rinnale usaldand.// Tä-
na Thalia, homme Melpomene,/ kord võidupärja, kord pistoda lähedal/
rõõmu tervitust, pisarais aplausi/ siin tõusmas, seal vaibumas nägi.//
Täna rõivaproovil mehel nõrkust näidates,/ samas hülguses teda lepi-
tades;/ ning homme saatusele kätte tasudes/ vanasaksa kangelannana
naiseväarikust kroonib.*

Joonealuses märkuses viidatakse Sophie Ciliaxi esinemisele Kotzebue "Kudumisvarrastes".

Keiserlikus saksa teatris St. Petersburgis alustasid mõlemad Ciliaxid 1. mail 1818 palgaga 7500 bankorubla, kaks tuluõhtut ja üks tulukontsert aastas. Palju aastaid oli August Ciliax esimene tenor, alates 1823. aastast ka lavastaja ja ooperirepetiitor, kuni ta 1. mail 1832 pensionile saadetakse. Tema naisest teame pelgalt, et ta 1824 Riias külalisena esines.¹⁵ 8. jaanuaril 1839 suri pensioneeritud õuenäitleja August Ciliax kuuekümnepäevase aja vanuselt St. Petersburgis.¹⁶

1812. a märtsis võtab August v. Kotzebue Tallinna teatri juhtimise enda kätte ja viib selle lühikese ajaga nii kõrgele järjele, et see "mõnestki kiidetud õuelavast üle säras" (Rosen). Nii-öelda teine Kotzebue-periood Tallinnas — kui pidada esimeseks aastaid 1784–1795, mil ta luuletajana taidlusteatrit juhtis — ei kestnud täit kahte aastatki ja lõppes 1813. aastal Kotzebue nimetamise-ga Vene keisririigi peakonsuliks Königsbergis. Lavastajaks sai Kotzebue hõimlane **Ludwig v. Knorring**,¹⁷ noorema Ohmanni sõnade järgi küll vaid ajutiseks: "[---] Härra v. K...g oli tookord Eestimaa aadli asutatud Kaubakoja juhataja, mis tema aja täielikult hõivas. Nii oli arusaadav, et ta ei saanud vajalikul määral pühenduda vabatahtlikule auametile. Leevendamaks puudujääki, otsustati sisse seada alamlavastaja amet, mis nõudis vahetust. Nii

juhtuski, et varsti langes ajutise alamlavastaja kohuste täitmine minulegi [---]. Niisugune kord ei kestnud kaua ja pärast seda, kui härra von K...g oma põhitegevuse tõttu lavastajaametist päriselt loobus, nimetati kaks püsilavastajat. Valik langes härra Krampele ja minule”.¹⁸ Tallinna teatrialmanahh 1815 ei nimeta Knorringit lavastajana, juttu on kohe neljast “nädalalavastajast”.^{*} Samas märgitakse, et Kotzebue on Tallinnast lahkudes detsembris 1813 teatri juhtimise Knorringile üle andnud, millist ametit viimane aga pikalt pole pidanud: 1814 novembri seisuga antud personali-nimistus teda ei mainita. Igatahes nimetatakse selles ainult üht asedirektorit ja lavastajat — meile juba tuntud Johann Krampet, kes almanahhi andmetel 1814. a aprillis sellesse ametisse valiti.

Nii põhjalik peatumine Ludwig v. Knorringil pole tingitud mitte ainult asjaolust, et temagi oli vabamüürlane, vaid pigem sellest, et tegemist oli ühega Kotzebue lähimaist sõpradest, kes hiljem ka Kotzebue mahajäänud paberid välja andis. Järelehüüdes nimetatakse Knorringit “mitte just tavalise literaadiharidusega meheks”, kellel oli eriline sümpaatia “lavalaudade vastu, mis tähendavad maailma” (*Das Inland 1837*, veerg 292). Sellest annab tunnistust ka tema osavõtt kunagisest Kotzebue taidlusteatrist ning internet-so lavastajana Keiserlikus õueteatris St. Peterburgis 1801/1802 — niisiis jällegi Kotzebue ajal või kohe pärast teda. 1816/1817 kuulus Knorring koos Kotzebuega Kolme Võitlusvasara taasasutajate hulka, kus ta loožisekretärina tähtsat osa etendas kuni Tallinna loožide sulgemiseni detsembris 1820. — Materjali ja aparaatide hooldamise usaldas Kotzebue meile juba tuntud Piwkole (1815. a teatrialmanahh nimetab teda “garderoobi-inspektoriks”).

Kotzebue tõi Tallinna mitmeid teisigi näitlejaid, nende seas ka noore berliinlase **Ludwig (Louis) Schwerini**, kelle näitlejadedebüüt toimus Tallinnas 1813. a augustis ning kes laulis ka ooperipartii-sid.¹⁹ 1816. aastal esineb ta külalisena koos Ciliaxiga saksa õueteatris St. Petersburgis. Ta abiellus samuti Berliinist pärineva laulva näitlejatari **Luise Schwachiga**, kes Schweriniga üheaegselt Tallinnas debüteeris. 24. oktoobril 1818 retsipeeriti Schwerin Isis-loožis vabamüürlaseks.

^{*}Saksa keeles *Wöchner*, mis on päris humoorikas tuletis, sest selle sõna naissoovorm *Wöchnerin* tähendab ‘nurganaist’. *Tlk.*

Aastail 1818/1819, juba Tallinna teatri allakäigupäevil, kohtame siin veel Königsbergist pärit näitlejat ja lauljat **Karl Wiebet** seoses tema Isisesse astumisega. Koos naisega sõlmivad nad 1. juunist 1820 lepingu saksa õueteatriga, kus Karl Wiebe töötab kuni pensionileminekuni 25. detsembril 1833. Seejärel oli ta ametis Vene tsensuriametis ja läks 1840/1841, pärast naise surma, oma kodulinna tagasi.²⁰ Samal ajal (1818) nimetatakse Isise liikmena (õpipoisina) **Heinrich Büttnerit**, kes, sündinud Berliinis, mängis Königsbergi teatris Wiebe kõrval teise armastaja osi, — et seejärel hoopis uuele žanrile pühenduda. Ta oli nimelt väliselt väga sarnane Napoleoniga ja talle sai osaks tohutu menu Kotzebue poolt prantslaste keisri kohta kirjutatud pilkekomöödias “Jõejumal Niemen ja Veel Keegi” (“*Der Flussgott Niemen und Noch Jemand*”). 1820. a Büttnerit enam Tallinnas pole, ta olevat veidi hiljem uppunud “*im Mecklenburgischen*”²¹ (seega ilmselt mingis Mecklenburgi veekogus — *Tlk*).

Viimaste näitlejate-vabamüürlastena lahkusid 1820. a Tallinnast Schwerin ja Piwko koos naistega — esimene Riia teatrisse, teine Vilniusse. Mõlemat tõmbas aga Tallinna tagasi, sest alates 1822. aastast — seega küll juba pärast vabamüürlaste loožide likvideerimist — kohtame neid taas Tallinnas teatri direktoritena, millele nad uuesti elu sisse puhusid. 1855. a suures teatritulekahjus hävinud kirjatoimikute tõttu²² on teatriajaloolised pärimused lünklikud. Kindel on aga, et Schwerin ja Piwko teatri rentisid ja üheskoos ettevõtjaina tegutsesid.²³ Asjad läksid paar aastat hästi, kuni nad 16. märtsil 1828. a teatri juhtimise maha panid.²⁴ Ilmselt püsis teater peale seda veel aasta, sest ühes toonas esajalehetes märgitakse, et “käesoleva aasta märtsini (1829) oli meil veel püsiteater [---] mis aga nii kergemeelse majandushalduse tõttu direktorite poolt, kellele endine komitee teatri üle andis, kui ka talendi ja kunstimeele mõningase puudulikkuse tõttu paljudel kaasategijatel üha sügavamale ja sügavamale vajus, kuni lõpuks [---] päriselt lõpetama pidi. Novembri keskpaiku lahkusid viimased senisest näiteseltskonnast, et Moskvas oma õnne otsida [---] Viimase teatrielamuse pakkus meile alati armastatud näitleja hr. Piwko, kes mitme teatrisõbra abiga andis oma lahkumistuluõhtuetenduse...”²⁵ See toimus 10. novembril 1829.²⁶

Uuesti annavad Piwko ja Schwerin endast märku 1832. a sügisel õuenäitlejaina St. Petersburgis. Vahepeal oli Louis Schwerin jõudnud olla Moskvas teatri direktoriks, kus ka Wilhelm Piwko tegev oli. Piwko suri juba 1833. aastal ning Schwerin 1839. a Peterburis. Mälestus näitlejapaarist jäi aga Tallinnas elavaks, hilisem Tallinna linnaarhivaar Gotthard von Hansen kirjutab 1877. a oma ema kergelt muudetud neiu põlvnenime all avaldatud noorusemälestusis:²⁷

Palju aastaid juhatasid kaks meest, Schwerin ja Piwko, teatrit, ja nende nimedel, mis ikka kokku kuulusid, oli hea kõla nii noorte kui vanade jaoks. Kui kord gümnaasiumi algklassis (quinta) hüüdnime "quintae rex" kandev õpetaja H. maateadusetunnis üht õpilast mõlema Meklenburgi kohta küsitles, ei saanud ta poisi suust kuidagi vastust kätte. Lõpuks tahab ta aidata: "Niisiis Meklenburg-Schwerin, — Meklenburg-Schwerin ja...?" "Aa, Meklenburg-Piwko", hüüdis õpilane silmanähtavalt rõõmustades, et eksimatult õige vastuse leidnud.*

Teatri ja muusika suhted on ka Tallinnas tihedad olnud, üleminek näitleja-ametist muusikuks sageli sujuv. Nagu nägime, esines enamik näitlejaist ühtlasi lauljaina, Ludwig Ohmann näiteks aga alustas viiuldajana ja alles Tallinnas astus ka teatrilavale. Teatri koosseisus olid 1809. a **Friedrich Mainzer** ja tema naine — mees viiulivirtuoos, kes ka komponeeris, ning naine Kotzebue sõnul "väga tubli lauljanna, kellele näitlemisoskuskki võõras pole".²⁸ Kust nad pärit olid, pole teada, samuti mitte *madame* Mainzeri eesega neiu põlvnenimi. Paistab, et enne Tallinna peatusid nad Danzigis, sest *affiliation*'il ehk vastuvõtul Isise looži 18. jaanuaril 1813 esitab hr. Mainzer tõendi 21. juunist 1808, kus kinnitatakse, et ta on Danzigi loožis Üksmeel (*Zur Einigkeit*) sell olnud. Vabamüürlastõendi väljastamise daatum ja seik, et ta 19. oktoobril 1808. a Tallinna Mustpeavennaks sai, viitavad Tallinna saabumisele aastal 1808. Teatrist, mille muusikadirektoriks Mainzer oli olnud, lahkuvad mõlemad jaanuaris 1814, ning ilmselt samal aastal ka Tallinnast — pärast seda, kui Mainzer märtsis 1814. a oli asjatult üritanud saada äsja vakantseks jäänud linnamuusiku kohta.²⁹

*Õige vastus olnuks ilmselt Mecklenburg-Strelitz (vana kirjaviisi kohaselt Meklenburg-S.). *Tlk.*

1817/1818 mainitakse Meinzerit Isise nimistus Saksamaal viibiva liikmena, enamat pole ta saatusest teada.

1809/1810 ilmub Tallinna **Heinrich Gottfried Gödicke**, kes oli tulnud Pärnust, kus ta oli 15. septembril 1805. a kreiskoolis õpetajana (*wissenschaftlicher Lehrer*) töötanud³⁰ ja 2. novembril 1806 abiellunud Agathe Karoline Schmiedeknechtiga (Niguliste kirikuraamat), Pärnu kaupmehe ja raehärra tütreaga. Rohkemat polnud Gödicke päritolu kohta võimalik kindlaks teha. Ta õpetas Tallinnas Rüütel- ja Toomkoolis laulmist ja andis ka eraviisiliselt laulutunde, avades 11. detsembril 1816 selleks koguni "lauluinstitiudi", kuhu astus kakskümmend kaks "noort muusikaarmastajat ja -armastajannat".³¹ Muusikadirektorina juhatas Gödicke, küllap pärast Georg Abraham Schneideri lahkumist, Tallinna teatri orkestrit, kus ta alguses esimängija (kontsertmeister?) oli olnud. Ühtlasi oli ta Toomkiriku organist, mängis viiulit ja komponeeris ka ise.³² Eestimaa Vene impeeriumisse kuulumise sajanda aastapäeva pidustusil dirigeeris Gödicke 30. septembril 1810 Kuber-mangugümnaasiumis üht Zumstegi kantaati, päev varem oli Mainzer Oleviste kirikus Haydni *Te Deum*'i juhatanud.

1817. aastal, Reformatsiooni 300. aastapäeva pidulikul tähistamisel Tallinnas mängitakse Niguliste orelikoorilt Gödicke juhatusel Haydni loomingut, milles osalevad ka dirigendi Lauluinstitiudi õpilased. Hea tava kohaselt, mis ühtlasi ka vabamüürlik traditsioon, oli tulu määratud vaestele.³⁴ 1817 või 1818 sai Gödickest vabamüürlane Isis-loožis. Dr. Schultz-Bertram on oma Toomkooli laulmisõpetajale püstitanud ilusa mälestusmärgi *Uutes Balti visandeis*, kirjutades, et "Gödicke oli see, kes meis rajas muusikameele, kujundas meie kõrva ja tema arvele tuleb panna, et tallinlasi Tartus "Eestimaa ööbikuiks" kutsuti.³⁵ Püsiteatri tegevuse lõpetamisel 1829. a lahkusid koos näitlejatega Tallinnast ka muusikud, nende seas ka Gödicke perekond, kaasa arvatud vanim tütar Agathe Gödicke,³⁶ kes paistab andekas pianist olnud olevat. Tema lahkumist kahetseti niisama nagu Jeannette Gableri³⁷ minekut²⁵. Georg v. Schultz meenutab: "Gödicke vanem tütar oli meeldiva idealistliku meelega tütarlaps, armastusväärne, rahulik ja Tallinna esimene klaverivirtuoos. Tema rivaaliks oli preili Gabler, ja neile kahele noorele daamile võlgnes Tallinn oma klaverimuusikasse puutuva maitse". Gödicke läks ilmselt juba

1828. a St. Petersburgi, kus ta kuni 1856. a töötas muusikaõpetajana ja kapellmeistrina Smolnõi aadlipreilide instituudis.³⁸ Et ta siis juba kaugelt üle seitsmekümne aasta vana pidi olema (1816. a revisjonikirjand andmetel oli ta toona kolmekümne seitsme aastane), võib arvata, et umbes sel ajal ta ka suri. Vahepeal oli Gödicke 21. detsembril 1831 sõlminud keiserliku saksa teatriga kolmeks aastaks lepingu kapellmeistrina ja repetiitorina töötamiseks (aastapalgaga 3000 rubla bankoassignaatides koos tulukontserdiga parimal aastaajal). See leping öeldi aga aasta pärast üles.³⁹ Tema konkurendiks osutus **Karl Friedrich Karell**, keda Gödicke tundis Tallinna-päevilt, kus ta talle teatris assisteeris muusikadirektorina.

Karell, Vene keisri ihuarsti dr. Philipp Karelli viisteist aastat vanem vend, on Tallinna vabamüürlaskonnas huvitav nähtus: ainuke Tallinna looži liige, kes kahtlemata eestlane, pealegi veel pärisorjana sündinud eestlane. Muusikaliselt ilmselt väga andekas poiss sai kolmeteistaastasena viiuldajana Tallinna teatriorkestrisse, kuhu kuulus kuni 1819. aastani (lõpuks koguni asemuusikadirektorina). Aastatel 1817–1820 oli Karell Pühavaimu kiriku organist. Vahepeal oli ta olnud ka Lihula lossi omaniku Karl v. Wistinghauseni ja sealse pastori Christoph Friedrich Mickwitzi laste muusikaõpetajaks. Karell mängis ka flööti ja klaverit, tal oli ilus tenor. Ka on ta avaldanud oma kompositsioone. 29. augustil 1819 võeti organist Karell vastu Isise looži. Varsti pärast seda lahkus ta Tallinnast, et teha karjääri Venemaal. Alustas ooperilauljana Moskvast, pärast mitmeid vahepeatusi jõudis St. Petersburgi, kus temast sai 1837. a elitaarse Keiserliku Õiguskooli muusikaõpetaja, õpilasiks Serov, Stassov ja küllap kuulsaimana Tšaikovski.⁴⁰

Viimasena Tallinna vabamüürlastest muusikute reas olgu nimetatud komponist **Christoph August Gabler** — juba nimetatud Jeannette Gableri isa. Ta pärines Saksimaalt ja jõudis 1797. aastal kolmekümneaastasena Eestimaa muusikaõpetajaks Sagadi mõisa oma sõbra von Focki juurde. 1801. aastast peale elas ta Tallinnas, oli muusikaõpetaja ja esines ka kontsertidel.⁴¹ Samaaegselt tegutses ta ka ametnikuna — esialgu Eestimaa Ülemmaakohtus (1804–1812), hiljem Tallinna sadama tolliametis (1812–1817): Gabler oli Leipzigi õigusteadust ja Göttingenis kameraalteadusi õppinud. 1817. a oli ka tema seotud tookord Tallinna seltskonda vapustanud tolliafääriga, mis võis olla ühtlasi üheks Tallin-

na teatri allakäigu põhjuseks — mõned Tallinna lava toetajad, nagu kaupmees Rodde — ka Isise looži liige, olid ise süüdistatavad. Gabler lasti töölt lahti ja pärast pikka protsessi karistati teda koos teiste asjaosalistega aastal 1820. Gabler pääses suhteliselt kergelt, ta kaotas oma teenistusastme ja sellega seotud personaalaadliseisuse ning pidi kohtu korralduse kohaselt elama Tallinnas politseijärelevalve all. 1828. a võimaldati tal jälle astuda riigiteenistusse Eestimaa kubermanguvalitsuse kantseleiametnikuna, 1830. a antakse talle koos teistega täielikult armu. Gabler läheb 1836. a pensionile ja asub samal aastal St. Petersburgi, kus 1839. a sureb. Päris kindlasti kujutas tolliafäär sügavat murrangut Gableri elus.⁴² Ta tegi oma eksimusest järeldused, palus end välja arvata Isise loožist, kuhu ta 1815. või 1816. a oli vastu võetud, ja elas Tallinnas muusikaõpetajana. Gabler oli omal ajal tuntud eeskätt klaverimuusikat kirjutava komponistina, keda ka vastavad teatmeteosed märgivad. Meile pakuvad huvi kaks teost. Esiteks Leipzigi kirjastatud “Vabamüürlaste laulud koos hümniga keisrile”⁴³, mille ta pühendas St. Petersburgi Astraea suurloožile ja Isisele, ilmunud ilmselt 1817. a. Selles leidub “Lõikaja laul” (*Lied des Schneidenden*) Kotzebue tekstile ja kaks pala Wilhelm Beckeri (1773–1847) sõnadele. Viimane oli Tallinna gümnaasiumi ülemõpetaja, Isise looži liige ja Saksimaalt pärit nagu Gablergi. Teiseks neljahäälse meeskoori partituur, mida H. Saha peab Gableri kirjutatuks ja mis algab sõnadega “Ole meil tervitatud [---] sa uuestivalitud koht. Me pühitseme sind müürlastemplisse”.⁴⁴ Omamoodi huvitav, et üksikute häälte puhul (v.a 1. tenor, solist) on toodud kaheksa lauljat nimepidi, eranditult kõik Isise liikmed.⁴⁵ Et üks nimetatuid oli Wilhelm Piwko, kes alles 1816/1817 Isisesse vastu võeti, siis ei saa teos varasem olla ning pärineb ilmselt samuti 1817. aastast.

Vaadates tagasi oma teekonnale läbi Tallinnas tegutsenud ja vabamüürlasloožidesse kuulunud näitlejate ja muusikute biograafiaite (mis küll mitmeski mõttes täiendamist vajaksid), võime täheldada nii üldjooni kui eripärasid. Esiteks saab veenvalt selgeks, et näitlejakutse torkab võrreldes teiste ametitega silma erakordse mobiilsusega — eriti 18. ja 19. sajandil, mil elanikkond oli enamasti väga paikne. Näitlejad seevastu olid lausa sunnitud oma uues elukohas seltskonnaga kontakti otsima. Seda kergendas

suuresti kuulumine vabamüürlaste rahvusvahelisse perre. Nagu nägime, tulid ühed juba vabamüürlasina Tallinna, esitades vaid vastava tõendi, teised aga taotlesid ja saavutasid oma vastuvõtu siin (mõlemal juhul toimus hääletamine). Tallinna eripäraks tuleb pidada, et sinne teater oli paljudele Saksamaalt põlvnevaile näitlejaile hüppelauaks Neevalinna saksa õueteatrisse, mis töötas suuremat karjääri. Teiseks Tallinnale tüüpiliseks iseärasuseks paistab olevat selle eriline avatus teatrimaailmale. Selles oli muidugi Kotzebue panus õige oluline, oli ta ju muu hulgas “kohe Klubi alguses selgitanud, et Tallinn võiks ainult sel juhul hea teatri saada, kui parem seltskond kunstnikke võrdväärset kohtleks ja nad enda hulka võtaks” (Rosen).

Veel aastakümneid hiljem meenutab Johann Georg Ohmann otse ülevoolava kiitusega oma Tallinna-aega:

Kes Tallinnas elanud, ühineb minuga, kui ma ütlen: seal võis leida tõelist humaansust, mis sel ajal, kui seal veel kaubandus õitses, iseäranis selgelt silma paistis — seda enam, mida rohkem oli võimalusi lasta sel välja paista. Varakas ja haritud aadel tundis tarvidust kõrgema meelelahutuse järele ning tegi kooskõlas endast madalama seisusega kõik võimaliku kunsti austamiseks, kunstnikele aga igas suhtes meeldiva äraelamise loomiseks. Provintsi tähtsad inimesed (prominendid!) lausa võistlesid kaupmeeskonnaga, ei toimunud ühtegi kokkutulekut, balli ega seltskondlikku koosviibimist, kuhu poleks kutsutud lavainimesi. Klubid — “Aktsiamaja”, “Kosutus” ja “Üksmeel” — saatsid nimekatele teatriinimestele hääletamata ja tasuta liikmekaarte ning kutsusid alati lahkesti oma pidudele suurema osa lavarahvast, nii mehi kui naisi. Vaevalt et ilmas leidis just palju niisuguseid kohti, kus näitlejaid nii suure sõbralikkuse ja lugupidamisega vastu võeti.

Märkused

EAM = Eesti Ajaloomuseum, Tallinn

Revalscher Theater-Almanach 1815 = Conrad Ludwig Wunder, *Theatralische Miscellen zu einem Taschenbuche für Schauspieler und Schauspielere*. 1. Jahrg., Dorpat, 1815

RGIA = Российский Государственный Исторический Архив (Vene Riiklik Ajalooarhiiv), St. Peterburg

R o s e n = Baronesse Elisabeth Rosen, *Rückblicke auf die Pflege der Schauspielkunst in Reval*, Melle, 1910

R u d o l p h = *Rigaer Theater- und Tonkünstler-Lexikon*, Riga, 1890

RWN = *Reval(i)sche Wöchentliche Nachrichten 1772–1852*

- ¹ Tähtsaim allikas on säilik 128 (vabamüürlaste kogumik) EAMis, mida autor töötleb seoses Tallinna vabamüürlaste ajalooa.
- ² Rosen 78ff; Rudolph 107.
- ³ Rudolph 156f.
- ⁴ Rudolph 36f.
- ⁵ Leopold Paradies, vt R. A. Mooser, *Annales de la musique et des musiciens en Russie au 18e siècle*. Vol. II, Genève, 1948–1951, p. 53.
- ⁶ Vt Henning von Wistinghausen, *Die Kotzebue-Zeit in Reval im Spiegel des Romans "Dorothee und ihr Dichter" von Theophile von Bodisco*, Tallinn, 1995, kust võib leida ka algmaterjali Tallinna vabamüürlaste nelja looži ajaloos orienteerumiseks.
- ⁷ *Revalscher Theater-Almanach 1815*;
Th. G. Wilhelm Piwko, vt RGIA 497/1/5619.
- ⁸ Johann Christopher Christian Krampe, vt Rudolph 124; Rosen 163; Wilhelm Kosch, *Deutsches Theater-Lexikon*, II, Klagenfurt—Wien, 1960, S. 1085ff.
- ⁹ Liikmete nimistu aastast 1806 Saksa Vabamüürlusmuuseumis Bayreuthis.
- ¹⁰ Anton Ludwig Heinrich Ohmann, vt *Revalscher Theater-Almanach 1815*; Rudolph 120, 173ff; *Deutsches Theater-Lexikon*, II, S. 1691; Rosen 132, 157, 171.
- ¹¹ Heinrich Ulrich Casimir Baron Korff, vt *Deutsch-baltisches Biographisches Lexikon 1710–1960*, Köln—Wien, 1970, S. 404;

- Üleskutse Ludwig Ohmanni teose tellimiseks: RWN 21. 02. 1816.
- 12 Vt märkus 8.
  - 13 Vt RWN 22. 05. 1816. Mittetäielik eksemplar leidub Eesti Teaduste Akadeemia raamatukogu Baltika-osakonnas viitega XIV 870^a.
  - 14 Üks eksemplar leidub EAMis 58/1/30;
Adelbert Cammerer, vt *Deutsch-baltisches Biographisches Lexikon*, S. 139.
  - 15 Rudolph 38.
  - 16 RGIA 497/1/1579 (August Ciliaxi aktid 1817–1839).
  - 17 Ludwig Johann v. Knorring, vt RGIA 497/19/39; tema teenistuskiri Eesti Ajalooarhiivis Tartus 858/1/1816;
vt ka Gerhard Giesemann, *Zur Geschichte des deutschen Theaters in St. Petersburg*. — Hans-Bernd Harder (Hrsg.), *Festschrift für Alfred Rammelmeyer*, München, 1975, S. 58
  - 18 *Rigasche Zeitung*'i eriväljaanne 11. 01. 1847: Aus dem Tagebuche eines alten Schauspielers während seines Aufenthalts in Reval in den Jahren 1809 bis 1817
  - 19 *Revalscher Theater-Almanach 1815*;
Karl Ludwig (Louis) Schwerin, vt Rudolph 224; Rosen 178ff; *Deutsches Theater-Lexikon*, III, S. 2150; RGIA 497/1/1824.
  - 20 Karl Heinrich Wiebe, vt Rudolph 263; RGIA 497/1/1824.
  - 21 Heinrich August Büttner, vt Rudolph 32.
  - 22 Vt F. Amelung und Baron Georges Wrangell, *Geschichte der Revaler Schwarzenhäupter*, Reval, 1930, S. 374.
  - 23 Piwko ja Schwerini kokkulepe maanõunik parun Kaulbarsiga 23. 01. 1824 uue teatrilava asjus EAM 70/1/9 (Iverseni kollektsoon); vt ka EAM 275/1/250.
  - 24 *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland* 13. 06. 1828, lisa lehele nr 211.
  - 25 *Provinzialblatt...* 27. 12. 1829.
  - 26 *Esthona* 1829, S. 40.
  - 27 G. Sprengfeld, *Meine Vaterstadt Reval vor 50 Jahren*, Dorpat, 1877. (Uustrükk: Tallinn, 1992), S. 78
  - 28 F. E. Schröder, F. B. Albers (Hrsg.), *Ruthenia oder: Fünfter Jahrgang der St. Petersburgischen Monatsschrift*, St. Petersburg—Mitau, September 1809, S. 68

- ²⁹ *Revalscher Theater-Almanach 1815*; Rudolph 150; Tallinna Rae *protocollum privatum* 1814 ja 1815: Tallinna Linnaarhiivis 230/6/105.
- ³⁰ Friedrich Reinhold Voss, *Kurzer Abrißder Geschichte der höheren Kreisschule zu Pernau*, Pernau, 1842, S. 10.
- ³¹ RWN 27. 11 ja 18. 12. 1816.
- ³² Rudolph 74; R. Eitner, *Biographisch-bibliographisches Quellen-Lexikon der Musiker und Musikgelehrten...*, Leipzig, 1900ff, Bd. IV, S. 292.
- ³³ *Illustrierter Revalscher Almanach für das Jahr nach Christi Geburt 1859*, S. 1ff.
- ³⁴ RWN 18. 06 ja 19. 10. 1817.
- ³⁵ Dr. Bertram, *Neue Baltische Skizzen*, Helsingfors, 1872, S. 51.
- ³⁶ Agathe Katharina Gödicke, vt Rudolph 74; Fr(iedrich) A(lbert) Gerhard, Kunstlergruss an Agathe Gödicke. — *Esthona 1828*, S. 57f.
- ³⁷ Juliane Jeannette Gabler, vt Rudolph 69; В. Саитов, *Петербургский Некрополь*, т. 1, Санкт-Петербург, 1912, с. 513; *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland* 28. 03. 1828.
- ³⁸ Н. П. Церепин, *Императорское воспитательное общество благородных девиц: Исторический очерк 1764–1914*, т. 3, Санкт-Петербург, с. 440, 451.
- ³⁹ RGIA 497/1/5178, 5540, 5915.
- ⁴⁰ Karl Friedrich (kuni 1811: Jakobson) Karell, vt *Eesti Muusika Biograafiline Leksikon*, Tallinn, 1990; M. Lipp, A. Lüüs, *Karelilide suguvõsa*, Tartu, 1932, lk 16jj; A. Saha, *Muusikaelust Vanas Tallinnas*, Tallinn, 1972, lk 66jj.
- ⁴¹ Teadaanne teatrikuulutuste kogus Eesti Teaduste Akadeemia raamatukogu Baltika-osakonnas XLV-429-60950.
- ⁴² Henning von Wistinghausen, Die Revaler Zollaffäre von 1817. Eine historisch-genealogische Miszelle. — Jürgen v. Hehn/Saba Janos Kenez (Hrsg.), *Festschrift für Hellmuth Weiss zum 80. Geburtstag*, Marburg—Lahn, 1980, S. 375ff; Christoph August Gabler, vt teenistuskiri 07. 12. 1829 ja tõend 19. 09. 1835 Eesti Ajalooarhiivis Tartus 30/13/902, 148; *Biographisch-bibliographisches Quellen-Lexikon...*, Bd. IV, S. 111ff.
- ⁴³ *Freymaurer-Gesänge nebst einer Hymne an den Kaiser mit Begleitung des Pianoforte in Musik gesetzt und Der grossen Loge ASTRAEA in St. Petersburg und der Loge ISIS in Reval gewidmet*

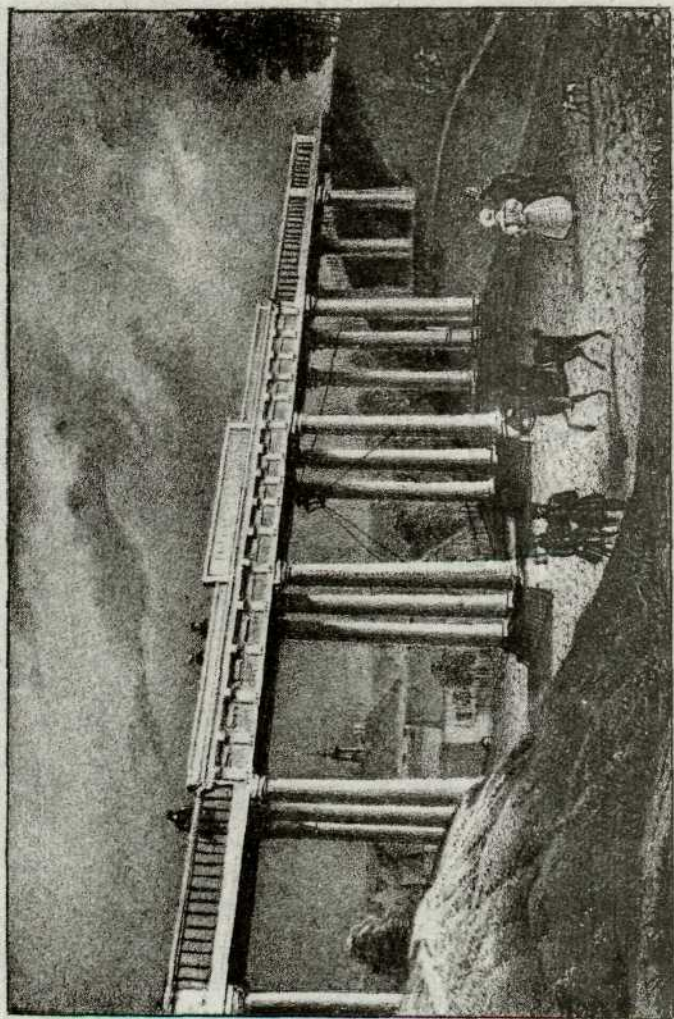
von C. A. Gabler. Leipzig: im Bureau der Musique von C. F. Peters. — Üks eksemplar leidub EAMis 128/1/113.

⁴⁴ Käsikiri EAMis 128/1/22 kommentaariga H. Sahalt.

⁴⁵ 2. tenor: Vend Jenken (= Ferdinand Jencken 1785–1864, *Dr. med.*, retsipeeritud 06. 02. 1813), Vend Tideböhl (= Heinrich v. Tideböhl 1786–1856, raesekretär, retsipeeritud 10. 04. 1814), Vend Stillmark (= Peter Stillmark 1786–1824, rachärra); 1. bass: Vend Piwko, Vend Steiner (= Jakob Christian Steiner 1783–1823, kaupmees, retsipeeritud 24. 09. 1814); 2. bass: Vend v. Tiesenhausen (üks vendadest v. Tiesenhausenitest, kas Karl Gustav (1779–1854) või Hans (1780–1871), mõisaomanikud Eestimaal), Vend Krampe, Vend Meier (mitmeid võimalikke tõlgendusi).

HENNING VON WISTINGHAUSEN on sündinud 26. novembril 1936 Kopenhaagenis diplomaadi pojana. 1956–1960 õppis Münchenis ja Bonnis õigusteadust. 1961–1965 tegeles juristipraksisega Münchenis. 1965. aastal sooritas riigieksami ja sai assessoriks. 1966. aastast alates on ta Saksamaa Liitvabariigi välisteenistuses: 1966–1967 Dublinis, 1967–1969 välisasjade ametis Bonnis, 1969–1972 saatkonnas Moskvas ja 1972–1975 Dakaris, seejärel taas 1975–1981 Bonnis välisministeeriumis.

1981–1984 töötas ta Rahvusvahelises Energia Agentuuris Pariisis, 1984–1990 Bonnis välismajanduspoliitika põhiküsimuste referentuuri juhatajana. Septembrist 1990 oli Henning von Wistinghausen Saksamaa Liitvabariigi peakonsul Leningradis, septembrist 1991 oktoobrini 1995 suursaadik Tallinnas, novembrist 1995 Almatõs. Teoseid: *Zwischen Reval und St. Petersburg* (koostaja, kommenteerija, toimetaja), *Aus meiner näheren Umwelt — Pilte minu lähemast ümbrusest* (Walter von Wistinghauseni mälestused: välja andnud, kommenteerinud, toimetanud), *Kotzebue in Reval*.

gez. v. Lith. v. F. Schleder

DIE NEUE DOM - BRÜCKE IN DORPAT.

GEORG FRIEDRICH SCHLATER

VÕÕRA MOTIIV

BALTISAKSA KIRJANDUSES

Liina Lukas

Kui sageli puutun ma kokku sellega, et võõrast, teistsugust, mis ette tuleb, ei võeta mitte kutsena seikluslikule kohtumisele, vaid vaenuliku, kummalise, monstroosse kurioosumina. (Dieter Hasselblatt 1991: 157.)

“Võõras pole omadus, mida subjekt arvab olevat vaadeldaval objektil; see on suhe, milles subjekt saab oma kogemuse ja tunnetuse objektiks” — nii kõlab hermeneutiline “võõra” definitsioon (Krusche 1985: 13). Võõra-kogemus on diferentsisuhe. Võõras viitab kohe omale. Alles võõra kaudu määratleb subjekt iseennast. Ühtlasi peitub juba selles suhtes eneses väärtustamistaotlus. Võõrast hinnatakse kas negatiivselt või positiivselt. Ning tavaliselt tähendab võõras suuremat või väiksemat ohtu omaenda identsusele.

Baltikumi ajalooliselt mitmekeelses kultuuriruumis on võõra kogemus olnud alati aktuaalne. Võime seda leida juba siit pärit varaseimates kirjalikes allikates — Liivimaa kroonikates. Seal oli see erinevus enamasti negatiivselt väärtustatud — kui kristliku maailmakorralduse mõttes “vaenulik, kummaline, monstroosne kurioosum”, mis tuli alistamise ja pööramise teel ümber kujundada — oma mudeli järgi.

Viljakamaks kui kunagi varem muutus kultuurilise võõra motiiv Euroopa valgustuskirjanduses. Nüüd hakati võõras kultuuris otsima tegelikku etnilist teisitiolu. Võõraste kultuuride aktsepteerimine autonoomsetena, Euroopa kultuuridega samaväärsetena, nagu see hakkab kujunema 18. sajandil, annab Euroopa-välisele võõrale uue väärtuse. Seda hakatakse pidama mõistetavaks. See uus lähenemine teeb võimalikuks kultuurilise distantsi ületamise katsed.

Nii ka baltisaksa kultuuriruumis. Valgustuslike mõtete viljaks oli siin nii talupoegade vabastamine pärisorjusest kui ka baltisaksa literaatide suurem huvi kohalike rahvaste eluolu, hariduse, kultuuri ja keele vastu 19. sajandil. Loomulikult oli võõruse ületamise teel ka palju takistusi — üha rohkem tuli kultuuriliselt võõra kõrvale ka sotsiaalselt võõras. Selle maa saksakeelse kultuuri seisukohast oli ümbritsev võõras suhteliselt arvukas, olles nii alati ohuks omaenda identsusele.

*

Baltisaksa kultuur seisis 18. sajandi algusest peale silmitsi kolme võõrakogemusega, mis aktualiseerusid 19. sajandi keskel kõik ühekorraga.

1. Võõras riigisaksalikkus

Ehkki baltisakslased on alati toonitanud oma vaimset kuuluvust Saksa emamaa külge, hakati riigisakslasi ajapikku võõrana tajuma. Komparatistlikust seisukohast võib baltisaksa kultuuri käsitleda mõiste *culture seconde* kaudu (nii nagu Brüsseli kirjandusteadlane Gustave Charlier on kasutanud mõistet *littérature seconde* vastandina mõistele *littérature générale* prantsuskeelse kirjanduse kohta Belgias). Ta on osakultuur, mis emamaa suuremast ja vanemast kirjandusest lahus avaneb sõltuvuse ja integreeritud kuuluvuse pinges (Dyernick 1991: 94). 19. sajandil, seoses Tartu Keiserliku Ülikooli avamisega, hakkab baltisaksa kultuuris domineerima tendents sõltumatusele ning toimub teatav kultuuriline emantsipatsioon. Nüüdsest alates ei identifitseeri siinsed sakslased end enam Saksamaaga, vaid oma balti koduga. Baltisaksluse olemust nähakse pigem baltluses kui saksluses. Identsuseotsinguist tuleneb suurem huvi koduloo ja oma maa kultuuri vastu, mis väljendub mitmesuguste seltside tegevuses (nt *Kurländische Gesellschaft für Literatur und Kunst*, asutatud 1815; *Arensburgische Ehmische Gesellschaft*, 1817; *Estländische Literarische Gesellschaft*, 1842; *Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde*, 1834, jne).

Balti-suunitlus valitseb ka ilukirjanduses. Kerkivad esile spetsiifilised balti elu probleemid — Georg Julius Schultz-Bertrami *Balti skitsid* (Baltische Skizzen; 1852) või Johanna Conradi *Elu- pilte balti kodust* (Lebensbilder aus der baltischen Heimat; 1861). Riigisakslast hakatakse näitama võõrana ning ennast tuntakse võõrana Saksamaal. Nii näiteks kirjutab Otto von Taube: “Meie loomulaadi Saksamaal ei mõistetud; kui me olime kõige rohkem meie ise, peeti meid võõraks” (Taube 1968: 14) ning Saksa riik, kus kõneldi tema oma keeles, oli talle võõras: viletsus (samas: 19).

Riigisaksluse kujutamine võõrana kulmineerub pärast 1939. aastat, kui Saksamaale siirdudes ja “oma soikunud maailma” maha jättes identsusekaotus end kõige tugevamini tunda andis.

2. Võõras venelikkus

Balti provintside kuuluvuse tõttu Tsaari-Venemaa koosseisu oli kokkupuude vene kultuuri ja mentaliteediga möödapääsmatu. Baltisaksa aadlid olid tihedad perekondlikud sidemed vene aadliga, ka oli tal Peterburi õukonnas silmapaistvaid kohti. Nii esineb vene kultuur võõra märgina baltisaksa kirjanduses üpris sageli. Tihti peale on see selliste opositsioonide teenistuses nagu kultiveeritud—metsik; rafineeritud—spontaanne; ratsionaalne—irratsionaalne; vaoshoidud—kirglik. Et Eesti-, Liivi- ja Kuramaa asusid küllalt ebatavalises situatsioonis, kus maa kõrgem kultuurkeel ning riigikeel ei kattunud, tajuti seda võõrast valdavalt ohuna oma identsusele. See ohutunne süveneb venestusajal, kui vene- pärast hakatakse üha rohkem nägema negatiivses valguses.

3. Võõras eestilikkus

Kolmas ja siinkohal kõige huvipakkuvam võõras kultuuriring, mis ehk kohalikesse sakslastesse kõige lähemalt puutus, on vastavalt eesti või läti kultuur.

Nagu eespool mainitud, tähistab 19. sajand baltisaksa identsuse kujunemist. Identsuseotsingud toovad kaasa vajaduse ümbritsevat võõrast määratleda. Nii tekivad baltisaksa kultuuri uurimiseks loodud ühingute kõrvale peagi seltsid, mis peavad oma

eesmärgiks kohaliku kultuuri, keele ja ajaloo uurimist. Näiteks nägi 1839. aastal rajatud Õpetatud Eesti Selts oma eesmärgina "süvendada teadmisi eesti rahva esiaja ja oleviku, keele, kirjanduse, aga ka nende poolt asustatud maa kohta" (*Statut der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat*, lk 1).

Täendusrikas on fakt, et taasavatud keiserliku ülikooli esimene rektor Georg Friedrich Parrot nõudis valgustuslikus vaimus kõrgema hariduse õigust ka kohalikule eesti soost rahvale.

Juba 18. sajandil oli ilmunud saksa pastorite sulest arvukalt pietistliku või valgustusliku sisuga eestikeelseid jutukesi, mida võib vaadelda ka kui katseid võtta kontakti ümbritseva võõraga, seda tundma õppida ja siiski — ka ümber kasvatada.

Eesti/läti element baltisaksa kultuuri võõrakogemuses aktuaalseerub 19. sajandi vältel, kui seoses eesti (läti) rahvusliku ärkamisega saab võimalikuks vastastikune dialoog. 19. sajandi keskpaigast on Jaan Undusk täheldanud teatavat solidariseerumistendentsi, mille ilminguiks on süvenev kakskeelsus ja ühise foorumi teke, kirjanduslike adressaatide lähenemine (Undusk 1992: 648). Igal juhul tõi see solidariseerumine kaasa ka mõlemapoolse ohutunde.

*

Eesti (läti) kui võõra kogemine baltisaksa kirjanduses on seotud kahe faktoriga: katse ületada võõristust, mis tähendab huvi ja valmidust võtta endale võõra kultuuri sünni juures amme roll, teiselt poolt aga hirm oma identsuse ohustatuse pärast.

See ambivalentne võõrakogemus väljendub mitmesugustes stereotüüpides ja klišeedes, mis taotleavad võõra määratlemist, tema tüüpilise imago kehtestamist. Nende stereotüüpide edukaks kandjaks on kirjandus. Komparativistlikus imagoloogias, mis uurib rahvuslikku imagot, selle geneesi ja mõju kirjanduses, on kasutatud mõistet *rahvuslik imago-tüüp* (Manfred S. Fischeri mõiste; Fischer 1981: 20) kui abstraktne kategooria, terviklik süsteem. Selle määratlemisele on suunatud kirjandusteoses sisalduvad vastavad avaldused, nn rahvuslik-imagotüüpsed avaldused (*national-imagotype Aussagen*), "mis esitavad väidetavasti rahvusele või rahvuskirjandusele tüüpilist, pretendeerides tegelik-

kusele vastavusele, seega rahvusiseloomu kui niisuguse määratlemisele. Üksikud rahvuslik-imagotüüpsed avaldused esinevad peaaegu alati tervikliku imagotüüpse süsteemi kontekstis, nad on selle struktuurielementideks" (Fischer 1981: 20).

Baltisaksa kirjanduse puhul võib väita, et eesti "rahvuslik imagotüüpne süsteem" on siin hämmastavalt visa püsima, tal võib aga olla erinev ideoloogiline intentsioon. Muutused selles süsteemis on tingitud ümbritseva võõra rollitunnetuse muutumisest.

Pöördepunktidena võib käsitleda aastaid 1905, 1918 ja 1939. Nii võib eristada nelja perioodi, mille järgi on liigendatud ka siinne käsitlus: I periood — kuni aastani 1905; II periood — aastad 1905–1918; III periood — aastad 1918–1939; IV periood — alates 1939. aastast.

1. Kuni aastani 1905

19. sajandi eesti rahvuslikule imagole panid kahtlemata aluse Garlieb Merkel ja Johann Christian Petri (viimane tugineb küll oma suhtumises eestlastesse suures osas August Wilhelm Hupelile, Merkeliilt on ta lõiguti lausa maha kirjutanud). Nii mõnedki klišeelikud suhtumised eestlastesse on neist alguse saanud ning käibisid tõsimeelselt veel 20. sajandilgi, mõjutades ka eestlaste enda rahvusliku ärkamisaja paatost. 19. sajand toob päevakorrale suhtumise eesti rahva minevikku ning eesti keele ja kultuuri võimalikku arengusse; siin põrkuvad kaks ideoloogilist seisukohta. Merkeli ja Petri kirjutistes propageeritakse tugevasti Herderi—Hamanni ideed rahvuste eluõigusest. Valgustuslike ideede vaimus hakatakse Baltimaadelgi rääkima kohaliku rahva kuulsusrikkast minevikust, eesti/läti kultuuri kõrgest arenguastmest enne Saksa ordu saabumist ja maa vallutamist, 600-aastasest ebainimlikust orjaajast, poliitilisest ja vaimsest rõhumisest ning eestlaste õigusetust olukorrast omal maal. Eesti keele tuleviku ja oleviku üle väideldakse Rosenplänteri *Beiträge...* lehekülgedel, kus eesti keele uurimise ja arendamise vajalikkuse osas ollakse küll ühel meelel. Ent valgustuslike hoiakute kõrval püsivad visalt ka alalhoidlikud, mis toonitavad teravalt erinevusi rahvaste ja kultuuride vahel, jagades rahvaid kultuur- ja rassirahvasteks, ega usu viimaste (sh ka eestlaste ja lätlaste) arenemisse kultuurrahvaks.

Äge poleemika sel teemal leidis aset 19. sajandi keskel ajakirja *Das Inland* veergudel Tallinna gümnaasiumiõpetaja Meyeri ja dr Carl Chr. Ulmanni vahel (vt *Inland*, 1845, nr 34, 35, lk 601–604, 609–613 ja 1845, nr 28, lk 470). Nende pooluste vahel kõigub baltisaksa publitsistika veel kuni 20. sajandi alguseni ja hiljemgi.

19. sajandil on eestlase kujutamisest baltisaksa kirjanduses veel vara rääkida. Juttu on ikka mittedeakslastest või maarahvast. Võib kohata selliseid mõisteid nagu *Bauernvolk*, *Landsvolk*, *Schwarzröcken*, *Kullen*, *Undeutsche*, mis hõlmavad kõiki talupoegi rahvusest hoolimata. “Valitseb suuresti veel romantismisugemetega pilk primitiivsete olevuste maailmale,” nagu on konstateerinud Jaan Undusk (1992: 717). Seda meelt näib olevat ka sakslaste suhtes muidu kriitiline Petri, korrates siingi Hupelit (Hupel 1777: 123): “Rahvuiseloomu sellel rahval pole, sest nad on orjad,” ütleb ta, pidades eestlastele omistatud rahvuslikke jooni tüüpiliseks orjarahvastele, mis tulenevat nende moraalsest laostumisest: hoolimatus, ükskõiksus, rumalus, ebausik, tundetus, külmus, umbusk (Petri 1802: 303). Rahvuiseloomu määratlemisele suunatud avaldused on nii Hupelil, Merkelil kui Petril sündinud võrdluses läti loomulaadiga. Hupeli järgi on “lätlased leplikud, paljud naised elavad ühes majas sõbralikult koos, on hoolikad majapidamises, viisakad ja aupaklikud nagu venelased, tohutult häbelikud. Lätlanna ei näita ennast iial kodus ega põllul särgiväel, veel vähem alasti. Seejuures on nad pisut lihtsameelsed, ülimalt ebausklikud, usuõpetuse vastu ükskõiksed. Eestlased seevastu on kavalad, võltsid, riiakad (harva taluvad nad kahte või kolme naist ühe katuse all), kättemaksuhimulised, tõrksad, ninakad, rõõmustavad, võides teist, eriti sakslast, solvata, on ebaviisakad, võtavad harva mütsi peast, on halastamatud kõigi vastu, ainult mitte päris kerjuse vastu, südid, tülgastustundeta ja ilma saksa häbelikkuseta. Häbita käivad nad poolpaljalt inimeste silme all. . .” (Hupel 1777: 165–166).

Merkel ja Petri üldiselt kinnitavad Hupeli arvamust, pidades samuti “halva iseloomu” põhjuseks orjust. Merkel suhtub eestlaste ja lätlaste erinevustesse teistmoodi kui Hupel. Eestlased on tema arvates sõjakamad ja kangekaelsemad ning seega rohkem kinni oma identsuses kui allaheitlikumad ja pehmeloomu-

lisemad (samas ka külalislahkemas) lätlased. Merkel kirjutab: "Mõök peos, astus ta [eestlane] vastu sissetungivatele röövlitele, vastas nende salakavalusele karmi ning visa järjekindlusega. Ja niipea, kui tekkis soodus juhus, tõstis ta jõuliselt mässi enda peale pandud ikke all ja purustas selle. Kui lätlased ei julgenud juba ammuigi enam mõelda oma kadunud õiguste peale, tasus tema ikka veel oma kannatuste eest laialdaste veresaunadega. Veel nüüdki valitseb tema üle isade vaim, tehes ta tema türannidele kohutavaks. Ta on sama vilets nagu lätlane, mõnes piirkonnas viletsamgi veel, teda koheldakse sama türanlikult, ehk küll hoidutakse teda sõimamast" (Merkel 1820: 16). Merkel kordab tolle aja levinud arvamust, et "üks eestlane suudab niisama palju kui kaks lätlast".

Eestlaste suurimateks pattudeks peab Petri varastamise, hooletuse ja laiskuse kõrval joomahimu ja kiimalisust. "Eestlane ise joomist patuks ei pea. Kui tal on selle juurde veel muusikat, s.t kriiskav torupill või paar kratsivat viiulit, peab ta seda oma kõige jumalikumaks meelelahutuseks. On reegel, et sealjuures tuleb ette ka igat laadi liiderlikkust, tülisid, löömist kuni pead verised, isegi tapmisi ja mahalöömisi, eriti kui venelased kohal on. Kõlvatusi ja kiimalisi mängu ei pea nad millekski lubamatuks ega patuseks, kui sellest ainult rasedust ei teki" (Petri 1802: 387). Kõike seda heitis eestlastele ette ka Hupel.

Eestlasi on alati kirjeldatud äkiliste, tigidate ja kättemaksumihimulistena. Merkel toonitab nende teravmeelsust ning tugeva loodusrahva sarmi. Petri jaoks seevastu on eesti rahvuskarakteri põhijoonteks satiir, ironia ja kavalus. Sealjuures olevat eestlased sageli melanhoolsed, sügavamõttelised, kalduvat fatalismi, ei kartvat surma, armastavat hingelist ja kehalist rahu, olevat lobi-semishimulised, kuid võivat olla truud sõbrad — "Ei või ette kujutada ustavamat vendlust kui see, mis valitseb eestlaste keskel," kirjutab Petri. Säärased rahvuslik-imagotüüpsed klišeed kestavad pisut erinevais registreis baltisaksa kirjanduses veel kaua.

Talupojaelu kujutus oli jõudnud ilukirjandusse küll juba 18. sajandil selliste valgustusaja estofiilsete autorite kaudu nagu Friedrich Gustav Arvelius, Friedrich Wilhelm Willmann, Johann Wilhelm Ludwig Luce, kes oma eestikeelses jutuloomingus löid teinekord päris vaimukaid algupäraseid talupojatüüpe. "Too aeg kirjutas halba keelt, aga head stiili," on märkinud Friedebert Tug-

las. Kahtlemata oli toleaeagne talupojakujutus idealiseeritud — ajastu stiil nõudis sentimentaalseid talupojatüüpe, lihtsat, looduslähedast, harmoonilist talueliidüllit, *happy end*'i koos õpetuseivaga — kas siis kitsiduse, viinaviskamise või inimliku rumaluse aadressil. Valgustuskirjanduse tippsaavutuseks on juba 19. sajandil ilmunud Peter von Mannteuffeli *Ajaviide peeru valgusel*, mis paistab silma oma pisut asjatundlikuma olustik kirjelduse ja senisest parema keelepruugi poolest.

Romantismiaegne huvi rahvuse mineviku, mütoloogia ja folkloori vastu leidis 19. sajandil tee ka Baltimaade saksakeelsesesse kirjandusse. Huvi eesti folkloori vastu tõi kaasa peale rahvalaulude tõlkimise (A. H. Neus, G. J. v. Schultz-Bertram, J. v. Sivers, Ed. Pabst, N. Rehbinder, C. Reinthal, F. R. Faehlmann) ka folkloorsete teemade kasutamise ilukirjanduses. Tuntumad folkloorikasutajad on näiteks Leopold v. Schroeder (“Koit und Aemmarick”, “Wannemuines Sang”), Minna v. Mädler (“Koit und Aemmarik”), krahv Nikolai Rehbinder (“Der Kratt”), Karl Petersen (“Klage um den Bruder” (Itk venna pärast), “Klage der Tochter” (Tütrel itk)), Jegór von Sivers (kümme-kond luuletust kogumikus *Palmen und Birken* (Palmid ja kased)), paraadnäiteks aga kahtlemata Georg Julius v. Schultz-Bertrami kakskeelne eepos *Ilmatar* (1871), millega autor lootis anda eestlastele oma *Divina commedia* (Schultz-Bertram 1934: 197). Armastatuimad teemad eesti folkloorist on Koidu ja Hämariku müüt, Vanemuise lugu, ka krati ja Vanapagana lood — eriti näiteks Vanapaganaga pakti sõlmimise motiiv Fausti-lugude eestimaaliku modifikatsioonina (nt Rehbinderi “Der Kratt”, Schultz-Bertrami “Der Blitzjunge” (Piksepoiss)).

19. sajandil jõudis talupojaelu kujutamine ka kohalikkude saksakeelsesesse algupärasesse ilukirjandusse — mõnede hinnangute järgi (O. A. Webermann) varemgi kui eestikeelsesesse.

Romantilistest klišeedest ja dekabristlikust vaimust on kantud näiteks W. Küchelbeckeri jutustus *Ado: Eine estnische Erzählung* (1824). Märksa realistlikumat ja “baltisaksalikumat” suunda esindab Johanna Conradi romaan *Georg Stein oder Deutsche und Letten* (Georg Stein ehk sakslased ja lätlased; 1864), kus käsitletakse juba kahe rahva vahelisi sotsiaalseid pingeid. Esma-kordselt on läti soost noormees baltisaksa romaanis peategelaseks.

Kõige ilmekama ja — arvestades tema etnograafilisi ja rahvaluulealaseid uurimusi — ehk ka kõige asjatundlikuma pildi eestlastest 19. sajandil annab Schultz-Bertram. Ta kritiseerib senist klišeelikku eestlasekujutust, mis avaldub isegi tuntud ungari keeleteadur ja etnograafi Paul (Pál) Hunfalvy reisikirjelduses, kus eestlasi on taas kujutatud “halbade ja võõristust tekitavate-na”. “Oma olemuselt on nad head ja tublid,” kirjutab Bertram. “Muidugi on nad jonnakad, protsessihimulised ja nüüd veel üles kihutatud...” (Schultz-Bertram 1934: 253). “Eestlasel pole venelase seltsivat tungi, mis laseks tal vabatahtlikult ennast käsule allutada. Eestlane on doktrinäärne, jonnakas, ei kuuletu meeeldi ja tahab kõike ise teada, on truu, väga häbelik, vaga, õpihimuline ja näitab üles õrnu tundmisi ja halastust nii loomade kui inimeste vastu” (Schultz-Bertram 1875: 9). Tal olevat rohkem enese-armastust. Eestipärast leiab Bertram põhjamaises melanhoolses iseloomus, stoitsismis, ebausis ja müstikas, mis elab rahvas ja avaldub nende kõnekäändudes ja võrdlustes. “Nende võrdlused on ammendamatud... Kui poeesia tähendab kiiret võrdlust, siis on eestlased lausa luuletajad” (181), kirjutab ta ühes kirjas. Siiski leiab Bertram, et eestlased on — hingelt võõrad.

Bertrami rahvuslik-imagotüüpseid avaldusi eestlaste kohta võib leida tema kuulsatest *Balti visanditest* (Baltische Skizzen; 1852), *Balti idealisti kirjades emale* (Briefe eines baltischen Idealisten an seine Mutter; 1934), ka talueluteemalistest jutustustest, nagu näiteks “Ekko ja Ëlla”, “Siberisse” (Nach Sibirien), “Piksepoiss”, “Karin ja Lotta” ning eestikeelses luuletustekogus *Peegli pildid* (1866). Elulisemad on ta teostes romantilised ja looduslähedased eesti naistegelased.

Sageli esinevaid tüüpe “mustakuuliste eesti meeste ja kirjuks mikitud eesti naiste kõrval” on baltisaksa kirjanduses nn poolsakslased, keda Schultz-Bertram nimetab “iseloomulikuks balti rahvaelemendiks” (Schultz-Bertram 1904: 13). Sellel vaheastmel said kokku sotsiaalselt edasijõudnud eestlased ja allakäinud sakslased. Parodeeritud on mõlemaid, nimetatud kadakasaksteks, untsakateks, *pasulken’*iteks, kes on “von ehstnische Geblüt, für Deutsche sehr geglüht” (eesti sugu, kuid peavad saksast väga luugu), nagu kirjutab *Knotendeutsch’*i-laulik Arthur Usthal oma luuletuses “Karluscha Tattelbaum”. Pisut haridust saanuna ning eda-

sijõudnuna on nad valmis salgama oma päritolu. Ajastu arvamuse kohaselt on see tüüp "omapärane segu süütust heasüdamlikkusest ja ennasttäisolekust, rumalast kavalusest ja siirast usalduslikkusest, tublidusest, aususest ja alkoholilembusest ning mefistolikust sarkasmist ja eesti rahvuslikule iseloomule mitte võõrast õelusest" (Grotthuss 1895: 432). Suurimad talupoegade kurnajad polevatki aadlikud, vaid just need kadakasaksad, kes paistavad silma alandlikkusega oma isandate ja julmusega alamate ees. Seda tüüpi kohtame sageli ka eesti kirjanduses. Baltisaksa kirjanikud on armastanud kasutada poolsakslase naljakat eesti-saksa segakeelt, nn *Knotendeutsch*'i. Parim näide on selleks Jacob Johann Malmi "Oberpahlsche Wreindschaft" (Põltsamaa sõprus; 1861), mis olevat olnud omal ajal populaarseim luuletus Baltimail. Eestimaal jätkasid *Knotendeutsch*'i traditsiooni Rudolph Seuberlich ("Estonische Schnurren" (Eesti naljad; 1905), Schultz-Bertram ("Hal-lerlei nurrige Sichten und Soterkleichen" (Igasugu kentsakaid lugusid ja muud seesarnast; 1879)), Arthur Usthal ("Karluscha Tattelbaum"; 1903) ja hiljem Walter von Wistinghausen ("Ver-walter Pirk: Sein Hausboesie" (Valitseja Pirk: Tema kodupoeesia). Üldiselt tavatseti *Knotendeutsch*'is edasi anda koomilist, ent Schultz-Bertram ennustas sellele segakeelele küll õilsamat tulevikku: "Kes teab, kui ükskord mõlemad lähtekeeled on kadunud, valitseb ehk Läänemereprovintides just see dialekt" (1869: 2).

Nagu me ehk nüüd juba hinnata võime, ei läinud kõik doktor Bertrami ennustused täide. Mõned siiski üsnagi täpselt.

Eestlaste rahvuslik ärkamisaeg baltisaksa kirjanduses erilist kajastamist ei leia. Schultz-Bertram on siingi erand. Teada on tema sidemed Kreutzwaldiga, Faehlmannist on ta kirjutanud raamat *Dorpat's Grössen und Typen vor 40 Jahren* (Tartu suurused ja tüübid 40 aasta eest; 1868). Peterburis viibis ta sageli dr Kareli seltskonnas, kus kohtas ka pastor Laalandi, kujur Weitzenbergi, Alexander Säbelmanni (Kunileidi). Viimast on ta nimetanud laulu "Mu isamaa" pärast geeniuuseks (1934: 227). Sellest laulust on saanud üks lauldavamaid eesti rahvuslaule. Schultz-Bertramile räägivad juba sel ajal kõik märgid sellest, et "eestlased on arenemisvõimeline rahvas. Kui see nii edasi läheb, ei pea ma võimatuks, et viiekümne aasta pärast on professorid eestlas-

te päralt” (samas). Prohvetlik ennustus 1869. aastal — täpselt viiskümmend aastat hiljem avati eesti rahvuslik ülikool!

19. sajandi baltisaksa kirjanduses valitses härraste ja talupoegade vahel “parim tõepoolset patriarhaalne vahekord”, mis tähendas mõlemapoolset solidaarsustunnet ja usalduslikkust — seega siis pigem lähedust kui võõristust. “Sakslased võtsid osa talupoegade rõõmudest ja muredest ja need omakorda olid harjunud härraste juurest nõu ja abi saama, leides sageli ennastohverdavat vastutulekut” (Von einem Balten. 1916: 49). Saksa lapsed õppisid tänu eesti ammele rääkima enne eesti kui saksa keelt. Suhted ammega olid teinekord südamlikumadki kui uhke ja kauge emaga.

Eestlasi on 19. sajandil baltisaksa kirjanduses kujutatud siiski vähem kui lätlasi. See tuleneb suurelt osalt sellest, et Eestimaal polnud kirjanduslik pinnas nii rikas. On ju baltisaksa kirjanduse suurkujud pärit just teiselt poolt Väina jõge (Theodor Hermann Pantenius, Eduard v. Keyserling, Siegfried v. Vegesack, Werner Bergengruen). Sajandi lõpp korrigeerib senist talupojakujutust pisut. Kõige julgemaid näiteid on siin Pantenius, kes käsitleb baltisaksa kirjanduses nii ebatavalisi teemasid nagu sotsiaalsed suhted ja seisustevaheline lõhe. Pantenius mängib selle lõhega, toob kirjandusse sakslase ja lätlase (nüüd juba läti talupoja, mitte enam oma seisuse raamidest imekombel välja murdnud lätlase, nagu oli Johanna Conradil) vahelised armastussuhted ning esineb oma aja kohta lausa ketserlike mõtetega. Näiteks peab Pantenius erinevust lätlase ja sakslase vahel teisejärguliseks. Temale on tähtis mõiste kuramaalane. “Meie, kuramaalased, selle maa lapsed, ükskõik, kas sakslased või lätlased, võime ainult siis edasi jõuda, kui sakslane ja lätlane käivad käsikäes nagu kaks lihast venda,” kirjutab Pantenius romaanis *Im Banne der Vergangenheit* (Minneviiku vangistuses; 1880). Lätlaste poolt polevat Pantenius iial kogenud muud kui väga palju headust ja armastust. Läti keele tuleviku suhtes on ta küll pigem skeptiline. Selle rolli kujutleb ta õige omapärasena — sarnaselt *Plattddeutsch*’ile Saksamaal, maa-mehe keelena, huumori, õrnuse ja armastuse keelena saksa hari-duskeele kõrval (Pantenius 1912: 37). Lätlasi kujutab Pantenius positiivselt — vitaalsena, töökana, ausana, abivalmina, autunde ja eneseväarikusega. Üks sageli esinev tüüp on Panteniusel ühis-kondlikult edasijõudnud edukas lätlasest rentnik, kes on valmis

ära ostma pankrotistunud mõisat. Pantenius näeb ohtu, et lätlased võivad osutada siin maal lõpuks sakslastest vitaalsemaks. Ohutundest ajendatuna lõpetab ta oma romaani *Allein und frei* (Üksi ja vaba; 1875) läti vanaisa sõnadega oma saksa soost väimeespojale: "Siiani oli sakslane maa peremeheks, kuid nüüd on see muutumas. Luba mulle, et kui kord viha teie ja meie vahel lõkkele lööma peaks, et sina siis ikka rahule ja kokkuleppele manitsed."

Ka Eduard v. Keyserling vastandab sageli aadli resignatsioonile kohaliku rahva elujõudu, nt: "Nemad oskavad veel karjuda. Meie oleme liiga stiliseeritud, et rõõmsad olla." Pantenius kujutab talupoegi üsna skemaatiliselt, Keyserlingi talupojakujutus on märksa psühholoogiseeritum ja veenvam (nt novellides "Soldati-Kersta" (Die Soldaten-Kersta) või "Lapsehoidja" (Das Kinder-mädchen).

Seega oli sajandi lõpuks taluelukujutus (biidermeierliku kirjanduse järellainetusena) muutunud baltisaksa kirjanduse tähtsaks komponendiks, jäädes siiski suures osas taustamaterjaliks, lookaalkoloriidi edasiandjaks. Kujutatakse idüllilist patriarhaalset taluolustikku. Teose keskmesse jõuavad talupojad veel harva. Euroopas maad võtnud realistlikest suundadest hoiab baltisaksa kirjandus end eemale, välja arvatud vahest ajakirjaniku ja publitsistina tegutsev Theodor Hermann Pantenius, kelle loomingust võib leida isegi leebekujulist sotsiaalkriitikat.

2. Aastad 1905–1918

Baltisaksa maailmale oli 1905. aasta ehmatuseaastaks, mis esmakordselt avas paljude silmad aja märke nägema. Baltisakslaste eksistentsiküsimus oli korruga tõusnud päevakorrale teravamalt kui kunagi varem. Selle aja tuntuim Eestimaalt pärit kirjanik Theophile von Bodisco kirjutab oma 1905. aasta mälestustes: "Esamakordselt näitas mulle saatus, et elu polegi midagi nii staatilist, nagu olin seda seni arvanud. Esimest korda kõikus pind jalge all, kõik harjumuspärane näis olevat rööbastelt väljas." Alles nüüd märgati, et "sellest maarahvast oli vahepeal rahvus kujunenud".

Bodisco kirjutab: "Mul käis südamest läbi, et maailmas on liiga palju inimesi, kelle elu on liiga raske, et sotsiaalses elus valitseb liiga palju ebaõiglust. Et meie [liht-]rahvas polnud saks-

lased, olime küll liiga kergelt harjunud võtma neid sotsiaalselt kaugel allpool seisvatena. Milline lõhe on meie ja selle rahva vahel, tuli alles nüüd ilmsiks" (Bodisco s.a.).

See tähendas ühtlasi patriiarhaalsete suhete kriisi. Kunagise sõbraliku-usaldusliku vahekorra asemele oli tulnud "käärimine", "klaasist sein" — üsna sagedased mõisted tolle aja kirjanduses. Veel 1916. aastal nägi üks autor baltisakslaste ainukest süüd selles, et nad ei osanud uue aja ja kiirete muutustega Baltimaadel kaasa minna ega suutnud loobuda patriiarhaalsetest suhetest, ei märganud, et eesti ja läti rahvas oli vahepeal teadlikuks saanud oma jõust ja tegutsemistahtest ning et patriiarhaalse elulaadi aהלad olid muutunud üha väljakannatamatumaks (Von einem Balten. 1916).

Et 1905. aastat tajuti pöördepunktina, näitab nende sündmuste suur kajastumine baltisaksa kirjanduses. Taas on lätimaine kirjandus rikkam, olgu nimetatud Siegfried v. Vegesacki romaani *Baltische Trilogie* (Balti triloogia; 1933–1935), Frances Külpe jutustustekogu *Rote Tage* (Punased päevad; 1911) või Carl Wormsi visandeid *Aus roter Dämmerung* (Punastest hämarusest; 1906). Eesti poole pealt oleks nimetada Elisar v. Kupfferi draamat *Feuer im Osten* (Tulelõõm idas; 1908), mis püüab arvestada juba ka eesti perspektiiviga, olla objektiivne.

Ettertavalvalt olgu öeldud, et Eesti 1905. aasta sündmused leivad ulatuslikku kirjanduslikku vastukaja alles 1940. aastal saksa kirjaniku Edzard Schaperi romaanis *Der Henker* (Timukas), mis on nende sündmuste kroonikaliselt detailne ilukirjanduslik käsitlus. Eesti kirjandusest võiks seda võrrelda A. H. Tammsaare *Tõe ja õiguse* kolmanda osaga, milles aga domineerib ootuspäraselt eesti (s.t allasurutute) perspektiiv (nagu ka Aadu Hindi *Tuulises rannas*). Karistajate vaatepunkti näitab mingil määral vaid Aino Kallas (*Bernhard Riives*). Schaper püüab hõlmata kõiki vaatepunkte — nii maavalitsejate (baltisakslaste), võimukandjate-kohtunike (karistussalkade) kui talupoegade oma. Romaani keskmes on mõtteline duell baltisakslasest karistussalklase krahv Overlackeri ja Koiri talu peremehe vahel, kelle pojad on surma mõistetud. Koiri talupoja leirilik kuju — laste kaotuse pärast hulluks läinud taluperemees — on ehk õnnestunumaid eestlasest tegelaskujusid (balti)saksa kirjanduses üldse.

Suurt vastukaja baltisaksa kirjanduses on leidnud ka Esimese maailmasõja sündmused ja 1917. aasta enamlaste võimuvõtmise, kuid palju vähem Eesti/Läti vabariikide sünnilugu — ilmselt näis see baltisaksa suletud maailmas siiski nii ebatõenäolisena. Lätimaisest kirjandusest võiks nimetada järgmisi teoseid: Mia Munier-Wroblewska romaan *Und doch!* (Ja siiski!; 1917), Hanns Dohrmanni romaan *Chaos* (Kaos; 1925), Eva Gaehtgensi *Unter dem roten Grauen* (Punase õuduse all; 1925), Else Bernewitzi *Die Entrückten* (Eemaletõugatud; 1927), isegi Eestimaalt pärit Monika Hunnius, kelle teoste tegevuspaigaks on enamasti Eesti, kirjutab Läti revolutsioonist — *Bilder aus der Zeit der Bolschewikenherrschaft* (Pilte enamlaste võimuajast; 1921). Eesti pinnalt on vastu panna baltisaksa kirjanduses sümboltähenduse omandanud Theophile v. Bodisco romaan *Aus einer verklingenden Welt* (Hääbunud maailmast; 1921), L. Frey *Revolutionsbilder aus Süd-Estland* (Revolutsioonipilte Lõuna-Eestist; 1920) ja Peter Zoega von Mannteuffeli romaani *Könige der Scholle* (Maalapi kuningad; 1926). Viimases on keskmes vene—baltisaksa—saksa suhted, Eesti Vabariigi arengulugu ei pälvi mingit tähelepanu. Huvitav on romaani lõpp — Saksa sõjaväe taandudes jätavad sakslased eesti rahvale vabanduslõpetuse baltisakslaste tehtud ülekohtu pärast. Ehk tuleb seda vaadelda pettumusena baltisakslaste ainukeses lootuskiires tol ajal: ka sakslased, kelle tulekut nii oodati, on meid reetnud!

Theophile v. Bodisco, kelle teostes tavaliselt eestlased on etendanud vaid “tumehalli tausta”, nagu kirjutab kriitik O. V. Schilling (1913: 298), reageerib 1917.–1918. aasta sündmustele üsna valuliselt romaanis *Hääbunud maailmast*, milles avaldub muu hulgas ka autori suhtumine rahvuslikku ärkamisse: “Rahvad saavad küpseks, et esindada ennast ise, seda ei saa takistada mitte ühegi vahendiga maailmas. See, mis ebateadlikult pimeduses ootas, mis toitus kord saksa kultuurist, nõudis nüüd kisaga oma meistri minemaheitmist. . . Siiski tuli see selle maa sakslastele ootamatult kiiresti, ja sellega on ta teeninud ära etteheite. Ta pilk oli ehk ülemäära minevikku suunatud. . . Uued rahvad hoiavad oma näo tulevikku poole” (Bodisco 1921: 20). See, mis siin avaldub, on oma identsuse ohustatuse tunne, mida varasem aeg (enne 1905. aastat) ei tundnud.

Bodisco esimene reaktsioon uute nägude puhul, keda Tallinna kollastest majaderingidest üha rohkem patriitslikku-aristokraatlikku vanalinna tungis, täis jõudu, elutahet, nooruslikkust, on võõristus. "Nad ei tulnud vaimsusest, vaid soovist hävitada halastamatult kõik, mis peale nende veel maal õitses ja millel oli ka oma eluõigus", kirjutab Bodisco. Kui siiani oli olemas kontakt siira, usaldusliku eesti ümbrusega, talupoegade ja teenijarahvaga, siis nüüd kogetakse: "Maal oli siiski ka nii palju teisi eestlasi." Neid ei teatud. Kõnelemata "Noor-Eestist" või "Siurust" — see oli täiesti teine maailm. Selle jaoks oli baltisaksa maailm liiga suletud.

Suhtumises eesti omariiklusesse domineerivad Bodiscol skeptilised toonid — "eestlusel pole ju oma füsiognoomiat", "kogu kultuuri, mis neil on, on nad võtnud üle meilt, sakslastelt". Bodisco arvamus eestlaste rahvusliku iseloomu kohta jätkab traditsiooni: nad on korralikud, töökad, ka kokkuhoidlikud (kõike seda muidugi tänu saksa koolile), kuid siiski — hingelt võõrad. "Nad võivad küll olla andekad ja kõrge intelligentsiga, ühes punktis nad aga jäävadki tõrkuma — hingelises. Seal puudub sügavus." (Bodisco s.a.) Ometi ei suhtu Bodisco kõige oma mure juures selle maa saksluse pärast eestlaste püüdlustesse täiesti negatiivselt. "Võib olla isegi midagi ilusat ühes arenevas rahvas, igatsuses omaenda elukorralduse järele," kirjutab Bodisco (1921: 21). Ja on imestunud, et eesti daamid näevad teatris välja palju moodsamad kui saksa daamid. Neis olevat midagi põhjamaist ja nad olevat vormitud Euroopa eeskujude järgi.

Pärast 1905. aastat kerkib baltisaksa kirjanduses esile uus eestlasetiip: haritud külakooliõpetaja, kelle elueesmärgiks on "õpetada eesti rahvast iseseisvalt mõtlema". Ta kritiseerib kõvasti senist talupoegade kohtlemist, aga distantseerub ka revolutsioonilistest ideedest, otsib kolmandat teed, leidmata sealjuures mõistmist ei talurahva ega mõisnike hulgas. Selline on Jaan Valgus Elisar v. Kupfferi näidendis *Tulelõõm idas* (1908). Tema kirjanduslik järeltulija on Edzard Schaperi Konstantin Sirk (romaanis *Timukas*; 1940), kes — küll ka suurema ajalise distantsi tõttu — käib juba sirge seljaga vabaduse ja omariikluse teed. Temagi meetodiks pole verine revolutsioon, vaid "haritud eesti seisuse evolutsioon sõbralikus koostöös praeguste võimulolijatega".

Selle aja lätlasekujutus pakub uute märkide otsinguil märksa enamat. Carl Wormsi novellis "Seelenretter" (Hingedepäästja; ilmunud kogus *Aus roter Dämmerung* (1906)) kujutatakse mõjusalt ühe läti kooliõpetaja vaimustumist revolutsioonilistest ideedest, pettumust ja hingelist kokkuvarisemist. Haritud lätlase ident-suseotsingud on keskmes tema romaanis *Erdkinder* (Maa lapsed; 1903), kus, nagu juba pealkirigi viitab, kirjeldatakse Kuramaa looduse deemonlikku jõudu, selle võimsat soomaastikku, mis on taas üks baltisaksa kirjanduse eesti/läti kujundi armastatuim taustkomponent. Esile tuleks tõsta veel Frances Külpe uhket läti tüdrukut Darthe Semmitit raamatus *Rote Tage* (Punased päevad; 1911).

Kõik need teosed puudutavad põgusalt teemat, mis kipub saada baltisaksa kirjanduse (ja muide ka samaaegse eesti kirjanduse) üheks meelisteemaks — seisustevahelised armastussuhted (Undusk 1995). Alguse teevad Johanna Conradi ja Theodor Hermann Pantenius. Elisar v. Kupfferil on eestlanna võimalik juba paruniprouana. Eesti kirjandusest võib tuua teoseid, mis kiidavad seisuslikke erinevusi trotsivat armastust (Bornhöhe, Lilli Suburg, Jakobsoni *Arthur ja Anna*). Paraadnäited, Siegfried v. Vegesacki *Jaschka und Janne* ja A. H. Tammsaare *Ma armastasin sakslast* (1935), on küll juba mõnevõrra hilisemast ajast. Siinkohal tuleks veel mainida baltisaksa kirjanduses sagedast *jus primae noctis*-motiivi, mis muudab talupojavere puhtuse kõrval nii mõnegi lugupeetud aadlisuguvõsa siniverelise päritolu küsitavaks (selle motiiviga mängib meelsasti Siegfried v. Vegesack). Et teema oli aja jooksul muutunud klišeelikuks, näitavad arvukad selleleemalised anekdoodid.

3. Aastad 1918–1939

Huvitav on märkida, et Eesti Vabariigi aegne eestlase rahvuslik-imagotüüpne süsteem tolleaegses baltisaksa kirjanduses ei lase ennast otsustavatest muutustest poliitikavallas ja senise sotsiaalse hierarhia pahupidipööramisest üldsegi häirida. Pilg on pööratud ajas tagasi, 19. sajandisse, talupoeglikule maailmale, kus otsitakse arhailisust, müüdilisust, looduslähedust, "ehtsat talupoeglikkust". Mõnikord ilmselt päris edukalt — nt Peter Zoege von Manteuffeli psühholoogilis-müütilist taluelukujutust on eesti tolleaegses aja-

kirjanduses eeskujuks pakutud isegi eesti kirjandusele (Jürgenstein 1925), mis nooreestlaste Euroopa-vaimustuses tahtis kõrvaldada oma mullasest pinnasest. Zoege-Mannteuffelis nähti eesti vaimu, selle algupärasuse head edasiandjat! Tema jutustus-kogud *Das estnische Bauernbuch* (Eesti talupojaraamat; 1925), *Menschen des Nordes* (Põhjamaa inimesed; 1927) ja jutustused "Die Tochter des Geizhalses" (Ihnuri tütar) ja "Brandung" (Murdlainetus) kasutavad ka eesti kirjandusest tuntud temaatikat: rannakülaelu olemusliku salaviinaveoga ("Murdlainetus"), tõusikumentaaliteeti ("König" (Kuningas)), soode ja metsademaailma animistlikku müstikat ("Sumpfgeister" (Sookollid)), mis meenutab pisut Oskar Lutsu soo-temaatikat (näidendis *Sootuluke* ja romaanis *Soo*).

Siiski on ka Manteuffeli jutustaja suhtumises eestlastesse märgatav distantsitunne, mis tuleb ilmsiks nii tema jutustusvormis kui ka auktoriaalses käitumises, mis toob esile rahvuslik-imagotüüpseid avaldusi, näiteks: eestlane on umbusklik kõikide uuenduste suhtes, kõikide uute mõtete suhtes, mis talle endale ei ole pähe tulnud. Või: igas eestlases peitub juurdleja; sageli mõtleb ta valesti, kuid mõtlemist ei või ta iial jätta. Pealiskaudne polevat õige eestlane iialgi, ta olevat müstiliselt meelestatud, eesti naised jutustavat meeleldi igasugu kummalisi asju, mida keegi ei saa kontrollida. Eestlased armastavad lilli, nad on külalislahked ja jagavad oma toidupoolise tihti rändajaga. Eestlane ei reeda teist eestlast ja eestlase kättemaks on kannatlik. Eestlane ei armu ülepeakaela, selleks on tema veri liiga külm. Hea asi nõuab aega. Talupojale on töö tähtsam kui armastus. Eestlane armastab rääkida, sõnaohtralt ja päris hästi. Ja purjus eestlane polevat iial vaikne ega ettevaatlik. Nii olemegi taas jõudnud tagasi 19. sajandisse Petri ja Merkeli juurde ja võime kinnitada lähteteesi: eestlase kujutus baltisaksa kirjanduses ei muutu.

Siiski proovib saksa kirjandus Eestimaal teha veel mõned samud eesti kirjandusele lähemale — ja seda riigisakslaste abiga. Nii näiteks olevat Arthur Kuhnerti romaan *Karjane: Geliebe unseres Sommers* (Karjane: Meie suve armuke; Leipzig, 1933) olnud Eesti populaarseim raamat 1930. aastatel, kui uskuda K. A. Hindreyd (Hindrey 1933). Kuhnert püüab minajutustuses kehastuda lihtsaks eesti külapoisiks, kes armub orvust karjapiigas-

se, kel polegi muud nime kui Karjane. Folkloorne prisma säilib, kulmineerudes siin baltisaksa kirjanduses armastatud Koidu ja Hämariku müstikas, jaanipäevaerootikas ja tulekultuses. Karjane ühendab endas lapseliku ürgsuse, spontaansuse, elujõu, vabaduse. Ühe uue elemendi toob see senisesse eestlasekujutusse küll — ta on vaba, vaba nagu loodus ise — nagu lind või liblikas, kõrkjaleht, nõtke pilliroog, hullutatav padrik täis elu.

Seda laadi loodusemüstikat võib leida ka Edzard Schaperilt, kes, olemata baltisaksa päritolu, pidas pärast kümneaastast Eestis viibimist Eestit oma vaimseks koduks. Tema Eesti-kujundi struktuurielementideks on kodutunne, looduslähedus, traditsioonid, juured, ürgsus. Tema romaan *Die Insel Tütersaar* (Tütersaar; 1934) on ülistuslaul ühe väikese Eesti saare loodusele ja tema looduslähedasele karjaseelule, jutustus “Das Lied der Väter” (Isade laul) deklareerib rahvusliku järjepidevuse ideed, mille sümboliks on teoses kannel.

Paradoksaasel kombel on aga selles eestipäraseks peetud loodusemüstikas eesti lugeja jaoks midagi võõrastavat. Näiteks kritiseerib meie folklorist M. J. Eisen juba tol ajal teravalt Zoega von Manteuffeli mütoloogilist maailma, mis olevat rahvale täiesti võõras (nt uskuvat eestlased öeldavasti sellistesse sookollidesse nagu *kolumats*, *rabbatus* ja *uneprats*). “Õnneks ei jaga Eestis keegi peale autori kartust nende rahvasuus täiesti tundmatute, autori poolt eestlastele kaela lükatud suuruste ees,” ironiseerib Eisen (Eisen 1926: 380). Ning Hindrey on kuri Kuhnerti peale, kes “vaid nimedega koloriiti tahab anda ja meie maa iseäraldustest mitte kui vähematki ei tea” (Hindrey 1933). Näib, et see, mida saksa kirjanduses eestipäraseks peetud, ei pruugi eestlaste eneste jaoks seda olla. Kuid nagu öeldud, võõras viitab kohe omale, selle kaudu defineeribki subjekt iseennast.

Kaudselt võib otsida eestlase kujutust ka Bergengrueni novellikogus *Der Tod von Reval* (Surm Tallinnas; 1939), ehkki teoses kujutatud veidriku rahvusele sageli otse ei viidata. Siin on siiski pigem tegemist mingi omapärase balti kosmopolitismi ilminguga, mille kohta on Hanns Grube kirjutanud, rääkides Walter v. Wistinghauseni raamatust *Aus meiner näheren Umwelt* (Minu lähimast ümbrusest): “Seal on vähemasti sama palju ebausku kui eesti talutares ning tondijutud ja videvikunägemused on elu koos-

tisosa. Seal on paganlikult tundlikku loodustaju, pajuviitsa ja päikeseloojangu seesmise vormi aimdust. Ja see on kõik paganama kodune” (Grube 1995). Ehk peitub siiski just selles vaimudemaa-ilmal, hämarikuvisioonides ja tundlikus loodusetajus eesti—saksa põhjamaiselt hämara vaimumaaailma kokkupuutepunkt? Ainult keel (ja sellega koos ka kujund), milles see väljendub, on erinev.

Tuleb tõdeda, et vana vabariigi aegne saksakeelne kirjandus toob võõrakujutusse ometi mõningaid täiendusi. Eestlane jõuab peategelasena saksakeelses proosas, mis nii sisult kui vormilt jätkab 19. sajandi biidermeierlikku idüllilist külajutužanri (*à la* Berthold Auerbach). Kõige viljakam selles žanris on Peter Zoega v. Manteuffel. 1930. aastate *Heimatkunstabewegung* Saksamaal annab tunda ka siinses saksakeelses kirjanduses, tuues kaasa juurte, rahvusliku järjepidevuse, *Blut und Boden*-temaatika ning pseudofolkloorsed elemendid (Edzard Schaperil ja Arthur Kuhnertil). Siiski kannab baltisaksa kirjandus edasi 19. sajandist pärit klišeetid ja suhtumisi, ning tuleb nõus olla Juhan Luigaga, kes kurtis juba 1907. aastal, et baltisaksa kirjanduses polevat “õigekujulisi eesti iseloomusid” leida, mööndes samas, et ka eesti kirjandus ei saavat aadliseisuse hingeelu tõepärase kujutamise hakkama (Luiga 1934: 33). Nii on võõristusetunne siis mõlemapoolne ning ei sajanditepikkune sunnitud ega paarikümneaastane vaba kooselu ole suutnud seda ületada.

4. Pärast 1939. aastat

Aasta 1939 toob küll baltisakslaste ellu kardinaalseid muutusi, kuid ei muuda nende võõrakujutelmata. Ka baltisaksa “eksiil-kirjandus”, kui nii võib öelda, vaatleb nostalgiliselt minevikku, 1918. aasta eelset aega ja tollaseid patriarhaalseid suheteid. Žanriliseltki domineerivad memuaarid.

Siiski võib tonaalsuses leida ühe uue aspekti — eriti noorema põlvkonna juures, kes on oma lapsepõlve veetnud Eesti Vabariigis. Nii defineerib alguses tsiteeritud Dieter Hasselblatt (sünd. 1926) oma raamatus *Am Glint beim Anku Dranku* Saksamaad melanhooliselt kui “maad ilma tuttava eesti keeleta tänavail”. Niisiis, senist võõrast on hakatud tajuma tuttavana. Nii leiame alles selles mälestuslikus toonis võõruse ületamise — ehk seepärast, et

see ei tähenda enam ohtu oma identsusele? Kas on Jaan Krossi kirev baltisaksa tüübistik lähenemine eesti poole pealt — kutse sekluslikule kohtumisele?

Kirjandus

- Bodisco, Theophile v. s. q. Die erste Revolution 1905. (Avaldamata mälestused)
- Bodisco, Theophile v. 1921. *Aus einer verklingenden Welt*. Berlin
- Dysernick, Hugo 1991. *Komparatistik: Eine Einführung*. Bonn
- Eisen, M. J. 1926. Das Estnische Bauernbuch. Nordische Dorfgeschichten von Peter Zöge von Manteuffel. — *Eesti Kirjandus*, lk 380–381
- Fischer, M. S. 1981. *Nationale Image als Gegenstand vergleichender Literaturgeschichte*. Bonn
- Grotthuss, J. E. 1895. *Baltisches Dichterbuch*. Reval
- Grube, Hanns 1995. Krahvipere elupäevad. — *Eesti Ekspress*, nr 12
- Hasselblatt, Dieter 1991. *Am Glint beim Anku-Dranku: Eine Kindheit in Estland*. Düsseldorf
- Hindrey, K. A. 1933. Mõtteid ühe rumala raamatu puhul. — *Postimees*, 24. XI
- Hupel, A. W. 1777. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehtland*. II. Riga
- Jürgenstein, Anton 1925. Eesti väljamaa ilukirjanduses. — *Sädemed*, nr 2
- Krusche, Dietrich 1985. *Zur Hermeneutik kulturräumlicher Distanz*. München
- Luiga, Juhan 1934. *Päevamured*. Tartu
- Merkel, Garlieb 1820. *Die freien Letten und Ehsten*. Riga
- Pantenius, T. H. 1912. In Riga. — *Heimatstimmen*, Nr. 5. Riga
- Petri, J. C. 1802. *Ehtland und die Ehsten oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehtland*. Gotha
- Redlich, May 1989. *Lexikon deutschbaltischer Literatur: Eine Bibliografie*. Köln
- Schilling, O. v. 1913. Im Hause des alten Freiherrn. — *Baltische Monatschrift*, Jg. 55, Bd. 75
- Schultz-Bertram, G. J. 1869. *Hallerlei nurrige Sichten und Soterkleichen*. Dorpat
- Schultz-Bertram, G. J. 1875. *Gesammelte Schriften*. Bd. II. Dorpat
- Schultz-Bertram, G. J. 1904. *Baltische Skizzen*. Reval

Võõra motiiv baltisaksa kirjanduses

- Schultz-Bertram, G. J. 1934. *Briefe eines baltischen Idealisten an seine Mutter*. Leipzig
- Taube, Otto v. 1968. *Mein Vater und das Estentum*. Darmstadt
- Undusk, Jaan 1992. Saksa—eesti kirjandussuhete tüpoloogia. — *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 645–656
- Undusk, Jaan 1995. Abielu kui utoopia: Sissejuhatus ühte kirjanduslikku motiivi. — *Acta collegii humaniorum Estoniensis*, nr 2, lk 126–138
- Von einem Balten. 1916. — *Die deutsch—lettische Beziehungen*. Leipzig

Baltisaksa kirjandust eesti keeles

- Bergengruen, Werner. *Surm Tallinnas*. Tlk R. Sepp. Tallinn, 1966
- Burlandt, Louis. *Puhtast südamest: Valik filosoofilisi miniatüüre*. Tlk O. Urgart. Tartu, 1937
- Dellingshausen, Eduard v. *Kodumaa teenistuses: Eestimaa Riiteltkonna peamehe mälestused*. Tlk V. Tamm, K. Uustalu. Tallinn, 1994
- Keyserling, Eduard. *Soldati-Kersta*. — *Isamaa Kalender*, 1909
- Keyserling, Eduard. *Helged päevad: Novellid*. Tlk Emilla Linde. Tartu, 1912
- Keyserling, Eduard. Nicky. Tlk J. Kõpmann. — *Saksa antoloogia*, II, 1923
- Keyserling, Eduard. *Pastori armastus. (Dumala.)* Tlk R. Tamm. Tartu, 1931
- Keyserling, Eduard. *Õhtused majad*. Tlk T. Relve. Tallinn, 1989
- Keyserling, Eduard. *Lained*. Tlk Katrin Kaugver. Tallinn, 1996
- Keyserling, Hermann v., Staël v. Holstein, Alexander. *India reisid*. Tlk M. Läänemets. (Loomingu raamatukogu, 9/10.) Tallinn, 1991
- Kyber, Manfred. *Loomade keskel*. Tlk K. Laagus. Tartu, 1924
- Munier-Wroblevska, Mia. *Pirita (Sankt Brigitten)*. Tlk P. Grünfeldt. Tallinn, 1929
- Munier-Wroblevska, Mia. *Pirita kloostri valitsejanna (Domina)*. Tlk P. Grünfeldt. Tallinn, 1929
- Pantenius, Theodor Hermann. *Ühe muna pärast: Jutt Baltimaa elust*. Tlk M. Pöder. Tartu, 1879
- Pantenius, Theodor Hermann. *Jumala maakeses: Jutustused Kuramaa elust*. Tlk M. Pöder. Tartu, 1882

- Pantenius**, Theodor Hermann. *Mineviku vangistuses*. Tlk M. Pöder. Tartu, 1901
- Pantenius**, Theodor Hermann. *Kelleste omad: Romaan Liivimaa minevikust*. Tlk J. Bergmann. Tartu, 1902
- Pantenius**, Theodor Hermann. *Üksi ja vaba*. Tlk K. A. Hindrey. Tartu, 1909–1911
- Schaper**, Edzard. *Legend neljast kuningast*. Tlk R. Tasa. Tallinn, 1995
- Schaper**, Edzard. *Täht piiri kohal*. Tlk V. Lepik. Rooma, 1964
- Schaper**, Edzard. *Maailma lõpp Hiiumaal*. Tlk L. Lukas. (Loomingu raamatukogu, 20.) Tallinn, 1996
- Zoege v. Mannteuffel**, Peter. *Mäss: 1-ne det. 1924 Eestis*. Tlk E. Liiv
- Zur Mühlen**, J. Enni: *Valge daam*. Haapsalu, 1938
- Schultz**, Georg Julius. *Peegli pildid*. Petersburg, 1866
- Schultz**, Georg Julius. *Õine juhtum anatoomikumis. — Meie Tartu*. Tallinn, 1987
- Schultz**, Georg Julius. *Kolm Tartu balli*. Tlk V. Sepp. Tallinn, 1990
- Turmann**, Ernst. *Pikva*. Tlk H. Miller. (Loomingu Raamatukogu, 37–39.) Tallinn, 1992
- Wistinghausen**, Walter v. *Pilte minu lähemast ümbrusest*. Tlk J. Undusk. Tallinn, 1995

Loend ei hõlma ajakirjanduses ilmunut; seal on 1920.–1930. aastatel Ed. v. Keyserlingi, P. Zoege v. Manteuffeli ja eriti M. Kyberi juttude eestindusi avaldatud rohkesti. Uuemast ajast tuleks viidata ajakirja *Vikerkaar* baltisaksa kirjanduse erinumbrile 10, 1993.

LIINA LUKAS (sünd. 1970), Tartu Ülikooli maailmakirjanduse õppe-
tooli magistrant. *Akadeemias* on ilmunud artikkel “Paul Fleming ja
Edzard Schaper” (1996, nr 6, lk 1193–1200) ning järelsõna “Edzard
Schaperi loomingu” (1994, nr 3, lk 525–531).

KIRI VENNATÜTAR EMMALE

Georg Julius Schultz-Bertram

Tõlkinud Liina Lukas

Friedenthal, august 1864

Armsaim Emma! Oleksid Sa ometigi täna hommikul minuga olnud! Ema on mult juba korduvalt nõudnud, et läheksin naabrite juurde Kõndu külla. Mul pole aga olnud selleks vähemutki tahtmist. Täna lõpuks otsustasin seda teha, olles kaalunud visiiti poeetilisest vaatepunktist, jättes diplomaatilise eesmärgi kõrvaliseks. Tundsin rõõmu metsateest.

Mind meelitas võimalus panna proovile oma kunagine orienteerumisvõime. Põlates sillutatud teid, murdsin läbi porist ja veest nagu metsik kult hundikuristikus. Kui ilus see oli! Peab olema täiesti üksinda metsa ära eksinud, nautimaks seda imepärast tunnet, mida nimetatakse metsailuks. Aegajalt lasin kõlada müriseval häälel — ei mingit vastust. Ainult suured mustad linnud tõusid kohmakalt lendu ja sahistasid läbi latvade, tõmmates lehtedelt alla kastevihma. Mets oli taimede, kivide, kiirte ja värvide kujuteldamatu kaos. Jõudsin ühele legendikule, ja kui ma oleksin leidnud seal valmis erakla, oleksin igavesti sinna jäänudki. Mulle meenus üks eesti surmalaul, mille võtsin oma külaidüllil "Womba Wiido". Suri ja viskab puu alla pikali ja laulab laulu, mis sisaldab täielikku metempsühhoosi, tema järkjärgulist muundumist puuks; ta tunneb rõõmu sellest, et tema käsivarred ja sõrmed võivad tõusta ja langeda nagu puuharud ja oksad.

J. Werner (koost.), *Briefe eines baltischen Idealisten an seine Mutter*. Leipzig, 1934, S. 179–184.

Lauluümina saatel läksin mõtiskledes edasi — järsku avanes mulle imeline vaatepilt. Üks kuusk otsekui kaelustas võimsat samaldunud valgetähnilist graniitrahnu, oli põiminud oma pikad usjad käsivarred tema ümber, surunud ta oma tohutusse embusse. Metsapoesia! Kaks tõrksat loomust — kalju ja puu — igavesti seotud ja teineteise rinnale surutud! Oleksin ma härra v. Liphart, saadaksin selle imelise paarikese keisrile Tsarskoje pargi jaoks. Kuid siis oleks magus metsasaladus reedetud, ja ma usun, et kuusk häbeneks surmani, kui tema metsik armastus neljanurgelise norralase vastu ilmsiks tuleks.

Minu silmahaigete seas — mul on neid juba üle kahesaja — on kuueaastane eesti tüdruk Viia — lühend Sophiast. Eestlastel algavad kõik sõnad rõhulise silbiga ja võõrsõnad jätavad nad rõhutu esisilbi ära. Viial on imeilusad rukkilillesinised silmad, mis säravad üleloomulikult erutunud selguses. Algul oli ta ülimal määral valgusekartlik ja peitis oma näokese, pugedes voodisse. Mina tõin ta aga päikese kätte ja nüüid jookseb ta koos põrsaste ja kanadega õues ringi. Kõik on talle uus, ja et ta on segu poesiast ja rumalusest, on temast saanud kõigi lemmik. Töölised lubavad tal hea meelega istuda koorma otsa, ühvardades teda nalja pärast otseteed metsakolli juurde viia. Eestlastele nagu kõigile primitiivsetele natuuridele valmistab suurt lõbu sisendada lastesse asjatut hirmu. See on loomalik nali, meie vana kass teeb ka kogu aeg nii, nagu tahaks ta oma poega ära süüia; seal taga pole aga mitte kui midagi — pigemini ajab noor ülina häbematusena vana rahumeeli söögikausi juurest ära. Viiat on haaranud õrn armastus lilleliste kahhelkivide vastu ahjupõrandal. Tundide kaupa istub ta maas, katsub lilli ja püüab neid veenda, et nad temale alistuksid. On see nüüid ilumeel või selge rumalus? Tema vestlused kassiga on klassikalised: “Miks sul patsi pole? Juuksed sul ju on. Minul on juuksed ja pats. Sinul pole — oota, ma punun Su saba patsi. Kas sa tahad?” Jne.

Minu peamine meelelahutus sel suvel seisneb põllukivide korjamises, mis peavad saama mu silmakliiniku vundamendiks — sealjuures on mul tunne, nagu tõmbaksin välja maa hammast. Eestlased on selliste tööde juures imetusväärised; teatav metsikus tuleb sel puhul ilmsiks. Nad ei salli pikki tehiskange ja vinnavad

tohutud plokid täie rinnaga üles — tõelised Sisyphosed. Sealjuures on nad ammendamatud võrdlustes: kui kaevamisel tuleb välja ümmargune kivi, hüüavad nad “kartuhvlid”, suuremate puhul “kaalikad” ja veel suuremad on sead ja härjad. Kui poeesia tähendab kiiret võrdlust, on eestlased lausa luuletajad.

Härä v. Liphart, meie naaber Torma mõisast, ütleb nende kohta: Kui nad poleks nii kangekaelsed, tooksin ma nendega kasvõi kuu taevast alla. Aga mina küsin: Millest see tuleb, et eestlane on nii kangekaelne? Kas pole teda niisuguseks kasvatatud? Igast rahvusest kasvatamata, kuid tugevad noorukid osutavad ülemäära range eestkoste korral tihtipeale samu omadusi, mis tulenevad jõutundest ja vabadusearmastusest. Meil peab olema nendega kannatust, meil tuleb nende umbusule ja sissejuurdunud vihale vastu panna õiglus ja headus, lisaks muidugi ka paandumatu kindlameelsus. Minu kogemused õigustavad lootust, et õige kasvatuse korral võivad eestlases areneda kõik vourused, sest eestlane on arukas, sõbralik, tänulik, kuulekas, truu, ülimalt tagasihoidlik, vaga, võtab meeledli õppust ning näitab üles õrnu tundmusi ja halastust nii loomade kui inimeste vastu. Samuti on temas erakordset tööjõudu ja — kui ta tahab — tohutut energiat.

Tõendagu seda sulle järgnev lugu, mida ma kuulsin hiljuti ühe üheksakümneaastase eestlase suust. Vanataat haaras mu käe ja juhtis selle oma luisele rinnale. Leidsin seal sügava lohu. Ribid olid pika aja eest murdunud ja halvasti paranenud. Vanake jutustas: “Kui keiser Paul Tallinnast Tartusse sõitis, olin mina Mõisamaalt alates eesratsutaja. Aksi mäest alla läks sõit täies hoos, minu hobune kukkus ja tõllaratas sõitis minust üle. Keiser astus välja, aitas mu püsti ja käskis muretseda teise eesratsutaja. Mina hüppasin aga taas sadulasse ja ütlesin: Ma viin ise keisri Tartusse! Ja ägedaimas galopis tõin ma tema veel 18 versta edasi kuni turu keskele. Siis kukkusin ma jõuetult sadulast.”

Eesti rahvas on väga palju stoilisust. Mõtle, millist valu pidid ratsutamisel valmistama purunenud ribide kaheksa murrulõppu! Säärast tahtekindlust olen ma sageli märganud piinarikaste operatsioonide puhul. Ütlesin kord ühele eestlasele: “Pea ainult vastu, see on kohe möödas!” Seepeale ta naeris ja arvas: “Oh, te lõikate ju ainult liha!” Isegi naised ei võpata valusate lõikuste

puhul, vaid istuvad rahulikult paigal ja võtavad osa vestlusest tähtsusetute asjade üle. —

Käesolevaga kordan pidulikult meie kõigi kutset tulla Friedenthali külla. Me ehitame Sulle ateljee, nii kõrge kui Sa tahad, katuseaknaga, ja tegeleme esteetika ja itaalia keelega. Niisiis tule siia! Sa ei tohi ometi austri kombel Dünamünde leetseljakute külge kinni kasvada! Noored inimesed peavad end vahel tuulutama, muidu lähevad neil koid kasukasse. Ole karme — kes teab, kui kauaks mul veel silmad lahti jäävad ja vaim loomevalmis. Ma ei väida, et siin oleks lõbusam ja vaimukam kui Teil Dünamündes — aga see on teistsugune lõbu, ja igavust ei tunne Sa siin küll kunagi. Sa maalid Tormas meie kirikule altarpildi! Kui tahad jahile minna, tee tutvust krahvinna Mannteuffeliga — ta laseb nagu Wilhelm Tell. Kui tahad riisikaid — neid on lugematul hulgal Porriska metsas! Me söidame Peipsile kalu püüdma või kui Sind vesi ära tüütab, jääme koju ja etendame šaraade ja näitemänge. Üleval on ait, mis on teatriks nagu loodud. Puudub ainult korralik tiibklaver. Meil on vaid üks vana klaveriloks, aga kui mina mängin, kuulavad kõik Meyerbeeri “Prohvetit” — see on siin väga armastatud muusika. Minu patsiendid hoolitsevad meie toidulaua eest, meil on parem toit kui mõnel aadlikul, sest kõik haruldused tulevad siia kokku. Või saadad Sa mind jalutuskäikudel. Ma avastasin mõned paganlikud ohvripaigad. Parajasti jälgin ma eelkristlikku Peipsi-vesistut; on leitud vana keisritänav ja kaks vanade rüütlilinnuste kohta kahe dublietiga — need on jube kitsad vangikongid varasematest sajanditest, milles inimene võis istuda ainult kägaras, põlved vastu otsmikku.

Niisiis lõbustan ma ennast siin oftalmoloogiliselt, geoloogiliselt, arheoloogiliselt ja peale selle veel muusikaliselt. Sest meie Torma muusikakorpusesse kuulub 2 pasunat, 2 klarnetit, 3 flööti, 2 fagotti, üks tuuba, 2 kornet à pistoni, 2 trompetit, 2 metsasarve, 1 inglise sarv, 1 timpan, 1 triangel ja üks keelpillikvartett. Ma usun, et see kõstri ellukutsutud ja minu poolt jõukohast toetamist leidnud eesti muusikakorpus on üks esimesi maal.

Sellest kõigest näed Sa, et igavus Sind siin ei oota. Mina ise pole olnud oma elus kunagi õnnelikum ja mind ei vii siit ka nelja hobusega. Sest ma võin siin kasulik olla ja hulk inimesi näeb

minus oma elupäästjat ja valguseandjat. Kuhu peaks minusugune vana vrakk veel tahtma?

Minu idee säilitada Friedenthali kui perekonnamõisat igavesiti jagamatuna leiab üldist heakskiitu. Sina ise oled ju ka kord Friedenthali kaheksandikomanik! Juba seetõttu tule siia ja vaata, kui haletsusväärne see praegu välja näeb — aasta või kahe pärast peab see seisma siin kui fööniks. Kohal on juba punavad katusekivivirnad, kruusa- ja liivamäed, palgihunnikud, lauakolmnurgad, samblavallid — kõik see ootab vormi ja peab moonduma haiglaks, küüniks, supelhooneks, sepikojaks ja jääkeldriks, ehkki vanaema sõdib selle vastu nagu Bertha Hussiitides*. On vaja ületada kaks mäge: kogu maja lagunemine — seda pole parandatud tema ehitamisest peale 1803. aastal — ja tema elanike jonn. Tädi Riekchen küsis kord ühe arhitekti käest, mis kauem vastu peab, kas maja või tema elanikud. Arhitekt vastas — alati tuleb tött rääkida —, et maja peab kauem vastu! Selle peale vanad daamid rahunesid ja pidasid Friedenthali oiivaliseks omaduseks, et saab ennast idatuule korral läänepoolele ja läänetuule korral söögituppa kokku pressida. Milleks niisiis auke kinni toppida?! Nii ma siis peangi iga edusammu pärast hea emaga võitlema ja laskma tal minu plaane rahulikult lapsikuseks nimetada. Ma tean küll, et ta on päris rahul, kui see kõik on juba valmis — ainult ta ei tunnista seda kohe, vaid ütleb: Ka sellega harjutakse!

Palu ometi oma isa, et ta Su siia tooks. Siis mõtleme läbi kogu ehituse, igaiüks poetab oma sõna sekka. Sina joonistad mulle veranda ja harjutad kätt ka ehitusstiilis! Me loeme siis Palladiot originaalis ja ma jutustan Sulle oma reisidest ja juhendan Sinu prosoodiat. Sest kui ma ka ei oska ainsatki värssi kirjutada nõnda nagu Sina, kes Sa puistad neid varrukast, on mul ometi pikkuste ja lühiduste peale vilunud kõrv ning ma võin nihestatud värssi niisamuti paika panna nagu õlavarre. Esmajärjekorras pead Sa aga lõpuks nägema meie vana osmikut, mis meenutab Okasroosikese muinasjutumaja, iseäranis õieehtes.

---

*Veel täna perekonnas tuntud ütlus “Ta tõrgub nagu Bertha Hussiitides” viitab Kotzebue naljamängule *Hussiidid Naumburgi all*, ja vana ülempastoriproua, kellel olid kirjanikuga isikliikud sidemed ja kellele tema teosed meeldisid, armastab seda sageli kasutada. Koost.

Ja nüüd ela hästi! Tervita, keda heaks arvad — ehkki ma pean seda kommet pisut kitsarinnaliseks ja mitte siiraks. See tähendab ju: kirja pole te minu silmis väärt, järelikult pean ma seda tervitada laskmisega varjama! Saa minust aru: mitte alati, kuid siiski üsna sageli on tähenduseks see. Küllalt! Kõik magavad juba — Jumal olgu teiega! Sinu onu Georg.

GEORG JULIUS SCHULTZ-BERTRAM (1808–1875) on eesti kultuurilukku ilmselt kõige püsivama jälje jätnud rahvuseepose mõtte algatajana oma 1839. aastal peetud kõnega Õpetatud Eesti Seltsis. Tema kirjanduslik looming, sh eestikeelsed värssid (kogu *Peegli pildid*, 1866; poem *Ilmatar*, 1870), on kahjuks peaaegu unustatud. Eriti huvipakkuvad on tema saksakeelsed kodu-uurimuslikud ja memuaarilised teosed.

A. K.

Tab. 5. Schlüter.

DIE GROTTE ZU KIDJERW.

GEORG FRIEDRICH SHCLATER

KÖNED OMAST MAAST: SAKSAMAA

Joseph Beuys

Tõlkinud Vilja Kiisler

Tere päevast, väga austatud, kallid kohalolijad. Seegi kord on jälle nõnda, et ma tahaksin alustada haavast. Lähtugem sellest, et ka mina võin kokku variseda, lähtugem sellest, et ma olen- gi juba kokku varisenud, et ma pean hauda minema, nii oleks vähemasti ülestõusmine sellest hauast. Kui ma leidsin siit eest teema: kõnelemine sellest maast, siis oleks esimene, mõtlen ma, mis viiks ülestõusmiseni, selle läte, mida me nimetame saksa keeleks. Selles hävingust ülestõusmises, mis puudutab meid kõiki ja mille poole me kõik peaksime pöörduma ka väliselt, niihästi oma võimekusega, aga iseäranis oma võimetusega, et me minemises selle läte poole, saksa keele tarvitamises jõuaksime üksteisega kõnelemisse ja kogeksime, et üksteisega kõnelemisest ei teki taas mitte ainult kehaline tervis, vaid et me saavutame ka elementaarse, sügava tundmise — selle jaoks, mis sünnib pinnasel, millel me elame, selle jaoks, mis on surnud põllul, metsas, aasal, mäestikus. Me võtaksime oma keele kaudu elustatud-saamises kaasa pinnase, see tähendab, me suudaksime täide viia tervendamisprotsessi sellel pinnal, millel oleme sündinud me kõik. Selle keele kõnelemises ja selle avalikult näitamises, mida me ei suuda, ja katses püüelda kõrge sihi poole — kõrge sihi poole, mida võiks

---

Tõlgitud väljaandest: *Joseph Beuys: Zu seinem Tode. Nachrufe. Aufsätze. Reden.* Bonn: Inter Nationes, 1986; sellesse omakorda võetud väljaandest: *Reden über das eigene Land: Deutschland.* München: C. Bertelsmann-Verlag, 1985.

Kõne on peetud Münchenis 1985. aastal.

nimetada: küsimus sakslaste ülesandest maailmas — leiaksime vähemasti esmase kindluse võimaluse tarvis meis enestes kogeda, mis on siis päriselt saksa geeniuse, saksa võimekuse omadused. Me tunneksime selle keele vormides ära, et tema teadlikus tarvitamises ilmnevad mõisted, millega maailma, see tähendab, etteantut, nii haige kui see ka oleks, loomupäraste mõistetega nii kirjeldada, et tervenemine oleks võimalik. Kui ma siin omast maast kõnelen, ei ole mul tugineda millelegi nooremale ja algupärasemale kui meie keel. Minu tee läks läbi keele; nii kummaline kui see on, ta ei lähtunud niinimetatud kujutavast andest. Nagu paljud teavad, alustasin ma loodusteaduslike õpingutega — ning jõudsin äratundmisele, mis mulle lausus: võib-olla on sinu võimalus alal, mis nõuab midagi sootuks muud kui võimet saada mõne haru heaks spetsialistiks, sinu võimelisus seisneb haarava tõuke andmises ülesandele, mis seisab rahva ees. Rahva mõiste on algsel viisil seotud tema keelega. Olgu märgitud, rahvas ei ole rass. Et see on ka ainus tee ületada kõiki ikka veel rassistlikult punutavaid intriige, kohutavaid patte, kirjeldamatuid musti sünnimärke, kaotamata neid ometi ainsakski silmapilguks vaateväljast — see laskiski mind otsustada kunsti kasuks, või vähemasti sellise kunsti kasuks, mis juhatab mind plastilisuse mõiste juurde, mis saab alguse kõnelemises ja mõtlemises; kõnelemises õpitakse moodustama mõisteid, mida suudavad vormisse tuua ja toovadki tundmine ja tahtmine; kui ma selles järele ei anna, kui ma niisiis sealjuures rangeks jään, näitavad ennast mulle tulevikku viitavad pildid ja kujunevad mõisted. Minule sai see eelduseks skulptuuri saamise tarvis: et esmalt teostub mõtlemise ja tunnetamise sisevorm, ning seda võidakse siis välja ütelda materiaalse aine, tugeva aine verimises, nagu too on töös olemas.

Sellisel viisil tundsin ma end ajendatud ühendama väljaütlemisega selles vormis midagi, mis seostub kriisiga, mitte ainult meie rahva omaga, vaid ka kriisiga kogu maailmas — kui eba-kujuga, milles on kõikjal sotsiaalne organism. See tähendab, minu jaoks muutus see aina enam ja enam kujunduslikuks ülesandeks, kujurlikuks paratamatuseks luua kõigepealt alles loomise tingimus, moodustada mõistetes ja kujutelmades huumus, millel elav kuju üldse saab tekkida. Ma nägin, et minu tööalal, niisiis kunstis, valitseb üks mõiste (või mõiste puudumine), mis ei ole enam tar-

vitatav. Sellel mõistel, mida õieti ei ole, on afirmatiivne iseloom ning ta väidab endast sellist, mida ta ei suuda saavutada. Suuta üht asja, mida peab suutma, mida peab suutma ja õppima — nimelt seda ei või saavutada traditsiooniline kunstimõiste. Ma asusin niisiis otsinguile omas mõtlemises keele üle ja märkasin seoseid, mis näevad välja järgmised: saksa rahvas, temas peitub, nagu üteldud, ülestõusmise jõud; see peitub enesestmõistetavalt igas rahvas, aga meie omaga sünnib see sotsiaalsuse radikaalselt uuendatavate põhialuste kaudu. Peab nõnda sündima — sest see oleks kõigepealt meie ülesanne ja alles seejärel teiste rahvaste oma. Traditsiooniline kunstimõiste ütleb, et modernsusesse on asetatud tähtsad signaalid — moodsa kunsti, moodsa teaduse, moodsa tehnoloogia kaudu. Need signaalid moodas kunstis, nõnda nagu neid on näidatud inimese sümbolite ja mõistatustena — Kandinsky, Lehmbruck, Klee, neid võib praegu vaadata ühes retrospektiivis Londoni *Royal Academy*'is, kus esitatakse saksa kunsti ajalugu sajandivahetusest tänapäevani ja kus võib näha, mida sisaldab modernsuse signaalilik, tulevikku viitav iseloom. See ülim signaalilikkus, mis on suure enamuse inimesi üksi jätnud. Seesugusest vaimsest arengust ei võinud nad oma tööelus osa saada. Ainult privilegeeritud, kes on osa võtnud kodanlikust haridusprotsessist, võisid seda kunsti mõista. Õigupoolest enesestmõistetavus. Kuidas saanuks see teisiti ollagi, kui inimeste suurel enamusel olid ju hoopis muud hädad kui kunstnikul kunstiteostega ja nende nautijatel.

Mille signaal on siis säärane traagika, pidin ma endalt pärima — nii sai kunstiteosest mulle mõistatus, mille lahendus peab olema inimene ise: kunstiteos on suurim kõigist mõistatustest, ent inimene on lahendus. Siin on künnis, mida ma tahaksin iseloomustada kui modernsuse lõppu, kõikide traditsioonide lõppu; me hakkame koos arendama sotsiaalset kunstimõistet nagu vanadest distsipliinidest äsja sündinud last. Me näeme traditsiooniliste distsipliinidena arhitektuuri, skulptuuri, maali, muusikat, luulekunsti, muusade ringi, mis astub üles ka siin, raudse eesriide taga — sellest ringist sünnib laps, Sotsiaalne Kunst, Sotsiaalne Plastika, mis seab endale ülesande haarata enamat kui ainult füüsiline materjal. Aga ka ehituse, skulptuuri jaoks pronksis või kivis, etenduse tarvis teatris, omas kõnelemises me vajame Sotsiaalse

Kunsti vaimset pinnast, millel iga inimene kogeb ja tunneb ennast ära loova, maailma määratleva olendina. Vormel "Iga inimene on kunstnik", mis põhjustas väga palju ärritust ja mida mõistetakse ikka veel vääriti, viitab sotsiaal-keha ümberkujundamisele, milles iga inimene — mitte ainult et saab, vaid koguni peab osalema, et me teostaksime transformatsiooni võimalikult kiiresti. Ma visandan sellepärast vormelid, mis näevad teokstegemises ehk pisut teisiti välja, aga on õiged põhilises.

Mulle on tähtis siinkohal ütelda, et ma ei räägi millestki nüsgusest, millesse peaks usutama — täitsa vastupidi, ma esitan ainult küsimuse inimestele, annan ainult teada tulemusest oma töökojas. Ma ei saa praegu selle lühikese tunni jooksul esitada kõiki tunnetusteoreetilisi põhjendusi, aga kui ma nii midagi kindlaks teen, siis ei ütle ma, et sellesse peab uskuma, vaid ainult, et igaüks peaks kord iseenda sisse vaatama, igaüks peaks kord tõepoolset liikuma iseeneses kui keeles, mis arendab tundmist ja mõtlemist, mis laseb mõtlemisel tagasi mõjuda tahtmisele — ning tahe mõjutab keelt, nõnda et tekib aina kõrgemale liikuv spiraalne protsess, milles peab sügenema terav mina-teadvus, eneseväitmis-tahe igas inimeses. Sest me oleme ju kõik väga arenenud, meil kõigil on seljataga rikas ajalugu, me oleme kord saanud koguni suureks ajal, mil inimkond oli võimeline geniaalseks. Niisiis, kui siin seisab, et iga inimene on kunstnik, siis ei ole see mõni tõsiasi, millest ma eeldan, et sellesse peab uskuma, vaid minu töö tulemus. Veidi kaugemale minnes selle järeldusega, et modernsuse järel peab toimuma inimliku teadvuse sügavale haarav muundus, olen ma püüdnud teha vastavaid, üteldgem siis — katseid, eksperimente või ka tegusid. Keset elu — poliitilisuse mõiste taha ma täiesti kõrvale jätta, kuivõrd ta osutub minu jaoks ikka fataalseks, tarvitamatuks — rajasin ma siis otsese demokraatia organisatsiooni (*Organisation für Direkte Demokratie*), mis tugines elule ja surmale sellel maal, allakäigule ja taastõusule. Seejärel tegin ma järgmise katse, sest alustamine demokraatiast, see tähendab inimõigustest, paistis mulle ikka liiga ühekülgne, sest on ometi olemas orgaaniline lähtepunkt, läte, millest ma kõnelesin eespool keele puhul, milles me võime end värskendada ja millest kasvab meie mina-teadvus, mis on tähtsaim seoses mõtlemise ja tunnetamisega — sellepärast pidasin ma hädavajalikuks vabaduspoolust, mis

tekib meie suurenevast eneseteadvusest, esile seada ühes eksperimendis, mis nimetab ennast Vabaks Rahvusvaheliseks Ülikooliks (*Freie Internationale Universität*). Hiljem sain FIU liikmena ka üheks "roheliste" liikumise rajajaks. Ja nüüd te näete juba, eks ju, selle viimase nimetuse juures, kui väga on asjadel sageli eksperimentaalne iseloom ja et neil peabki see olema. Ma ei taha küll midagi ütelda selle kohta, mida rohelised praegu teevad, ainult veel kord: minu jaoks muutub poliitilisuse mõiste aina võimatumaks. Mida enam ma näen asja tema päristisuses, seda enam ilmneb selles inimene kui täienisti loominguoline olend, ja sealjuures on tegemist suverääniga, iseäranis demokraatlikus jõuväljas. On tähtis inimese kohta teada, et tema vabadusest ja tegutsevast toimimisest tuntakse teadvuses ära "MINA" kui suverään, määratleja. Nii saabki enesemääramise iseloom algeimaks, ainult selle hoova abil on võimalik ühiskonna uus kujundamine. Seda ei tule oodata riiklik-õiguslikust sfäärist, seda ei saa teostada ka majanduselu seadumusest ja jõududest lähtudes. Meil on ju Läänes riigikeskne parteibürokraatia ja Idas poliitbüroo-demokraatia, nemad nimetavad seda ka demokraatlikuks. Näivdemokraatia igal pool! Läänelik erakapitalism oma parlamentarismisüsteemi ja poliitiliste parteidega on üks küsitav moodustis. Hoob, mida peaksid kasutama vabad inimesed, ise ennast määratlevad inimesed kui tuleviku ühiskonnakeha ainsad loojad, see hoob on veel palju ühetähenduslikumaltki olemas, kui seda saab kirjeldada siin lühikeses sõnavõtus. See aga tähendab: peavad tekkima vabad koolid ja kõrgkoolid, peavad tekkima keskused, milles mõistetakse kreatiivsust vabadusteadusena. Ainult see on kreatiivsus, mis suudab ennast tõestada ja tõendada vabaduse teadusena. Sellised keskused ei tarvitse olla füüsilised keskused. Pole vaja rajada suuri ehitisi. Keskused on õieti juba olemaski. Kel on tundlikku silma, see leiab igas kaasinimeses selle keskuse. Vahest kinni maetult! Aga see liigutab end kohemaid, kui mina liigutan keelt, et need keskused tuleb rajada. Sellest loogikast on mulle enesestmõistetavalt selge ka see, et enesemääratlemise iseloom peab mõju avaldama rahva riigikorraldusele, see tähendab, rahva õigusstruktuurile. Niisiis, kas meil on tänapäeval demokraatia või ainult näivdemokraatia, selle üle ei taha ma täna üldsegi kohut mõista; selle üle oleks väga kerge kohut mõista, aga ma ei taha se-

da otsust praegu sugugi langetada, sest mul ei tule pähegi midagi kritiseerida, vaid ma tahan ainult positiivsel moel viidata tohututele kasutamata võimalustele, mis peituvad meis ja mida me kahjuks vähe kasutame, ehkki me peaksime neid kasutama. Selles asjas on ju ometigi oma loogika, et ise ennast määratlev kunstnik — ma räägin praegu inimesest kui kunstnikust — on looja. Sellega võtan ma Jumala mõiste. Ma võtan Jumala mõiste ja annan selle inimestele — aga seda ei tarvitse ma tehagi, ma olen selleks ka ju liiga nõrk. See on aga juba Kristuse kaudu sündinud. Tegu, mis teeb inimese vabaks ning mida tähendabki Kristus inimeses ja mis kujundab välja suverääni inimeses, on juba tehtud. Ent see vaikitakse maha. Materialistlike ideoloogiate kaudu vaikitakse see maha, ka kirikutes vaikitakse see surnuks. Need on meie, ütleme lihtsalt, meie antropoloogia, meie inimkonna pärisseosed. Inimene vaikitakse surnuks lähtudes just nendest võimuinstinktidest, mis on viinud languseni. Ja ka siin ei ole mulle lõpuks tähtis kritiseerida, vaid osutada võimalusele, et suverääni kaudu võib määratleda riigikorda — ning õigupoolest peaks demokraatias ju suverääni käest küsitama, kui on korraldada midagi eluliselt otustavat ühe rahva juures, näiteks tuumarelva paigaldamine tema põllule.

Et siis on ikka ju suverään õiguspädev ja mitte selle suverääni saadikud! Et niisiis inimliku loomisjõu põhimõttelisest mõistmisest, dramaatilisest sündmusest, pöördelisest sündmusest, plastilisest sündmusest, mis koguni maa altpoolt ümber künnab ja teeb ta jälle elavaks, ning inimese, kes selle peal seisab, taas suureks jõuks, mis loob endale õigusvormi, mida ta vajab. See inimkond! Ja et selles õigusvormis ilmnevad enesestmõistetavalt õigused, mis ongi uusaegsed majandusseadused. Sest missugused võimalused oleksid meil inimestena, kui me asume selle vastu, mis on ette antud, mida paljud teavad — ja sellepärast ei taha ma üldsegi nii rääkida, et midagi vastandada tolele rikutusele, mida niisiis tuleb nimetada majandusseadusteks. Et seega peaks tekima täiesti uus majanduskorraldus. Inimene, kes on sellistes, ütleme, meditatsioonides sügaval sees ja elab neis, niisiis oma vabaduse kogemises, tajumises, kuidas temas tekib vabadus ja kuidas see tema töö läbi, tema toimimise läbi kasvab kujundaja tohutuks potentsiks, see kogeb, mida siis üleüldse tähendab,

kui räägitakse inimõiguste keskse positsiooni tekkimise loogikast sotsiaalses organismis. Te näete, ma kõnelen nagu elusolendist, sest see peabki elama, see ongi isikuline; kui ma ütlen “Kõned Saksamaast”, siis olen mina eikeegi või säärane, kes kirjutab selle instinktiivselt paberitükile, kes võib olla täitsa paha materialist, kes aga ikka pörkab oma materialismi vastu, kui ta kirjutab lihtsalt teema “Kõnelemine Saksamaast”. Sest selles nõutakse ju, et kõneldaks individuaalsest. Nõnda nõustub materialistki, et juttu on millestki olemuslikust, millestki vaimsest, mida ei ole üleüldse võimalik kätte saada mõõtmise, kaalumise ja loendamise ja füüsikalisel ja matematiseeritud loodusteaduslikul meetodil, kui tähtis see paljudel aladel ka oleks. Materialist kummutab end ise, püstitades sellise teema, et tuleb kõnelda Saksamaast, sest siin on kõne tema vaimust, olemuslikust, mis tuleb ära tunda. Nii on selles meditatsioonis, selles tahvlis või selles vormelis, mille ma üles märgin, kõne vabadusest kui kõige alghoovast. Sest ühestki teisest vinklist ei saa enam midagi võimalik olla, sest kõik teised positsioonid on ajalooliselt ära kasutatud, niihästi õiguslik kiht kui ka majanduslik, see tähendab ökonoomiline valdkond. Ainus veel ära kasutamata on kunstist, sügavast ajaloolisest möödanikust pärit algus, — aga see pöördub tagasi tulevikuna, totaalsena, eneseteadliku inimese omana. See on kunst ja muud ei midagi. Ma ütlen kunst, sest kunst võib näidata nii- ja teistsugust nägu, ta võib näidata oma möödunud, juba mõjutut, suurte signaalide nägu, aga kunst võib näidata ka oma inimlikku palet, see tähendab, näidata oma evolutsioonilist mõtet. Siin on künnis traditsioonilise kunstimõiste, modernsuse lõpu, traditsioonide lõpu ja antropoloogilise kunstimõiste, avardatud kunstimõiste, Sotsiaalse Kunsti kui iga võimise eelduse vahel. Sest see on suur võltsing, mida fabritseeritakse alati, tuuakse ette õelalt ja teadlikult moonutatult, et kui ma ütlen: iga inimene on kunstnik, — nagu tahaksin ma siis ütelda, et iga inimene on hea maalija. Nimelt seda just ei õle silmas peetud, vaid silmas on peetud ikkagi võimekust igal töökohal, silmas on peetud meditsiiniõe või põllumehet kui kujundava potentsi võimekust — ja et seda ära tunda kunstilise ülesandepüstituse juurde kuuluvana. Seda oli mõeldud.

See õel moonutus, mis küll on nähtavasti vägagi nõutud (veel eelmiselgi nädalal), et mina tegevat aina mingit tohutut virvarri

ja nivelleerivat kõike ning et kõik kvaliteedid ähmastuvat sellises avardatud kunstimõistes — õige on ju just vastupidine. Ja minu meelest on sellest ka aru saadud, või kui sellest ei ole aru saadud, siis on see nende kõrvu puutunud, kes kindlasti ei peaks informatsiooniasutustes töötama. See tähendab, kaos on sellel maal. Ent me võime selle ju veel nüüd ära klaarida, me ei ole ju pika vihaga, ma mõtlen meid kõiki, mitte ennast, me peaksime kõik selliseks saama, mitte tahtma kätte maksta, me peaksime ikka ja jälle uuesti tegema katset suuta näha oma eilset vastast homse sõbrana. Ja ma mõtlen, kui sellest saaks kandev substants inimeses, siis oleksid kõrvaldatud kõik välised raskused, mis on ju tekkinud ideoloogilise, võimusihi kaudu, — sest ideoloogia on midagi muud kui ideeseos. Ideoloogia on ilustamisfilosoofia, mida usinalt harrastab läänelik erakapitalism ja on harrastanud ka reaalselt eksisteeriv sotsialism oma ilustamisfilosoofiaga. Tõeseoste otsingul tuleb rangelt vahet teha ideel ja ideoloogilisel ilustamisfilosoofial võimueesmärgi tarvis. See on loomulikult kõige esimest järku tunnetusteoreetiline ülesanne. Ta ulatub väga sügavale sisse inimloomestesse seostesse ja inimesele olemuslikku. Niisiis, mida täna ei saa tõendada, aga homme küll, ja mida igäüks võib kogeda: maailm on täis mõistatusi, nende mõistatuste lahendus aga on inimene. Inimene kui nende mõistatuste lahendus, ma söandan seda ütelda, ma pean seda ütleva — inimene kui armastuse kandja. Teadust, mis oli võimeline äärmisimaks, mida tuleb imetleda, teadust, mis suudab analüütilisel teel materialismi ja positivismiga ehitada aatomipommi — seda tuleb imeks panna, aga ta on ebaproduktiivne, ta ei loo armastust. Aatomipommi ei tohi inimlikest kreatiivsusaavutustest lähtudes alahinnata. Mis on sündinud inimlikus intelligentsis, sisemises kires ja mõttekujundusjões aatomipommi loomisega, üldisemalt — moodsa, eksaktse loodusteadusliku mõtlemise tekkimisega inimlikus teadvuses, see on võimas. Selle kitsendusega ei oleks me täna võimelised asjadest nõnda rääkima, nagu ma kogelemisi püüan, kõnelema sellest, mida me päriselt suudame — kaugelt rohkem kui seda. Armastusega saab peagi üht-teist peale hakata “omal maal”, avardatud kunstimõistega, Sotsiaalse Plastikaga. Seda koguni oodatakse meilt. Oli märgata, et meie Euroopa naabrid olid väga liigutatud ja huvitatud, kui Roheline Liikumine tookord tagantpoolt

etteotsa kerkis. Et see uudishimu on vaibunud, selle põhjus on, et roheliste seas ei toimu enam nii palju. Seal on muidugi jälle tagasi pöördunud vanadele rööbastele, niinimetatud poliitikavõimelisuse juurde. Mida see tähendab? See tähendab ju halvimat kõigest, olla poliitikavõimeline tähendab loobuda kogu tuleviku ideepotentsiaalidest. Sellepärast jälle sealsamas. Te näete, ma tulen ikka ja jälle tagasi ühte punkti, see on niisiis ringjooks, ikka ja jälle ühte kindlasse punkti tagasi. Sellel ringil on aga ka sakid ja siin on üks selline sakk, mille juures nähakse, kuidas midagi, mida oodatakse sakslastelt, sellelt maalt, saab ka päriselt oodata, nimelt juba ainuüksi selle keele geniaalsuselt, mida me kõneleme. Keel, mis teeb mitmel viisil inimestele sügavamalt kogetavaks, kuidas töötab keel inimlikus teadvuses, milles inimene on ise osaline, kui ta teadlikult kõneleb ja seda harjutab, mediteerib, kuidas selle keele kaudu kujuneb teadvus, eneseteadvus, ja saab enesemääratlusvõimeliseks — ning siis järelikult omavalitsuseks kõikides tootmiskohtades tööjaotusliku majanduse tootmisvallas. Koolid ja kõrgkoolid kaasa arvatud. Selle omavalitsuse mõistega langeb ära poliitika mõiste. Või pigem: kõige jaoks, mida mul siin on ütelda, pole mul vaja poliitika mõistet appi võtta. Sest selle võimekusest kantud töö vabastamise sündmuse loomukohase kirjeldamise juures on ju loogiline, et luua tuleb kandev — vabadus, milles alles peab vabastatama. Rakenduslikult: peab tekkima vaba, ise ennast valitsev kooli- ja kõrgkoolisüsteem. Kord seal vabastatud, vabastatakse uusaegsete majandusseaduste tekkides töö kõikides teistes majanduse ettevõtmistes. Nüüd on KAPITAL tööd kandev võime! Raha ei ole ju üldse mingi majandusväärus! Kaks ehtsat majandusväärtust on võimekus (kreatiivsus) ja toode, nende seos. Nõnda selgineb avardatud kunstimõiste vormel: KUNST = KAPITAL. Võimalikud on ainult need tooted, mida me tõesti vajame. Mida kõike me peame täna ostma, nagu tahab profiiti taotlev erakapitalism — me ei vaja seda! Mida kõike me veel ei vaja, seda te teate juba! Kõike, mis takistab meid seda endale tunnistamast, peaksime tõkestama. Meil saavad niisiis olema majandusseadused, mis teevad raha funktsiooni selgeks; sest raha vabastamine on töö vabastamise tingimus. See vabastamine, mis ületab raha kaubalise ja vahetusvahendliku iseloomu ning teeb selle õiguse, isegi inimõiguste funktsioneerimise baasiks,

kutsub siis esile rahaprotsesside demokratiseerumise, raha võimu varjutamise näivdemokraatia saab tõeliseks demokraatiaks. Ma peaksin teile väikese vihje andma nende suurte võimaluste kohta, mis meil on. Võimud väidavad sageli kõrgemalt poolt alla, uusaegne läbipõimunud majandus olevat liiga komplitseeritud, et lihtne inimene võiks sellest aru saada. Tegelikult on tänapäevane majandussüsteem kindlapeale sellepärast nii komplitseeritud, et keegi ei peagi sellest aru saama, välja arvatud need, kelle käes on rahavõim. Aga pidades silmas seda, mida me vajame, arendades seda pilti, mida ma püüdsin visandada, jääb kehtima: vabadus ja õigused; üks asi on vabadus, teine vabadusest loodud õigused, millest ka inimene ise, iga üksik inimene, osaledes nende õiguste kujundamises, peab ennast sõltuvusse seadma, — sellest õigusest. Sest vabadus ei saa ju olla omavoli. Vabadus peab end täide viima ranges vormis, ja kui võrd inimene on saamisest, peab ka selles inimliku õiguse kujundamise ülesandes ikka ja jälle ümber kujundatama ka neid õigusi. See räägib põhiseaduse teise tugi-samba, rahvahääletuse vajaduse poolt. See räägib selle poolt, et täidetaks seda, mis seisab põhiseaduses: “Rahvas avaldab oma tahet valimiste ja hääletuste kaudu.” Meil on juba valimisseadus, see on hiigla mahukas, aga puudub täiesti hääletusseadus. Mil-le kohaselt saaks otsustada suverään ja tõsta protesti. Niisugune föderaalne hääletusseadus oleks üleminekul ülimal määral tähtis. Ja oleks ülimal määral tähtis, et iga üksik toetaks initsiatiivi, mis ju ongi juba olemas, mis süttib ikka ja jälle ning lööb ikka ja jälle loitma. Initsiatiivi föderaalse hääletusseaduse teostegemiseks meie konstitutsioonis, seda me peaksime rohkem toetama. Et see ei ole veel kõik, seda me teame, ja teame ka, et asjad peavad toimuma sageli samm-sammult. Aga peab enesele teadvustama, mis on võimalik. Majanduselu silmas pidades oleks veel paljugi ütelda. Me oleme harjunud mõistma majanduselu kui moodustist, millest võib profiiti lõigata. Kasulikkus inimeste jaoks aetakse se-gamini profiidilõikamisega. Et inimesed peavad oma kasu silmas, on endastmõistetav. Aga see kasu peaks üha enam eemalduma madalast egoismist, seda peaks otsima inimliku töö teistsuguse mõistmise kaudu — olevuse puhul, kes on palju nõudlikum, kes tahab midagi saada ka hingele, vaimule, minale, intuitsioonile, inspiratsioonile ja imaginatsioonile. See tähendab, inimestes on

kasvatatud väga madalat tungi, kui nad tahaksid ikkagi meelsami-
ni uskuda rahasse omakasu mõttes. Me oleme harjunud kuulma,
et tootmisvallas peavad ettevõtjad enesest mõista kasumit saama.
Sest muidu ei suudaks nad ellu jääda, selline on ideoloogia. Aga
see on ju ilmne mõttetud — kui majanduse olemust tuleb ometigi
kirjeldada kui asja, mis ei pea olema olemas millekski muuks kui
ainult inimlike vajaduste katmiseks, ja nii kogu maailmas. Kui ma
aga täna ilmas ringi vaatan, siis märkan, et just see niinimetatud
turumajandus, mis väidab end inimlikke vajadusi palju paremini
rahuldavat kui vajadustele orienteeritud majandus, laseb ju vähe-
malt kaht kolmandikku maailmast samahästi kui nälgida. Sellises
majanduses ei näe ma küll midagi ratsionaalset. Kes suudab teoks
teha vastandprojekti või vähemasti püüab seda arendada, see sa-
geli nii-ütelda aetakse nurka jutuga: see on müstika, sa ei taipa
ju sellest midagi, ükski inimene ei saa seda taibata, seda mõista-
me ainult meie. Aga iga inimene näeb praegu, et see majandus,
nii nagu ta tänapäeval toimib — niihästi kommunistliku kui ka
erakapitalistliku ideoloogia raames —, ei suuda üleüldsegi täita
ei inimlikke vajadusi ega looduse omi. Isegi mitte materiaalselt,
et oleks olemas toit, riie ja eluase ning et sellest tuleneksid enese
ülalpidamine ja elukvaliteet.

Veel palju vähem suudetakse või ei suudeta üldsegi katta ini-
mese hingetoidu vajadust. Kui ma aga pärin, mis peab siis õigu-
pooldest saama päästetud sellel maal, siis — see ei ole ju aine-
line. See ei ole tegelikult isegi mitte inimese keha. Me kõik teame,
et sureme kord. Mis peab päästetama, on inimlik hing. See elu
peab saama hirmust vabaks, lõpuks peab saama kogetavaks, et
see elu ongi kõik. Niisugused vaatepunktid on teaduse jaoks irre-
levantsed, neid ei võeta vaatluse allagi. Et inimene eneseteadvuse
tekkimise ja vabadusega aina suurenevas nõudlikkuses aegapidi
eraldub materiaalse egoismi umbsõlmest, seda on juba tunda ja
mürgata. Egoism meis paneb ennast küll jõuliselt maksma, ja
ikkagi me näeme, iseäranis kui pühendame end sellele ülesandele
harjutavalt aina rohkem, selle umbsõlme järkjärgulist vallandu-
mist. *Ego*, “mina”, nõudleb majanduse kaudu hingetoitu. See
mina, mis nõuab spirituaalset toidust, tunnetab ka, et tähtsaim
majandusharu tootmisvallas — ma ütlen tootmisvallas, ja mit-
te tarbimisvallas — ja nimelt seal, kus tööjaotus suudab tööd

pakkuda, mitte kus toimib väikemajandus ja vabakutselised, ma mõtlen ikka täitsa teadlikult tähtsamaid ettevõtjaid tootmisalal — et need on koolid ja kõrgkoolid. Nendes valmistatakse ühiskonna KAPITAL. Veel kord, KAPITAL ei ole raha (tootmisvahend), KAPITAL on võimelisus ja võimelisuse toode.

Siin ilmnevad järgmised tõendused mõistele “Iga inimene on kunstnik”, võimekuse hoova õigsuse tõendid. Raha — ei mingi majandusväärtus! Kui rahavõim veereb kõigest vabaduslikust ja demokraatlikust ikka ja jälle üle ning raha võim hävitab ideaali ikka ja jälle, siis peame haarama selle draakoni lõugadest ja kinni võtma kapitali mõistest. Siis peame täitsa reaalselt ründama kapitali mõistet — aga me olemegi teda juba rünnanud: me ju tundsimme ära, et järelduses sellest kunstimõistest, mis kirjeldab iga inimest kunstnikuna, kirjeldab teda inimeseväärilisel viisil, õigeimal viisil, sest inimene on väärikuse kandja ja suverään — sellest järeldusest ilmneb, et see haarab ja tunnetab ka kapitali, mis ei ole ju üldsegi mingi majandusväärtus. Majandusväärtus on töösse rakendatud inimlik võimekus ja see, mis tekib tööpaigas tootena: hea skulptuur, imepärane pilt, keskkonnasõbralik auto, maitsev ja tervislik kartul, tervislik kala, mille kalur püüab merest — erinevalt noist, mis on mürgitatud, nõnda et eriti sageli ei tohigi kala süüa, muidu surrakse maha. Siiski ei ole tarvis muutada kartlikuks ega hüsteeriliseks, mis muide sageli ongi tänane alaarenenud arusaamine ökoloogiast, omane vaimselt argadele; peaks aga olema julgem ja ütlema enesele: inimene vajab veidi pliide, et olla natuke raskem.

Alustamine ökoloogiast ei ole mõistetud küllalt sügavalt. Ühiskonnaökoloogia hoovõtt algab lausega “Iga inimene on kunstnik”, niisiis vabaduse mõistega, kreatiivsuse mõistega sotsiaalse terviku suunas — see alles saab toime sotsiaalökoloogilise tööga, mille kaudu keskkonnakahjustused välistatakse juurtest peale. Endast mõista on vägagi imetusväärased ja väga tähtsad need tööd, millega saab hakkama *Greenpeace*; igauks peaks toetama noid inimesi, see on ilmselge. Ma ei jõua küllalt toonitada, kui tähtis see on, sest seal ei hädaldata. Tunnetuslik alge on aga veelgi tähtsam. Sest see ehitab üles sotsiaalse terviku tema loogikas ja lähtub loovast inimesest kui maailma loojast. Vabadusest üle õiguste uute majandusseaduste ja üldkasuliku krediidisüsteemi.

Vormida tuleb seda, mis aitab maailma. Ja et selles hüvede kvaliteetses tootmises, olgu need vaimsed või füüsilised — nüüd tulen ma jälle inimese spirituaalsusevajaduse juurde tagasi — sugeneb inimese aina suurenev vajadus vaimse toiduse järele. Kõrgkoolid kui sellise toote valmistajad on tähtsaimad ettevõtted majanduse tootmisalas. Nad peavad olema vabad, nagu ka majandus peab olema vaba. Täna on nad riigistatud! Mis see siis on? Kes on siin määraja ja kehtestab omi ettekujutusi vabadusest, mis on täitsa sklerootilised või võivad seda olla, — kindlasti ongi, ma ütlen rahulikult, et on. Ma ei tahtnud ju kritiseerida, aga ma pean seda ometi ütlema — nad on sklerootilised ja surmavad; peab ometigi lihtsalt märkama: see on vale, et me elame siin vabas majanduses ja vabas maailmas. Sest tähtsamad ettevõtted on riigistatud. Lääs ei saa enda kohta enam väita, et tema on vaba vastandina reaalselt eksisteerivale sotsialismile/kommunismile, mis riigistas kõik tootmiskeskused, kuigi neid võib nimetada ka rahvale kuuluva-teks ettevõteteks — ilustusvormel? Sulavale! Samas on meilgi 60% ettevõtteid tootmisvallas riigistatud, nii et me oleme asunud bolševismi teele. Ning ikka ja jälle: inimese vajadus vaimse toidu järele suureneb üha ning selle tähtsaimad tootmiskeskused on koolid ja kõrgkoolid. Need peavad olema vabade inimeste käes. Ametnikud nagu praegu? Saage ometi ise aru — need ei tohi olla riigistatud. See viitab koolide ja ülikoolide vabastamisele riiklikust haardest kui tähtsale ülesandele, mille lahendamine oleks uutes tingimustes võimalik rahvahääletuste hoova abil. Nüüd on märgata seoseid, mis siin ikka ja jälle ette tulevad, mis on ka reaalses elus täitsa praktilised; see ei ole siis ainult filosoofiline või sihiseadmise või isikliku arvamuse esitamise katse, pigem püütakse asju, nagu need ette tulevad praktilises elus, nii näidata, et üteldaks: sa näed ju, asi on olemas, sa võid seda ju kohe kasutada, sul on vaja ainult välja uurida, kus on siis need inimesed, kes töötavad selle asja kallal, ja tugevdada nende inimeste gruppi; mulle on ju ka tähtis, et selle sotsiaalse kunsti mõistega saab juba täna anda praktilisi näpunäiteid, kuidas transformatsioon võiks toimuda. Niisiis: sotsiaalne organism on raskesti haige ja selle haiguse põhjused, tuleb välja, on suuresti selles, et inimese areng lapsepõlvest kuni ajani, mil ta võib asuda tööle või alata kõrgkooliõpinguid — et see aeg koolis või kõrgkoolis on

hõivatud ideoloogiatest, mida arendavad kultusministeeriumid, lähtudes oma kitsarinnalisest eesmärgist, mida omakorda määratleb riik oma kitsarinnalisest sihist lähtudes ega lase õpetajaid ja õppijaid, ettevõtte liikmeskonda, toimida vabalt.

Kas te usute, et oleks võimalik, näiteks kingavabrikus, et riik segab kogu aeg vahele? On muidugi ka riigistatud kingavabrikuid, aga kas te usute, et erakapitalismis laseks mõni keskmise suurusega ettevõtte endale meeldida, et mingi minister kogu aeg vahele räägib selles, mida liikmeskond teeb selles ettevõttes? Vabas ettevõttes on see, mis peab toimuma, vabalt seatud liikmeskonna, niihästi juhtivamate kui ka täidesaatvate pädevusse. Aga ma ei kõnelnud omanikust. Ma kõnelesin ettevõttest, milles kaastöötajad annavad ise endale põhiseaduse ja valitsevad ennast ise. Koolides oleksid need õpetajad ja õppijad, õppimise ja õpetamise ostsilleeriv süsteem; sest ei ole ju alati nii, et õpilane õpib õpetajalt, sageli on nõnda, et õpetaja võib väga palju õppida oma õpilaselt. Et vaimuala peab vallanduma vabadusse, on õigupoolest endastmõistetav. Kahe maailmasõja põhjused peituvad vaimu orjastamises riigi ja kapitalistliku majanduse poolt. Inimliku vabaduse jaoks ei ole arenenud ühtki organit, kreatiivsuse jaoks ei ole arenenud ühtki organit, modernsusejärgse kunstimõiste jaoks ei ole arenenud ühtki organit; ka kõik need, kes on kunsti nii väga ülistanud, niinimetatud *connaisseurs*, ei ole arendanud ühtki organit kunsti ega seoste jaoks, mis täidusid nii Esimese maailma katastroofis kui ka Teises maailmasõjas. Ja kindlasti tuleb kolmaski, kui me ei tee uut algust vabadusteaduses, milles kehtib "Iga inimene on kunstnik", iseendana-olemises ja püüdluses suverääni poole, kes on peidus igas inimeses.

Täna.

KUI KÕIK ON KUNST

Vilja Kiisler

Joseph Beuys on see mees, kes ütles, et kõik on kunst ja igaüks kunstnik, ning sellega oleks peaaegu kõik üteldudki selle sakslasest kunstniku kohta — kui see kõik oleks ikka nii lihtne. Nii lihtne ei ole see aga isegi mitte eesti aja-kirjanduse jaoks, kus tänavu kevadel enneolematu ägeduse, kire ja teravusega tülitseti kunsti üle; riiuks (sks *Streit*, kr *polemos*) ei tahaks ma seda nimetada — püüdes lahus hoida riidu ja tüli ning lootes esimeses kuulda sellist, milles riieldakse asja enda pärast (*sine ira et studio*), teises tülitsemist selle üle, mis seda- või todakorda on arutluse, diskussiooni esemeks saanud.* Viimasel juhul osutuvad ühed (kriitikutele-kunstiteadlastele-kuraatoritele) koha kättenäitajateks (vt Vint 1997, Arrak 1997) ja teised solvatuiks (vt Anto Juske 1997; vt ka Ants Juske 1997a, 1997b). — Aga midagi tuleb nähtavale ja saab küsitavaks ehk igas tüliski.

Kunst, ütleksin ma, on alati küsimisväärne, küsimist väärt — kui ka küsida võib mitmeti. Siiski on igal küsimusel oht teha oma küsitu paljalt küsimise objektiks, riskides sellega, et asi ise, mille järele päritakse, läheb hoopis kaotsi — lõpuks võib kaotsi minna käsitluse objektiki ning vaidlus muutuda pelgaks arveteklaarimiseks, millel ei ole asja endaga ega lõppeks enam esemegagi mingit pistmist. Selline küsimine taandub paljalt paikapanemiseks, kes on õigem ütleja ja küsija, õigustatum subjekt, ning õiendamiseks, kellele kunst kuulub (kas A. ja A. Juskele või Vindile ja Arrakule). Iga (kunst)teadus ja esteetikagi seisab alati

---

*Tarvitan sõnu “ese” ja “objekt” samatähenduslikena, ehkki täpsem käsitlus võib neid eristada. Küll aga ei saa ma nõus olla nondega, kes peavad (mõtlemise, tunnetuse, käsitluse jne) eset asjaks eneseks või eristamise tarvidust üldse mõttetuks. Teha vahet asjal ja esemel tähendab näha küsitavana subjekti—objekti suhet, millesse kuulub esemestamine.

ohus kaotada see "asi ise", millest ta kõneleb, minetada kontakt kunstiteostega ning uppuda literatuuri nende üle.

Tahtmata aru anda sellest sõnavahetusest (millega resoneerisid Linnar Priimäe ja Olev Subbi kunsti-kirjad: Priimägi—Subbi 1996–1997), seda kokku võtta, hinnanguid anda või muud sellist mulle üle jõu käivat, ei võta ma viidata kõigile tänavukevadises diskussioonis osalenuile (viidata tahaksin pigem noile, kes vaikisid — millest nad vaikisid, kas sellest, mida ütelda ei saa?). Lootmata ka asjast endast midagi lausuda ning soovides küsijaks jäädagi, püüan mõnda tähele panna, mida seekord kuulda sai ning mida minu meelest veel võiks ütelda, õigemini küsida — kui seda ka ammu ja varem täpsemini, kaunimini lausunud ning küsitud.*

Jättes siin kõrvalde selle, mida pidas silmas Joseph Beuys "ise", kui ta laskis lendu lause "Kõik on kunst" (seda saab ise *Akadeemiast* lugeda), lähenen tema kuulsale sententsile Rein Raua ja Igor Garšneki eeskujul esiti puhtformaalselt. Tõepoolest võib seda võtta kui lauset tüübist "Kõik on X", mille tõlgendus oleneb sellest, missuguses mahus mõistetakse "kõike" ja missuguses X-i (vt Raud 1997). Siis võib küsida: kui kõik on kunst, kas siis kunst on ka kunst ning kas on kunst ka lause "Kõik on kunst". Või täiendada Beuysi lauset kontraarse maksimiga "Mitte miski pole kunst" (vt Garšnek 1997). Ent miks ka mitte pöörata lause ümber ja ütelda: "Kunst on kõik." — Õigupoolest (eriti kui pidada silmas, et kunsti määratlemist peetakse kah kunstiks ning kunsti enese loomust kokkuleppeliseks) ei ole siis kunst enam isegi mitte seda, mida selleks on peetud, olgu tavaarusaamisis või esteetikas (s.t isegi mitte enam esteetiline fenomen). Küsimust võiks sõnastada ka nii: kui kõik on kunst, mis kunst siis veel on? Ja vastata: kui kõik on kunst, siis ei ole kunst enam midagi. On ta siis tühi sõna, tühjus, eimiski? Midagi tühist igatahes. (Kõik tühine pidavat meid eimiski eest parimini kaitsma. Eeldades, et me seda kaitset vajame.)

---

*Vt M. Heidegger, "Der Ursprung des Kunstwerkes" (1935–1936). — Gesamtausgabe. Bd. 5: *Holzwege*. Frankfurt a. M.: V. Klostermann, 1977, S. 1–74; *Unterwegs zur Sprache*. — Gesamtausgabe. Bd. 12.

Siiski tundub mulle, et lauset “Kõik on kunst” on sagedamini tõlgendatud pigem tähenduses: kõik on kunst, mis mõjub nagu kunst, ja see võiks muide Beuysi enese arusaamistele isegi lähedane olla. Lähem veelgi see: kõik, mida teeb inimene (subjekt), on kunst (s.t nt loodusilu ei ole). Siin võime näha, kui ülimalt uusaegne on Beuys ja tema mõtte kuulutajad. Sest mõista kunsti lähtudes tema toimest, mõjust, muljest, mida ta avaldab, näib implitseerivat arusaamist, et kunst on väljendus (selgeimini kuulda saksa sõnadest *Ausdruck* ja *Eindruck*, s.t impressioonina laseb end vastu võtta kunst, mis käsitatud ekspressioonina). Ja kui on väljendamine, on ka väljendaja (kunstnik), ning siit on veel ainult sammuke kunsti mõistmiseni looja eneseväljendusena. Aga enamgi veel ning eelkõige: see uusaegne Beuys väidab otsesõnu, et loov inimene ei loo mitte ainult kunsti (mida iganes selleks siis parajasti ka peetakse või kuidas tõlgendatakse) — vaid on ka iseene looja.*

Algne, “primitiivne” (vrd Önnepalu 1997a, 1997b) seesugune arusaamine muidugi ei ole, kui kreeklasele mõelda. Ja ometi on see Aristoteles, hiline kreeklane, kes saatuslikul viisil haarab oma tragöödiadefinitsiooni ka vaataja (tänapäevases mõistes siis kunstinautija), kelle peale tragöödiat vaadates tulevad *eleos* ja *phobos* — hirm ja kaastunne, nagu on eesti keelde saksa eeskujul (*Furcht* ja *Mitleid*) ette tõlgitsetult tõlgitud. Nõnda käsitatakse *eleos*’t ja *phobos*’t sagedasti ainult veel kui vaataja emotsioone, mida too läbi elab.

Tänapäeval aga tähendab algupärasus veel üksnes “originaalsust”. Pidades silmas noid oletatavalt implitsiitset arusaamu, on kunstiteos õigupoolest kunstniku (väljendava subjekti) leiutis, ei muud kui kunsttükk. (“Joseph Beuysi lause, et igäüks võib olla *kunstnik*, tuleks siis ümber sõnastada: igäüks võib olla *kunstlik*!”: Priimägi 1997, kiri “Kunsti ehtsus” 10. veebruarist 1997.) Sest originaalseks peetakse seda, mida ei ole enne olnud. Kreeklasele aga, noile päriselt algupäraseile, ei olnud kunstiteos ei originaalne leiutis ega osav kunsttükk, vaid oleva (võiks arusaadavuse mõttes

---

*Vt Joseph Beuys im Gespräch mit Friedhelm Mennekes. — *Joseph Beuys: Zu seinem Tode. Nachrufe. Aufsätze. Reden.* Bonn: Inter Nationes, 1986, S. 29–35.

ütelda: juba olemasoleva) esileseadmine teoses. — Hämmastav õieti, et selles tülis ei kõneldud isegi mitte ilust (see ongi, et isegi mitte esteetiliselt) ega sugugi tõest (olgu õigsusegi mõttes, s.t kunstil ei näi enam olevat gnoseoloogilistki “funktsiooni” või “väärtust”). Kõnelemata siis nende kokkukuuluvusest. Võib-olla saab tänapäeval tõepoolest rääkida kunstist, mõtlematagi ilust ja tõest? Ehk üldsegi mõtlemata?

Mida ehk Beuysi lause puhul veel võiks tähele panna, kui jälle täitsa formaalne olla: selle väite subjekt on “kõik” ja predikaat “kunst”. Kas ongi kunst veel ainult predikaat? Mille omistamine sellele või tolele pealegi “kunstniku” “loov” vabadus? (Kui nii, siis võib Ants Juske küll “vabalt” olla suurim eesti kunstnik pärast Wiiraltit.) Kant kõneles esteetilise maitseotsustuse puhul ilu predikaadi omistamisest asjale ja eeldas vähemasti otsustuse subjektiivset üldisust, üldkehtivuse pretensiooni. Nüüd ei eeldata vist enam sedagi — kui kunstniku lause olgu “See (s.t tema teos) on kunst” ning ta ülesanne seda tõestada (*sic!*) (vt Raud 1997).

Teatav üldkehtivus on siiski vajalik, nimelt ja ennekõike see kriitikute ja kommenteerijate oma. Sest esitamise (laias mõttes) võimalikkus ja “kaal(ukus)”, mida teos võib omandada (ilmekas kõneviis iseenesest — küllap on nii, et mida saab kaaluda, selle kohta võib ka midagi tõestada; või “mõju(kus)” — enese eest räägib ise seegi laialt tarvitatav sõna), sõltub suuresti neist (vrd Tõnu Önnepalu: “Niisiis on kunstist järel peaasjalikult kirjandus”, s.t literatuur: Önnepalu 1997b) — kunstiteadlastest ja kuraatoreist (tihti ühes isikus), kes ise pretendeerivad olema kunstnikud. Julgeksin siin näha tendentsi, mille veelgi süvenedes võtab kunstniku koha lõplikult sisse (näituse) kuraator, (raamatu) kirjastaja jne, mänedžer ja koguni rahastaja. Või ongi see juba nõnda sündinud. — Ja kui me juba arvame, et kunstile enesele on omane kokkuleppeline iseloom (vt Garšnek 1997), kokkulepe teatavasti eeldab kokkuleppijaid ja meie (kelle?) asi ongi kokku leppida, mis ta on — siis laseme sel rahun sündida (kui üldse kellelgi on siin midagi lasta või mitte lasta). Siis ei aita ka “tõdemus”, et Beuysi maksim meid ei rahulda. Mis on siis veel kunst (moodsa tehnika ajastul), kui jõutakse kokkuleppele, mis ta on?

Võib-olla jõuaksime kunstile lähemale, kui vähemasti väiteis tema üle laseksime tal olla “subjekt”? Kui me ka ei suuda ütelda

midagi temast (temalt) endast (endalt) (lähtudes) kui kunstist. Definiitsioones (“Kunst on...”), määratlusis või vormeleis ta end ometi vaevalt “kätte annab” — kui, siis ainult millegi teisena, mitte iseendana, võib-olla ainult surnult (“Kui ta on meil peos, on ta juba surnud”: Önnepalu 1997b). Kerge kunsti paika panna, produtseerida literatuuri tema üle, omast meelest temaga toime tulles. — Ehk on kergem kui ütelda, mis ta on, tähele panna, mis ta ei ole? Võib-olla ei ole kunstiga nagu filosoofiagagi midagi peale hakata. (Parafraaseerides Heideggeri võiksime siis pärida: kas ei hakka kunst lõpuks midagi meiega peale?) Raskem kõigest vahest lasta kunstil end tema endana näidata (kas saame seda, kui oleme niiväga subjektid, kes vaevalt peale iseenese midagi kuulda võtavad? Kui “tõestus”, et “See on kunst” eeldab väidet “Mina olen kunstnik” — või viimati ei eelda, vaid tähendabki seda ja ainult seda?), kunsti kunstina ära tunda.

Kes peaks seda suutma — kunstnikud, teadlased, filosoofid? (Või ehk mõtlejad ja luuletajad? Nende kahekõnelus?) Kunstiteadlased teavad kunstist; esteetikagi, uusaegne filosoofiline dissipliin kunstist ning kaunist, teab. (Kas küsib veel see, kes (juba) teab? Kas saabki veel ehtsa kirega küsida, kui nõutavad on vastused ja ainult need?) Ent missugune on see teadmine — mida teatakse, kui teatakse? Rangelt võttes ei tegele esteetika ju kunstiga, vaid inimese, subjekti ning kunstiteose (enamasti elamusliku) suhtega. Ja kuigi kreeklasile ei saa mingit esteetikat “inkrimineerida”, peame esteetika-sõna päritolusse (*aisthetike episteme*) tagasi vaadates tunnistama, et see nimetab algusest peale teatavat teadmist. Ent “teadmist” tähendab ka toosama *techne*, ehtsalt algupärane sõna kunsti jaoks — teadmist tähenduses ‘näinud olla’. Pidades silmas *techne* ja *episteme* põhimõttelist erinevust, jääb tunnistada, et teadmisest tähenduses ‘näinud olla’ on esteetika teadusena ilma jäetud juba oma nimele vastavalt (vastates). *Techne*’t kuuleme tänapäeval hoopis ühes teises sõnas — tehnika.

Ja ikkagi ei puudu Beuyssi lausel oma kohutav õigsus. See lause “Kõik on kunst” ütleb välja midagi käesolevale ajastule ülimalt iseloomulikku (vaadatagu kasvõi reklaame ja loetagu ajalehti). Ta viitab enamalegi, sest tänapäeval ei ole “kõik” mitte ainult kunst, vaid näiteks ka psühholoogia, poliitika, avalikud suhted ja minu poolset kasvõi PR-tegevus. See näitab, et pole enam mingit

erinevust *theoria* ning *praxis*'e vahel; õieti pole üleüldse mingit erinevust ega eristust — kõik ongi kõik. Kuidas ometi on siis kunstiga, kui kõik on kõik?

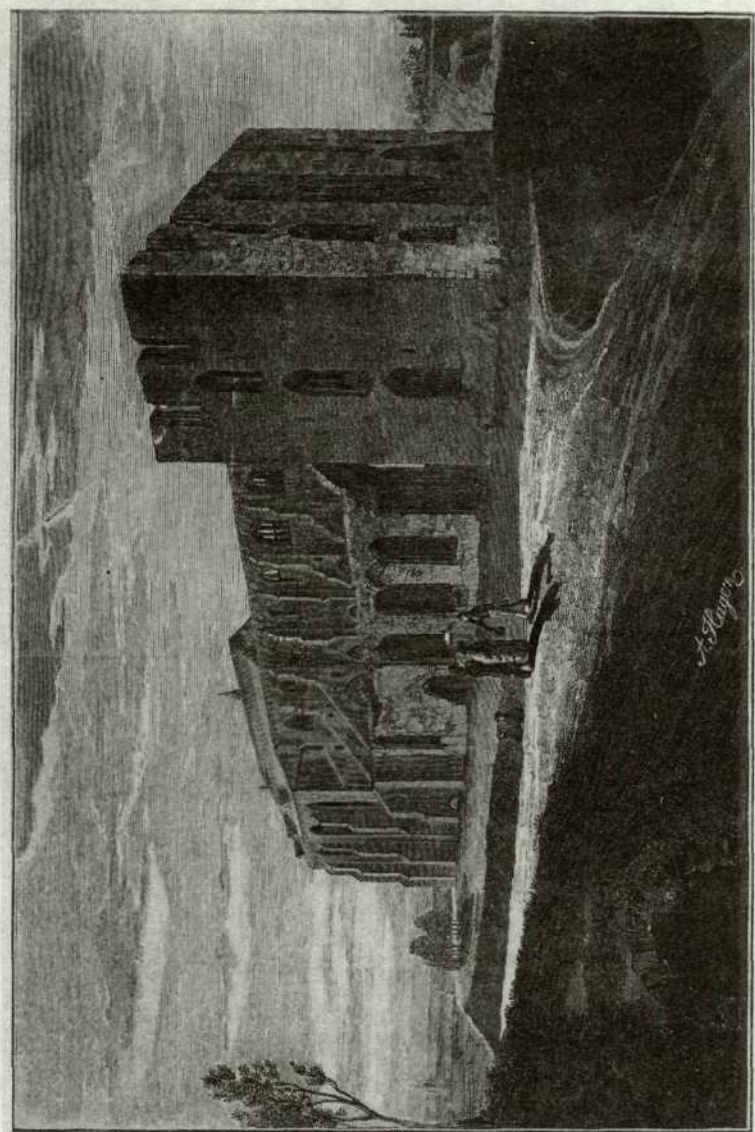
Võib-olla on kunst enam, kui kunstnikud "ise" temast tunnevad. Ehk on ta enam, kui kunstiteadlased "ise" teavad ja kriitikud "ise" arvavad. Ehk on ta enam, kui suudab välja ütelda mis tahes esteetika. Ehk enam, kui eales lausunud kunstifilosoofia.

Mis ta siis on — see kunst?

Kirjandus

- A r r a k , Jüri 1997. Linnust, kalast ja kuldraamist. — *Eesti Ekspress*, 14. märts
- G a r š n e k , Igor 1997. Muusika kui elulaadi atribuut ja aktsidents: Poleemika "Mis on kunst?" kandumine muusikasse. — *Sirp*, 4. aprill
- J u s k e , Anto 1997. Kiri. — *Kultuurileht*, 27. märts
- J u s k e , Ants 1997a. Kõik pole kunst, mis läigib. — *Kultuurileht*, 7. veebruar
- J u s k e , Ants 1997b. Aitäh, Toomas! — *Kultuurileht*, 21. veebruar
- P r i i m ä g i , Linnar ja Olev S u b b i 1996–1997. Kirjad kunstist. — *Kultuurileht*, 15. november 1996, 6. detsember 1996, 31. jaanuar 1997, 21. veebruar 1997
- R a u d , Rein 1997. Kunsti määratlemise kunst. — *Kultuurimaa*, 12. märts
- V i n t , Toomas 1997. Ants Juske — suurim eesti kunstnik pärast Wiiraltit. — *Kultuurileht*, 14. veebruar
- Õ n n e p a l u , Tõnu 1997a. Avangard, arjäärgard ja primitiivne kunst. — *Kultuurileht*, 31. jaanuar
- Õ n n e p a l u , Tõnu 1997b. Kunst kui hinge tehnoloogia. — *Kultuurileht*, 21. veebruar

VILJA KIISLER (sünd. 1970), lõpetanud Tartu Ülikooli 1995. aastal, praegu filosoofia ajaloo magistrand. *Akadeemias* avaldanud tõlked: Thomas Manni "Looja auks: Franz Kafka ja "Loss"" ja Franz Kafka "Kõnelus palvetajaga" (1994, nr 8, lk 1623–1629; 1630–1635) ning artikli "Riidu tõlkimise asja pärast: Trakli luule saatusest ümberpanemises" (1996, nr 9, lk 1886–1914).

AUGUST MATTHIAS HAGEN

LUULET 1935–1937

Paul Viiding

PÄRAST PÄRNADE ÕITSEMIST

Pudenes puudelt helbeid.
Linnunokk löödi lukku.
Harva kui ime, kägu
lausub üksiku: "Kukku!"

Niinepuu kandis õisi.
Tüdrukud sidusid pärgi.
Sulatet päiksena mesi
täidab nüüd raskeid kõrgi.

Kevade tuulepoiss edev
alles hiljuti hullas
edevais kõrtes. Nüüd küpseb
nisupõld pruunis ja kullas.

1936/7

VARASÜGISE HOMMIKUD

Iga hommik kui võlut haldjateriigis:
põld, salu ja järv — piimvalges udus.
Tuulehingustki pole. Vesi järves kui tiigis,
kui peegliks tardund, kui muinasjutus.

Luuletuste esmatrükid ilmunud ajakirjas *Maret*; märgitud on aastakäik ja number.

Silm seletab vaevalt kümme-kond sammu.
Ainult hääli kostub. Mäelt karjakrappi,
mille sekka üks lojuseist tõsiselt ammutub
ning käratseb karjus, koera hõigates appi.

Ju varakult väikse valgega undab
mäel masin. Lõppemas rukkirehed.
Kase kaharust silmitsedes on tunda,
et üsna varsti on langemas lehed,

sest ööga on tulnud ka ta haljasse latva
kui halle juukseid — vahakaid narmaid.
Vaata: teele, rööpmeisse vankriratta
ongi pudenend lehti liialt varmaid.

1937/8

ÜHEL SEPTEMBRIPÄEVAL

Miks ta valus pole, see kaotus!
Suvi!.. Pihl kannab kibedaid marju.
Puu lehti vedeleb maas.
Järjest madaldub taeva laotus,
juba puudutab kinkude harju,
maad rõhub kui tinane kaas.

Koju lastud on valged uted
suvepilvede... Päikest nii pisut
sellel jahedal sadude kuul.
Ja nurmede nägu on nutet
ning salude parukaid kisub
endast joobund sügisetuul.

1936/9

SÜGIS

Päikese kiirtes ahtrates
paitav hüvastijätt.
Pargi kõrgetes vahtrates
märkad maalija kätt.

Sügise pillav värviderõõm,
salude purpur ja kuld.
Suve jääkidest viimne sõõm.
Mullaks saab taas, mis muld.

Nendel leebetel tundidel
vaikselt mõttesse jääd...
Kauaks! Kui näljaste huntide
karjad tõstavad pääd

— tormid. Nad ööd läbi vingudes
peksaks kui saatana reht.
Saabuva talve hinguses
puust kukub vili ja leht.

1935/10

SÜGIS

Alleedel mahajäetuil vaikselt sammud.
Sa midagi ei taotle, sul ei ole ruttu.
Kõik võitlused on võideldud ju ammu.
Ei vääri hõiskeid võit, ei kaotus nuttu.

On jälle saabund tund, et mõista tõde:
kõik möödub. Rõõm just samuti kui valu.
Sa tunned: sügis — see on sinu õde,
ja endale sa midagi ei palu.

Haav valutav siis kasvab kinni armiks
ja huultelt kaovad nuriseja ohked,
kui jahtub päike, õhud löövad karmiks
ja lehti langeb iga õõga rohkem.

1937/10

PAUL VIIDING (1904–1962), eesti kirjandussõpradele tuntud *Arbujate* ringi kuulunud poeedina ja prosaistina, sai *Akadeemia* lugejaile lähedaseks tänu tema tütrele Mari Tarandile (“Katse mõista Paul Viidingu teekonda”, käesoleva aastakäigu 3. numbris). Esitades nüüd taastrükis tema luuletusi aastaist 1935–1937 (niisiis pärast kogu *Traataed*), märgime, et neil on omasugune suhe praeguse *Akadeemiaga*. Nimelt asus neil aastail majas Ülikooli 21 *Mareti* toimetus, ja kõik need luuletused on ilmunud selles ajakirjas.

Kunagi oli kadunud poeediga juttu honoraridest. Küsisin, kas vähemalt selles suhtes ei ole poeedi elu nõukogude korra all veidi lähedam. Paul Viiding erutus, ütles, et üldsegi mitte, ja tõi näiteks nimelt *Mareti*: kord olevat ta Werneri kohvikus näidanud ajakirja toimetajale vastvalminud väikest luuletust; toimetaja öelnud, et see talle meeldib, võtnud taskust 5 krooni, ulatanud selle autorile ja avaldanud luuletuse varsti. Ei mingeid allkirju, ei mingit ootamist — 5 krooni polnud sugugi madal honorar.

Ain Kaalep

MAJANDUSLIKE MUUTUSTE MÕJU EESTIMAALASTE TERVISELE JA TOIDULAUALE

Virve-Ines Laidmäe

SISSEJUHATUS

Uurimused näitavad, et raskused majandus- ja sotsiaalmurede la-
hendamisel ühiskonnas mõjutavad negatiivselt nii elanikkonna
toimetulekut kui tervist. Vaesus, töötus või hirm töötuks jää-
da põhjustavad stressi ja psühhosomaatilisi häireid. Elanikkonna
küsitlusandmete alusel on esitatud küllaltki huvipakkuv, kuigi
ka kriitikat saanud hüpotees: 1% töötuse kasvu põhjustab ühis-
konnas 6 aasta pärast 2%-lise suremuse kasvu (Brenner 1987).
Uurimuses, milles kõrvutati 22 000 töötut ja töötanud elaniku sure-
must, ilmnes, et töötutel oli see näitaja 40–50% suurem, kusjuures
surmapõhjusena esinesid õnnetusjuhtumid ja enesetapud töötute
hulgas keskmisest sagedamini (Iversen *et al.* 1987).

Uurimuses *Majanduslikud muutused ja tervis* (Kontula *et al.* 1992) tõdetakse, et töötutel ilmneb töötajatega võrreldes enam
elutahte nõrgenemist, sotsiaalsete sidemete katkemist ja üksindus-
se jäämist, eneseusalduse ja elumõtte kadumist, loobumist vaba
aja harrastustest jne. Kõik need asjaolud on töötutel suurendanud
tervisehäireid. Küsitlustulemused näitavad sedagi, et töötusest
veelgi suurem riskifaktor füüsilisele ja psüühilisele tervisele on
just hirm töötuks jäämise ees.

Töodes, kus on käsitletud sotsiaalmajandusliku staatuse mõju
tervisele, ilmneb, et jõukamatel, haritumatel ja ametiredelil kõr-
gemal asuvatel inimestel on parem tervis kui madalama sotsiaalse
staatuse puhul (Adler *et al.* 1994). Sotsiaalmajandusliku staatuse

määramiseks on tavaliselt kasutatud kas majanduslikku olukorda, mõõdetuna sissetulekuga; sotsiaalset staatust, mõõdetuna haridusega või tööalast staatust, mõõdetuna ametiga. Need kolm näitajat on vastastikku tugevasti seotud.

Hariduse ja ameti mõju suremusele analüüsivatest töödest üheks esinduslikumaks on Whitehalli oma, mille käigus jälgiti 10 aasta jooksul 17 350 Suurbritannia riigiametnikku (Marmot, Shipley, Rose 1984). Ilmnes, et tippadministraatorite suremuse riskiga võrreldes oli see näitaja professionaalse ja täitesaatva taseme töötajatel 1,6, kontoriametnikel 2,2 ja ilma ettevalmistuseta ning hariduseta töötajatel (nt käskjalad) 2,7 korda kõrgem. Et kõik uuritavad töötasid teenistujatena riiklikus sektoris ja kasutasid riikliku tervishoiusüsteemi teenuseid, siis on need erinevused tähelepanuväärsed. Samalaadseid tulemusi on saadud ka mujal. Nii on leitud, et Soomes on kvalifikatsioonita töötajate suremus peaaegu kaks korda suurem kui kõrge kvalifikatsiooniga rühmades, Prantsusmaal aga on erinevus 2,8-kordne (Valkonen 1988).

Paljudes töödes kirjeldatakse hariduse seotust haiguste leviku ja kulgemisega. Näiteks Pincus, Callahan ja Burkhauser (1987) kõrvutasid eri haridustasemega indiviidide terviskaebusi eraldi kolmes vanusevahemikus: 18–44, 45–54 ja 55–64. Kõikides neis rühmades ilmnes selge pöördvõrdeline seos: mida rohkem on kooliskäidud aastaid, seda vähem on uuritavatel haigusi. Kõige enam esines tervisekaebusi madalaima hariduse puhul. Samasuguseid näiteid on kirjanduses teisigi: madalama haridusega ja vaesemad inimesed on jõukamatega kõrvutades sagedamini hädas kõrge vererõhuga, ka puuduvate hammaste arv on neil suurem (Macintyre 1986); kvalifikatsioonita töötajad puuduvad kvalifitseeritumatega võrreldes peaaegu kaks korda sagedamini töölt haiguse või vigastuse tõttu (Kontula *et al.* 1992). Reumatoidse liigesepõletikuga patsientide puhul on leitud, et mida madalam haridus, seda suurem on oht, et järgneva 9 aasta jooksul liikumisvõime tunduvalt halveneb (Pincus, Callahan 1985).

Just sotsiaalse ebavõrdsuse vähendamist ja kaotamist tervise valdkonnas peavad teadlased rahva üldise terviseseisundi parandamise oluliseks potentsiaaliks (Vågerö 1995: 1). Probleemi tähtsust silmas pidades rõhutatakse Maailma Tervishoiuorganisatsiooni Euroopa regionaalbüroo programmis: "Aastaks 2000

peaksid tervisliku seisundi erinevused eri riikide kodanike vahel ja riigisiselt eri rühmade vahel vähenema vähemalt 25%, seda ennekõike ebasoodsates oludes asuvate inimeste tervise parendamise tõttu” (*Targets...* 1992: 12).

Terve inimene on nii üksikisiku kui ka riigi seisukohalt suur väärtus. On ju mitmetes uurimustes kinnitust leidnud, et hea tervis ja eluga toimetulek, rahulolu elu erisuguste valdkondadega — töö, perekonna, sõprussuhete, vaba aja veetmisega — on vastastikku tugevasti seotud näitajad (Narusk 1992, 1994b; Palosuo *et al.* 1995; Suominen 1993).

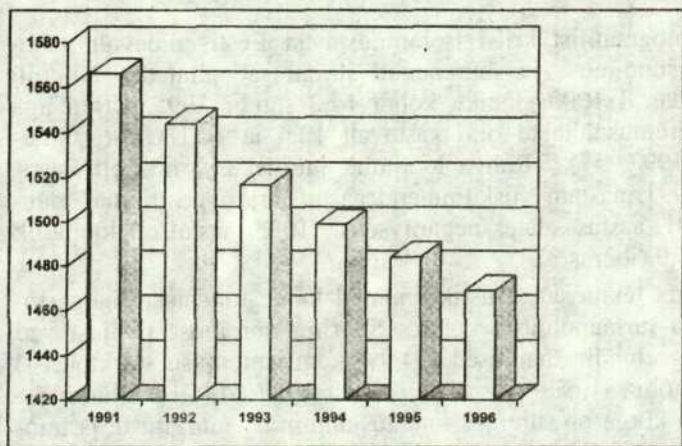
Käesolevas kirjutises vaatlemegi lähemalt eestimaalaste tervist ja seda mõjutavaid tegureid Eesti kiiresti muutuvus üleminekuühiskonnas (1985–1995). Kirjutise sotsioloogilise osa allikmaterjalina kasutame Teaduste Akadeemia sotsioloogide korraldatud Eesti elanikkonna representatiivseid küsitlusi “Eesti 85” (tööealine elanikkond, ligi 2000 respondenti) ja “Eesti 93” (18–70-aastased, ligi 2000 respondenti) (Narusk 1994a), Riigi Statistikaameti ja Norra Sotsiaaluuringute keskuse FAFO eestimaalaste elu- ja töötingimusi, tervisekäitumist ja tervisehinnanguid käsitlevat NORBALTi ühisuurimust “Eluolu 94” (4455 majapidamist, vastajad vanuses 18–72) (*Elutingimused...* 1995), Eesti täiskasvanud elanikkonna terviseuuringut 1994. aasta kevadel (1243 respondenti vanuses 16–64 aastat) (Lipand jt 1995) ja 1996. aasta terviseuuringut (1507 respondenti vanuses 16–64 aastat) (Kasmel jt 1997), Eesti Konjunktuuriinstituudi 1995. aasta küsitlust (*EKI-TEST* 1996) ja *Maalehes* avaldatud ankeedi “Vae-se aja toidud 92” kirjavastuseid (ligi 100 respondenti).

EESTI RAHVA TERVISESEISUNDI HALVENEMINE 1990. AASTATE ALGUSES

Liikumise “Eluterve Eesti” programm algab hoiatava tõdemusega: “Eesti seisab silmitsi rahva füüsilise mandumisega. Oluliselt väheneb sündivus, halveneb tervis, kahaneb elujõud. Vaid veerand koolilastest on terved, suur osa kutsealustest noormeestest on nõrga kehalise ettevalmistusega, kuritegevus noorte hulgas

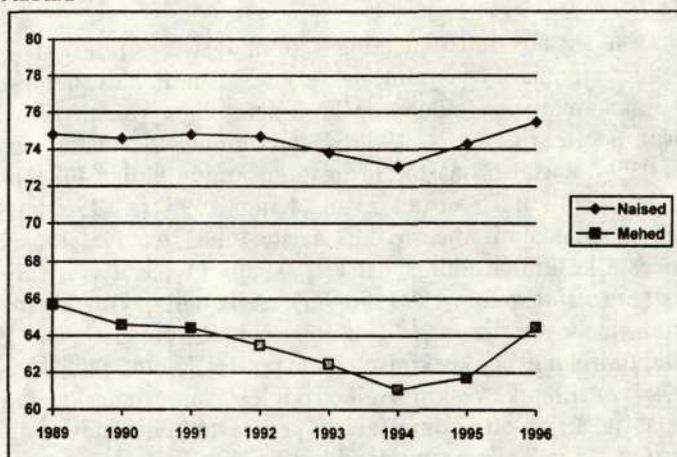
kasvab, füüsiliste ja vaimsete häiretega inimeste osakaal suureneb" (Liikumine... 1994).

Viimaste aastate statistikaandmed kinnitavad Eesti rahvaarvu vähenemist (joonis 1) ja inimeste terviseseisundi halvenemist. Kõige ilmekamalt peegeldub see keskmise eluea vähenemises, seda eriti meestel (joonis 2). 1988. aastal oli meeste oodatav eluiga 67, 1994. aastal 61 aastat. Naiste keskmine eluiga lühenes samal ajavahemikul 75 aastalt 73-ni. Kuigi 1995. ja 1996. aastal võib täheldada nii meeste kui naiste eluea teatavat tõusu, jääb meeste keskmine eluiga naistest ikkagi 11 aasta võrra lühemaks (Eesti statistika... 1997: 76–77). Selle näitaja osas oleme arenenud maadest palju maas: Euroopa riikides on 1991. aastal sündinud tüdrukutel ees keskmiselt 79 ja poistel 73 eluaastat (Naiset... 1994: 2). Elanike keskmise eluea poolest jääme maha ka oma põhjanaabritest: nii on Soomes naiste ja meeste kohta käivad arvud vastavalt 5 ja 8 võrra suuremad kui Eestis, Rootsis aga juba 6 ja 12 aastat (Women... 1994: 64).

Joonis 1. Aasta keskmine rahvaarv Eestis (tuhandetes). Allikas: Eesti statistika... 1997.

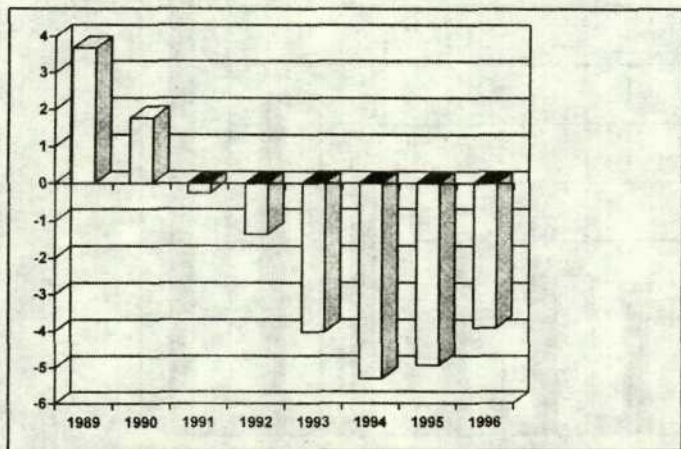
Aastad

Joonis 2. Keskmine eluiga Eestis (aastates). Allikas: Eesti, Läti ja Leedu demograafiakogumik. Tallinn: ESA, 1996; Eesti statistika... 1997.

Demograafilist kriisi iseloomustavad Eestis pidevalt vähenenud sündimuse ja suurenenud suremuse näitajad. Nii tuli 1990. aastal 1000 elaniku kohta 14,2 sündi, 1995. aastal aga 9,1; suremusnäitajad olid vastavalt 12,4 ja 14,1 (*Eesti statistika... 1997*: 57). Rahva loomulik juurdekasv, mis oli Eestis kuni 1991. aastani viiskümmend aastat järjest positiivne, muutus 1991. aastast alates negatiivseks. 1995. aastal oli loomulik iive $-4,9$ (joonis 3).

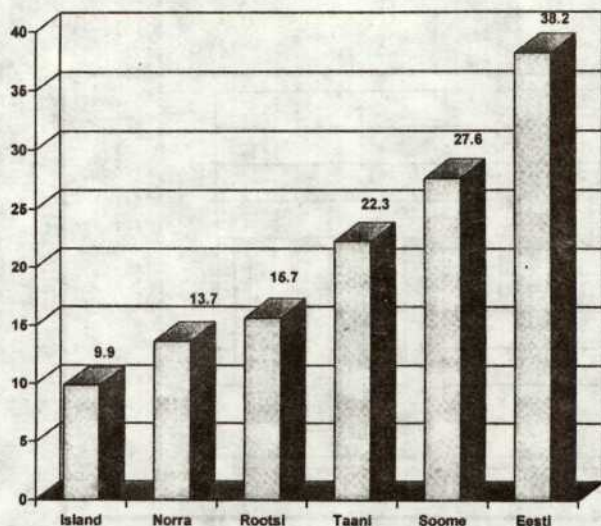
Muret tekitavad statistikaandmed ka eestimaalaste haigestumise ja surmapõhjuste kohta. Suurima suremuse põhjustavad vereringeelundite haigused (54,9% kogu suremuse struktuurist) ja vähktõbi (31,6%) (*Eesti statistika... 1997*: 70–71). Märkimisväärselt kõrge on suremus õnnetusjuhtumite, mürgituste ja traumade tagajärjel, kusjuures mehi puudutab see peaaegu neli korda sagedamini kui naisi (1995. aastal vastavalt 2315 ja 635; *Eesti statistika... 1997*: 71). Alates 1990. aastast on märgatavalt tõusnud haigestumine süüfilisse, gonorröasse ja tuberkuloosi (*Eesti*

Joonis 3. Loomulik iive 1000 elaniku kohta Eestis. Allikas: *Eesti statistika... 1997*.

statistika... 1997: 120–121). Eesti elanikkonna füüsilise ja psüühilise heaolu langust näitab ka enesetappude arvu hüppeline tõus. Enesetappude sagedus Eestis ületab tunduvalt vastavaid näitajaid Põhjamaades (joonis 4).

ÜRO Lastefondi aruanne *Vaesus, lapsed ja sotsiaalpoliitika (Poverty... 1995*: 4) pakub võimaluse kõrvutada Eesti elanike tervisenäitajate muutusi ajavahemikus 1989–1994 teiste üleminekumajandusega riikide (Ungari, Poola, Bulgaaria, Rumeenia, Läti, Leedu, Venemaa, Ukraina jt) vastavate andmetega. Ilmneb, et vaadeldud 18 Kesk- ja Ida-Euroopa riigist on just Eestis kõige enam vähenenud sündimus, meeste keskmise eluea languses on veelgi halvem olukord üksnes Venemaal, tuberkuloosijuhtumite kasvu poolest on Eesti kolmandal kohal jne.

Joonis 4. Enesetappude arv 100 000 elaniku kohta Eestis ja teistes Põhjamaades 1993. Allikas: Eesti tervishoiustatistika... 1995.

Subjektiiused hinnangud oma tervisele

Ülevaatliku pildi eestimaalaste tervisest annavad ka inimeste hinnangud omaenda tervisele. Küsitluse "Eluolu 94" andmetel peab ainult 34% vastanutest oma tervist "heaks" või "väga heaks" (meestest 38%, naistest 30%). Võrreldes seda tulemust näiteks Moskva ja Helsingi täiskasvanud elanikkonna küsitluste andmetega, näeme, et eestlaste tervis on soomlaste omast halvem ja venelaste omast parem (tabel 1). Helsingis on oma tervist "heaks" või "väga heaks" hinnanud 62% meestest ja 59% naistest, seevastu Moskva uurimuses on vastavad arvud 14% ja 7% (Palo-suo *et al.* 1995: 18).

Võrdlevast sotsioloogilisest andmestikust ilmneb mitu mõtlemapanevat fakti. Esiteks, aastate lisandumisega halveneb "keskmise" eestimaalase tervis niivõrd kiiresti, et tagasilöögid ilmnevad juba nooremapielses keskeas: alla 25-aastastest on oma terviselega rahul 66%, ent 35–44-aastastest juba tublisti vähem — üksnes 38%.

Tervise- seisund	Helsinki 1991		Moskva 1991		Tallinn 1993	
	Mehed	Naised	Mehed	Naised	Mehed	Naised
Väga hea	19	16	2	2	8	3
Hea	43	43	12	5	38	35
Keskmine	32	33	68	60	46	53
Halb	6	7	16	31	6	5
Väga halb	1	0.4	1	3	2	4

T a b e l 1. Tervise seisund Helsingis, Moskvas ja Tallinnas (%). Helsingis ja Moskvas küsiti vastajatelt: "Kuidas hindate oma tervist praegusel hetkel?" Helsingis olid vastusvariantideks: "väga hea", "küllaltki hea", "keskmine", "küllaltki halb" ja "väga halb". Moskvas: "väga hea", "hea", "normaalne", "küllaltki halb" ja "väga halb". Tallinnas küsiti: "Kuidas olete üldiselt rahul oma tervisega?" Vastusvariantideks olid: "väga rahul", "põhiliselt küll", "enam-vähem", "põhiliselt mitte" ja "üldse mitte". Allikas: Palosuo *et al.* 1995; "Eesti 93".

Või teine fakt: peaaegu pooled eestimaalastest (47%) põevad mingit püsivat haigust või vaevust. Seejuures kujuneb (kujunevad) "oma haigus(ed)" välja üpris varakult: enne 25. eluaastat on igal neljandal küsitlul (26%) kroonilisi haigusi. Ent edasi läheb olukord veelgi tõsisemaks — pärast 35. eluaastat on mingi raskem tervisevaegus juba igal teisel-kolmandal eestimaalasel (42%).

EESTIMAALASTE TERVISESEISUNDIT MÕJUSTANUD TEGURID

Ühiskonnakorra muutus ja sügav majanduskriis 1990. aastate alguses on avaldanud mõju nii eestimaalaste toidulauale kui ka toitumistavadele, nii eluväärtustele kui kogu elulaadile. Eriti sügav murrang toimus 1992. aastal, mil vahetult enne üleminekut Eesti kroonile oli puudus kõige tavalisematest toidukaupadest. Viimastel aastatel on toidupoodides valik plahvatuslikult kasvanud, seda eriti importtoodete osas. Nüüd on esile tõusnud teine probleem — vähese materiaalse kindlustatuse tõttu ei suuda paljud inimesed vajalikke toidukaupu osta. Erinevused jõukamasse ja vaesemasse rühma kuuluvate inimeste sissetulekutes on Eesti Statistikaameti andmetel 13–15-kordsed.

Toidulaua ja toitumisharjumuste muutused Eestis 1992–1995

Tagasilöögid elanikkonna heaolus ja tarbimises on eestimaalaste hinnangul tinginud olulisi nihkeid selles, mida ja kui palju süüakse. Murranguaastatel tehtud menüümuudatusi peegeldavad ankeedi "Vaese aja toidud 92" kirjavastused, kus vastajad kirjeldasid pere toiduvalikut küsitluse hetkel ja paar aastat enne seda. 1992. aastal andis majanduslik toimetulek põhjust muretsemiseks paljudele eestimaalastele. Nii kirjutasid kaks noort pereema, üks Pärnust ja teine Tallinnast: "Tunduvalt vähem oleme hakanud süüa juustu, hapu- ja rõõska koort. Harva õnnestub lapsele anda maiustusi. Kohvi joome kolm korda väiksematest tassidest. Rohkem oleme hakanud tegema putrusid, sest see tuleb kõige odavam." — "Vanasti sai vahel ostetud suitsuvorsti ja sinki — nüüd küll mitte. Mees sõi varem meeldivaid delikatesse — valgumarja

ja krabipulki — nüüd on see mõeldamatu. Vanasti sai kaks korda nädalas midagi magusat küpsetatud — nüüd ei jõua poest isegi koogitükikest osta. Tihti söime jäätist kompotiga — nüüd sööme ainult kompotti.”

Kui ka menüü ise jäi põhilises osas endiseks, siis kogused vähenesid tuntavalt: “Isa sööb praegu palju vähem kui varem. Enne pani ta hommikuti võileibadele neli lõiku juustu, nüüd ainult kaks.” Paljudel polnud enam võimalust toituda odavates töölissööklates. 61-aastane pensionär Tapalt meenutab: “Lõunatasin alati ettevõtte sööklas, tellides 3–4 portsjoni riivitud porgandit vähese hapukoorega, 1 supi, 1–2 praadi ja paar klaasi piima. Juhtus aga olema pannkooke, siis võtsin 4–5 ülepanni pannkooki ja piima.” Päeval hakati sööma kodus valmistatud võileibu. Needki olid sageli üsna tagasihoidlikud: “Põhitoiduks on võileib. Ühele tükile määrin peale natuke võid, teisele mingit kastet. Juurde joon kraanivett.”

See, et tööpäeval hakati sööma enamasti kodust kaasavõetud toitu, viis leiva ülemäärasele tarbimisele, mis osa vastajate sõnusti on kaasa toonud enesetunde halvenemise, kõhuvalu jm tervisehäireid. Ometi päästis leib nii mõneski peres näljast: “Praegugi närivad minu lapsed paljast leiba. Usun, et selliseid lapsi on palju, kelle kõhtu enamjaolt ainult leib täidab,” kirjutas 21-aastane naine Viljandimaalt.

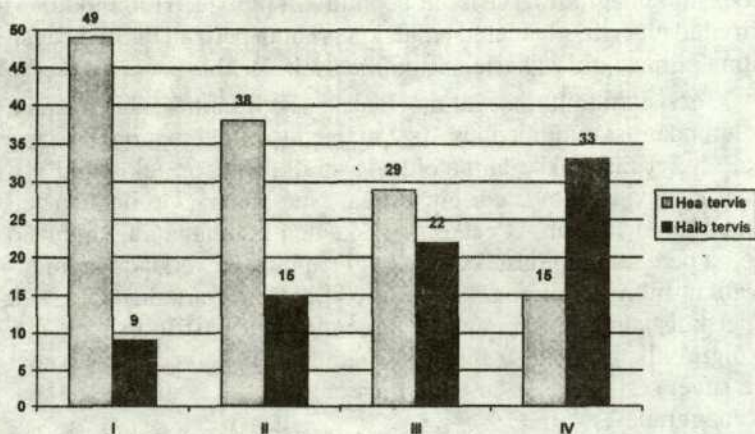
Ka järgnenud aastatel ei ole mitte igauks võinud endale lubada isegi põhitoiduaineid. NORBALTi küsitluse “Eluolu 94” andmed näitavad, et rahanappuse tõttu on Eesti elanikud olnud sunnitud loobuma kõige sagedamini lihatoodetest ja maiustustest (mõlemal juhul “sageli” või “mõnikord” 59% küsitletutest). Ka piima ja piimatooteid pole mitte kõigil võimalik osta (26%), samuti värsket puu- ja köögivilja (39%). Eesti rahva halvale tervises seisundile mõeldes on tõsine probleem seegi, et ravimitest on pidanud “sageli” või “mõnikord” loobuma pea iga kolmas (28%) neid vajanu (*Elutingimused...* 1995). Ja mis eriti mõtlemapanev — samasuguste probleemidega on eestimaalane hädas ka 1997. aastal (vt *Eesti inimarengu...* 1997).

*Sotsiaalsete gruppide võimalused toiduainete
ostmiseks on erinevad*

Tõsiasi, et materiaalsed olud piiravad võimalusi soovikohaselt toituda, ilmneb teatud elanikkonna gruppide puhul eriti silmatorkavalt. Küsitluse "Eluolu 94" andmetel on kõige vähem probleeme põhitoiduainete hankimisega noortel. Võrreldes näiteks 18–24-aastasi üle 64-aastastega, on vahed rohkem kui poolteisekordsed. Nii on 18–24-aastastest pidanud viimase 12 kuu jooksul majanduslike raskuste tõttu lihast ja lihatoodetest loobuma 49% (kokku vastused "sageli" ja "mõnikord"), üle 64-aastastest aga juba 73%. Peale põhitoiduainete on eakamatel vastajatel tulnud rohkem ette sunnitud ilmajäämist ka ravimite ostmisel (45%; noorte seas 16%). Lisaks rahapuudusele on see seletatav asjaoluga, et vanurid kasutavad ravimeid teistest vanusegruppidest sagedamini.

Vanuse kõrval seondub erisustega põhitoiduainete muretsemisel ka töötavate pereliikmete sotsiaalne staatus ja haridus. Näiteks oli küsitlusele eelnenud 12 kuu jooksul just majanduslikel põhjustel piimast ja piimatoodetest loobunud vaid 9% tippspetsialistidest, seevastu lihttöölised 33% ja töötutest tervelt 42%. Kõrgharidusega ja põhiharidusega respondente võrreldes on protsendid vastavalt 14 ja 32. Suuresti mõjustab ostuvõimet leibkonna tüüp. Nii ei saanud sama aja jooksul rahanappuse pärast hankida värsket puu- ja köögivilja kahe täiskasvanud ja kahe alla 18-aastase lapsega perekondadest 39%, üksikvanematest 46% ja üksinda elavatest pensionäridest 48%.

Nii põhitoiduainete kui ka ravimite ostmise võimaluste puudumine mõjustab oluliselt terviseseisundit (Einasto 1996: 61). Jooniselt 5 on näha, et mida rohkematest toodetest on viimase 12 kuu jooksul materiaalsete raskuste tõttu ilma jäädud, seda halvem on tervislik seisund. Kui on "sageli" või "mõnikord" loobunud 4–5 tootest, on oma tervisega rahulolijaid üksnes 15%, seevastu nende seas, kes pole pidanud ühestki põhitoiduainest loobuma, on oma tervisega rahulolijaid tunduvalt rohkem: 49%.

Joonis 5. Tervises seisund ja majanduslike raskuste tõttu põhitoiduainetest ning ravimitest loobumine viimase 12 kuu jooksul (% vastajaist). Arvesse on võetud piim ja piimatooted; liha ja lihatooted; maiustused; puu- ja köögiviljad ning ravimid. I — pole pidanud viimase 12 kuu jooksul loobuma ühestki neist; II — on pidanud “sageli” või “mõnikord” loobuma 1–2 tootest; III — 3 tootest; IV — 4–5 tootest. Hea tervis — hinnang oma tervisele “väga hea” või “hea”; halb tervis — hinnang “halb” või “väga halb”; ülejäänud vastajad — “ei hea ega halb” (*Elutingimused...* 1995).

Mida head on tervisele teinud toitumispiirangud?

Negatiivse kõrval võib toimunud nihetes viidata ka positiivsele. Nimelt esineb juhtumeid, kus pere toidumenüü on muutunud tervislikumaks ja seda ka materiaalsete olude sunnil. Mitmed ankeedile “Vaese aja toidud 92” vastajad kinnitasid, et pärast muutusi toiduvalikus on tervis tunduvalt paranenud. Sel põhjusel oldi nõus isegi hinnatõusu taluma: “Oma tervislikku seisundit hindan praegu heaks. Olen rahul, et suutsin vähendada liha ja maiustuste söömist. Mõnes mõttes on põhjust hinnatõusule isegi tänulik olla.”

Selliseid vastuseid on palju. 61-aastane naine Pärnumaalt kirjutab: "Igal halval asjal on ka head küljed. Ma pole oma elu jooksul kunagi nii tervislikult sünninud kui praegu. Hommikuti — riivitud juurvili, idandatud terad, klaas kama petiga. Pudru keedan ilma piimata, rasva kasutan minimaalselt."

Tervisliku toitumise all mõeldakse sageli taimetoidu osakaalu suurendamist toidumenüüs. Just majandusmured ja mõnel määral ka see, et räägitakse taimetoidu kasulikkusest, on tekitanud inimestes huvi katsetada uue elustiiliga. Narvalanna, kes on juba neli kuud töötu, väidab, et eelkõige raske aeg ja rahapuudus muutsid tema pere taimetoitlasteks. Et söögi nappust leevendada ja toiduvalikut mitmekesistada, korjas ta võililli, kanavarbaid, nõgeseid, metsküüslauku, kasepungasid jms ning tegi neist toorsalati, mis kõigile üllatavalt hästi maitses. Nüüd ootab terve pere kevadet ja suve, sest "praegu on mets meie abimees, kes aitab, ega küsi kunagi raha".

Irooniliselt võib positiivseks tulemuseks pidada ka 35-aastase tallinlanna kogemust: "Tunduvalt tähtsam kui menüükirjeldus on märkida, et 1991. a. kevadest kuni 1992. a. talveni võtsin mina alla 6,5 kg ja abikaasa 3 kg. Selleks ei pidanud tegema kulutusi ei aeroobikale ega jõusaalile. Saleduskuurile pani meid AEG ja EESTI VABARIIK."

Muidugi pole igasugune nälgimine tervislik. Ka tervislikult toitumiseks kulub raha. Küsitlusele "Eluolu 94" vastajatest 64% väidab, et neid segab rahapuudus "sageli" tervislikult toitumast. Eriti suureks probleemiks on see üle 64-aastastele inimestele, kellest enamik — 84% — jagas seda seisukohta.

Toitumine ja tervis

Üldtuntud väidet parafraaseerides võib kinnitada: tulle mulle, mida sa sööd, ja ma ütlen sulle, milline on sinu tervis. Nimelt selgub uurimusest "Eluolu 94", et tervislikult toitujatest on hea tervis 70%-l, mittetervislikult toitujatest aga ainult 56%-l (Einasto 1996: 66–67).

Paljud jagavad seisukohta, et on tähtis pöörata rohkem tähelepanu toidu kvaliteedile ja tervislikkusele. Eesti Konjunktuuriinstituudi küsitlusele "EKI-TEST 1995" vastanutest on 42% tervislikust toitumisest "väga huvitatud" ja 40% "huvitatud". Vastuse "ei huvita" andis ainult 9% küsitletutest (*EKI-TEST... 1996: 27*).

Positiivne hoiak tervislikult toituda on oluline tervise alustugi, ent samavõrd vajalik on, et see ka teoks saaks. Kahjuks ilmneb, et hoolimata õigest põhimõttest vastasid uurimuse "Eluolu 94" küsimusele "Kas Te enda meelest toitute tervislikult?" jaatavalt ainult 51% küsitletutest ja eitavalt 49%.

Põhjusi, mis takistavad soodsa hoiaku kujunemist, leiti mitmesuguseid. Raske on õigustada vastajaid, kes peavad ebatervisliku toitumise põhjenduseks vaba aja puudumist (küsitluse "EKI-TEST 95" andmetel väidab nii 24% täiskasvanud elanikkonnast) või seda, et toitumise parandamiseks oleks vaja paremat informatsiooni (9%). Pigem võib uskuda neid, kes tunnistavad ausalt, et takistuseks on iseenda laiskus (14%) (*EKI-TEST... 1996: 30*). Mis aga on eriti mõtlemapanev: uurimuse "Eluolu 94" andmetel teatavad ligi pooled vastajatest (48%), et "tervislik toitumine pole minu jaoks nii oluline, et vaeva näha". Niisuguses olukorras on teisejärguline rääkida sellest, et kauplustes pakutud toidu kvaliteet ei võimalda tervislikult toituda (27%).

Ometi on tähtis ka toiduainete kvaliteet, mis vaadeldaval ajal tähelepandavalt langes. 20 aastat tagasi oli eestimaalaste menüüs põhitoiduainete osakaal suurem ja naturaalselt toitu söödi rohkem. Tendents on toiminud selles suunas, et üha rohkem müüakse ja tarbitakse keemiliselt töödeldud, mitmesuguseid säilitusaineid sisaldavat toitu. Sellist madalakvaliteedilist toitu on nimetatud "prügikasti toiduks" (Arujärvi 1995). Selles olukorras sõltub palju inimese enda teadlikkusest ja valikust, kuidas ta elab ja toitub, kas talle meeldib tarbimisühiskonna või looduslähedane eluviis.

Igatahes pole olukord lootusetu — nihet tervisliku toitumise poole näitavad mitmed viimaste aastate elanikkonnaküsitlused. Eesti Konjunktuuriinstituudi 1995. aasta küsitlusest selgub, et 40% küsitletutest on viimastel aastatel hakanud rohkem sööma puuvilja ja 35% rohkem juurvilja, 37% on vähendanud rasvas-

te toitude söömist ja 27% on piiranud suhkru tarbimist (EKI-TEST... 1996: 29). Eestis aastail 1990–1996 läbi viidud tervisekäitumisuuringute andmetel on eestimaalased vähendanud või kasutamist leival-saial (1990. aastal tarvitas võid 90%, 1994. aastal 56%), tervislikel põhjustel asendanud loomse rasva taimeõliga (33%), piiranud soolakasutust (24%) jms (Lipand jt 1995; Kasmel jt 1997).

TERVIST PUUDUTAVATE VÄÄRTUSTE JA HOIAKUTE MUUTUMINE 1985–1993

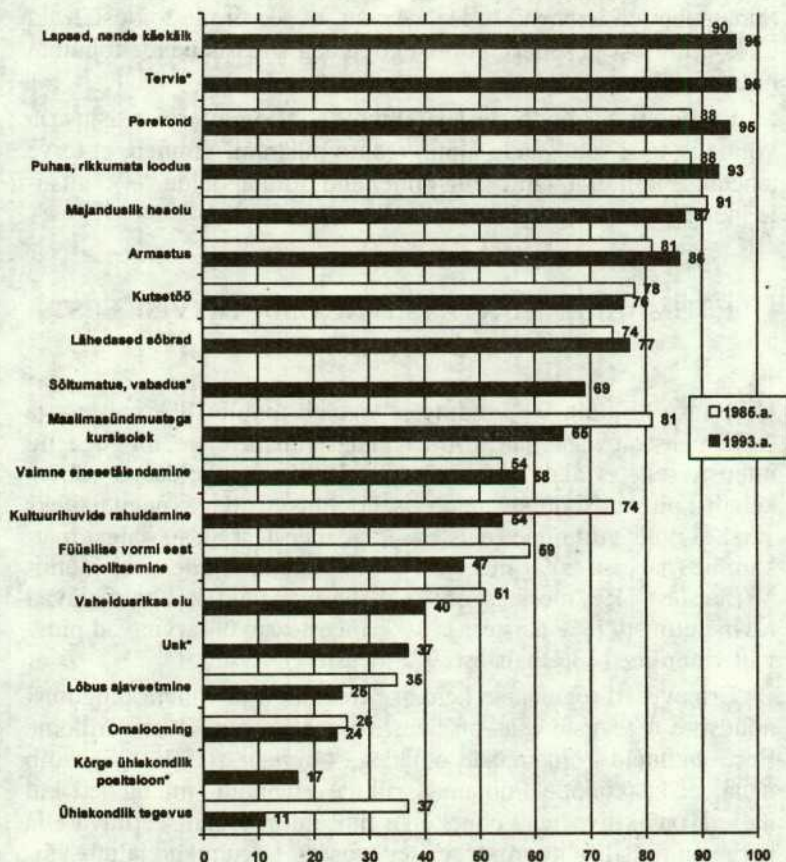
Elanikkonnaküsitluste “Eesti 85” ja “Eesti 93” andmete põhjal näeme, et nimetatud ajavahemikul muutusid inimeste elulaad ja väärtusorientatsioonid tunduvalt (vt Narusk 1994a; Laidmäe 1994a). Kasvas perekonna ja laste väärtustamine, lähedaste sõbrasuhete tähtsus. Nende erinevuste põhjust nähakse sageli majanduslike raskuste lisandumises, mis muudab üksinda toimetuleku raskeks ja toob kaasa perekonna kui pereliikmete heaolu senisest kõrgema tähtsustamise (*Eesti inimarengu...* 1996: 71–72).

Kõrgelt väärtustatakse ka tervist. 1993. aastal hindas enamus tööealistest eestimaalastest (96%) tervist “tähtsaks” või “väga tähtsaks” (viiepallisüsteemis). Ometi langes samal ajal oma füüsilise vormi eest hoolitsemise tähtsus. Nii pidas 1985. aastal oma füüsilise vormi eest hoolitsemist tähtsaks 59% töötavast elanikkonnast, 1993. aastal aga vähem — 47% (joonis 6). Teisisõnu: kuigi head tervist peeti väga oluliseks, tajuti vähem vajadust selle saavutamiseks end füüsiliselt pingutada.

Lisaks tervisele peetakse väga oluliseks ka puhast looduskeskkonda (93%). Looduse esiletõstmises võib näha suundumust tervislikule elulaadile, vajadust saavutada vaimne tasakaal ja hea füüsiline enesetunne. Sellest räägib ka tööik, et ligi kaks kolmandikku eestimaalastest üritab just tervise parandamise eesmärgil viibida vabal ajal sageli värskes õhus. Seda vastukaaluks kõigele linlikule ja tehnikustlikule meie igapäevaelus.

Mis siis ikkagi takistab Eesti inimesi terve olemast? Inimesed ise toovad tähtsamate haigestumispõhjusena esile stressi, halba olmet, valet toitumist ja rasket tööd (Kasmel jt 1997) (joonis 7).

Joonis 6. Eesti tööealise elanikkonna olulisemad eluvaldkonnad aastatel 1985–1993 (% vastajaist). Siin on koondatud vastused “väga tähtis” ja “tähtis”; ülejäänud vastasid “keskmiselt tähtis”, “vähe tähtis” või “ei ole tähtis”. *1985. aastal vastav küsimus puudus. Allikas: “Eesti 85”, “Eesti 93”.

Neist kolmest lähtub sageli kogu rahulolematuse oma eluga. Küsitluse "Vaese aja toidud 92" vastustes viidati samale põhjustele: "Tervis oli viis aastat tagasi hea, praegu on see väga vilets. Südamehäired annavad tunda. Arvan, et see ei ole toidust, vaid ülekoormusest ja sellest, et olen kogu aeg stressis nende tohutute hinnatõusude pärast."

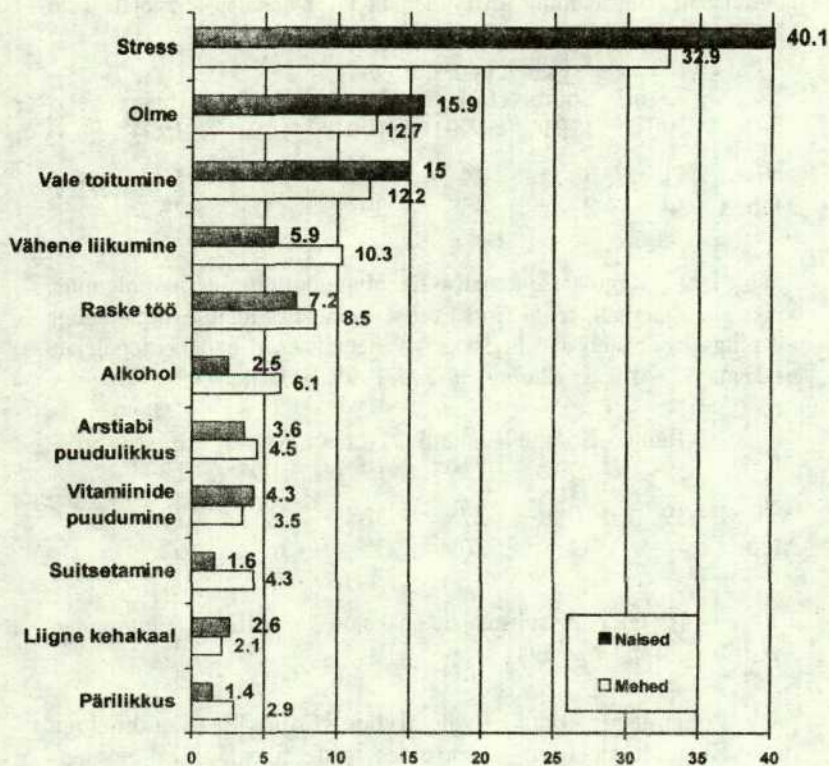
Ent juonise 7 andmetest järeldub ka, et oma tervise asjus on võimalik teisi süüdistada ainult teatud määran. Ilmneb, et terve tahetakse küll olla, kuid selle nimel end piirata, öelda "ei" suitsule jne, ei suudeta mitte alati.

EESTIMAALANE ON PASSIIVNE OMA TERVISE EEST HOOLITSEMA

Uurimuse "Eluolu 94" andmetel tegeleb ainult 18% naistest ja 23% meestest vähemalt korra nädalas füüsilise treeninguga nii intensiivselt, et ajab end higiseks. Rohkem tegeldakse vähem kehalist pingutust nõudvate tervisehooldusviisidega, nagu näiteks värskes õhus viibimine (naistest 76%, meestest 82%), jalgsi matkamine (naistest 66%, meestest 61%) ja maarohtudest tee joomine (naistest 71%, meestest 56%). Vähem on neid, kes harrastavad ravinälgimist (17% naistest ja 10% meestest) või tarvitavad pidevalt vitamiine (13% naistest, 9% meestest).

Erinevused regulaarse kehalise treeningu ja vähem pingutust nõudvate tegevuste osas on täiesti ootuspärased. Kui võrdleme Eesti andmeid Põhjamaade omadega (*Women...* 1994: 27), võib näha, et ka kõikide Põhjamaa riikide elanikud, nii mehed kui naised, on aktiivsemad ennekõike lihtsamini organiseeritavate ja kergema füüsilise koormusega tegevustes, nagu pikad jalutuskäigud, suusatamine jm (tabel 2). Seevastu ujumise, võimlemise, jooksmise, jalgpalli ja teiste pallimängude puhul on vastavad näitajad märgatavalt madalamad (tabel 3).

Tervist edendavate tegevustega võrreldes on tervist kahjustavad harjumused Eestis tunduvalt rohkem levinud. Küsitluse "Eluolu 94" andmetel tunnistas 74% meestest ja 49% naistest, et nad on küsitlusele eelnenud kahe nädala jooksul tarbinud alkoholi. Iga teine mees (52%) ja kuues-seitsmes naine (17%) suitsetab iga

Joonis 7. Arvamus haigestumise tähtsamast põhjustest Eestis (% vastajaist) (Kasmel jt 1997).

Eestimaalaste tervis ja toit

	Taani 1991	Soome 1991	Island 1991	Norra 1991	Rootsi 1991	Eesti 1993
Naised	60	53	50	54	61	43
Mehed	54	42	38	47	48	46

T a b e l 2. Kergemate füüsiliste pingutustega (pikad jalutuskäigud, jalgrattasõit, suusatamine jm) vähemalt kord nädalas tegelejate osakaal (%). Allikas: "Eesti 93", *Women...* 1994.

	Taani 1991	Soome 1991	Island 1991	Norra 1991	Rootsi 1991	Eesti 1994
Naised	41	38	44	38	39	16
Mehed	34	37	43	39	43	23

T a b e l 3. Regulaarse kehalise treeninguga (ujumine, võimlemine, jooksmine, jalgpall, tennis jm; Eestis: "tegeleb füüsilise treeninguga nii pingsalt, et ajab end higiseks") vähemalt kord nädalas tegelejate osakaal (%). Allikas: *Elutingimused...* 1995, *Women...* 1994.

	Taani 1992	Soome 1992	Island 1993	Norra 1992	Rootsi 1991	Eesti 1994
Naised	39	20	27	32	25	17
Mehed	46	33	26	37	26	52

T a b e l 4. Iga päev suitsetajate osakaal (%). Allikas: *Elutingimused...* 1995, *Women...* 1994.

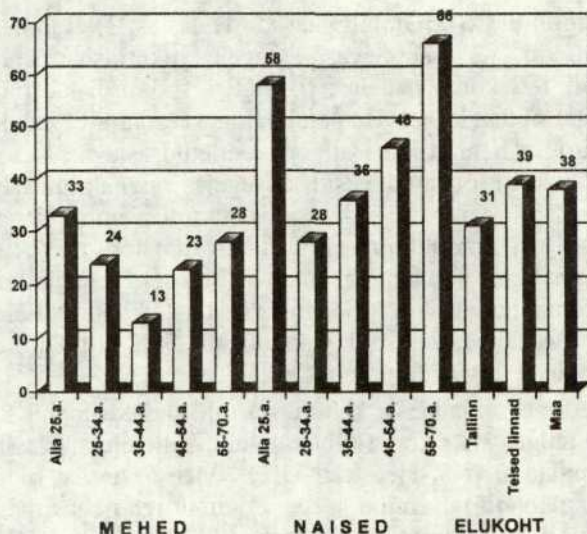
päev. Põhjamaade kohta käivate arvude võrdlus Eesti andmetega on ühelt poolt meeldiv — võrreldes teiste riikidega on eestlannade hulgas kõige vähem suitsetajaid —, teisalt aga ebameeldiv: Põhjamaade meestega võrreldes on Eesti mehed suitsetajatena kõige aktiivsemad (tabel 4).

Et saada veidi paremat ülevaadet tervisliku elulaadi levikust Eestis, moodustati elanikkonnaküsitluse "Eesti 93" andmete põhjal koondtunnus. See koostati 6 näitaja abil, millest igaüks andis ühe punkti. Vastaja sai punkti, kui ta: 1) ei suitsetanud, 2) ei

tarbinud alkoholi üldse või ainult paar korda aastas; 3) ei joonud kohvi rohkem kui 1–2 tassi päevas; 4) tegeles liikumisharrastustega vähemalt 1–2 korda nädalas; 5) mõtles söömisel ka toidu tervislikkusele; 6) tegeles tervise parandamise eesmärgil “sageli” või “mõnikord” vähemalt kahe allpool loetletud asjaga: a) viibis värskes õhus, b) jõi ravimteesid, c) tegeles ravinälgimisega, d) tegi massaaži või vesiravi, e) tegi joogaharjutusi vms. Nende näitajate alusel loeti tervislikuma eluviisi harrastajateks need, kes kogusid 6 võimalikust punktist vähemalt 4. Selliseid vastajaid oli Eesti elanikkonna hulgas 36% (tööealiste eestlaste kohta vt Laidmäe 1994b). Vastajaid, kes said 3 punkti, oli 24% ja neid, kes veel vähem punkte kogusid, tervelt 40%.

Erinevused meeste ja naiste käitumises olid suured (joonis 8). Nii on naiste hulgas kaks korda rohkem neid, kelle elulaadi võib tervislikuks pidada (47%, meestest 23%). Meeste tervist rikub suitsetamine, alkoholi tarbimine ja see, et ainult iga neljas mees mõtleb söömisel ka toidu tervislikkusele (28%; naistest 41%). Suur on lahknevus ka põlvkonniti. Alla 25-aastastest noortest elavad suhteliselt tervislikult peaaegu pooled (44%), ent 25–44-aastastest võib sama öelda vaid iga neljanda kohta (25%). Eriti püüavad tervisliku eluviisi reegleid järgida vanemad naised (60%), ja nad elavad ka meestest kauem. Noorte plussiks on eelkõige sagedasem liikumisharrastustega tegelemine ja toidu tervislikkusele mõtlemine. Linna- ja maakeskkonda võrreldes näeme, et rohkem on tervislikult elavaid inimesi maal ja keskmise suurusega linnades (38–39%). Keskmisest vähem on neid Tallinnas (31%).

Niisiis peitub inimeste mõttelaadi ja tegutsemisviisi muutmises üks potentsiaale eesti rahva vaimse ja füüsilise tervise edendamisel. Tulemus kinnitab kirjanduses paljutsiteeritud Maailma Tervishoiuorganisatsiooni ekspertide arvamust — inimese tervist mõjustavatest teguritest langeb ümbritsevale keskkonnale 20%, pärilikele teguritele 20% ja meditsiinile 10%, seevastu eluviisile kõige rohkem — 50% (Kaplan *et al.* 1993, tsit. *Eesti inimarengu...* 1996: 81).

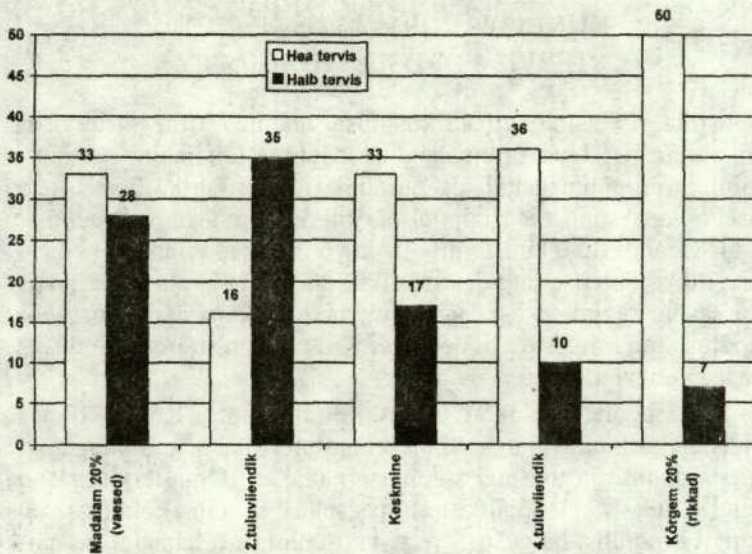

Joonis 8. Tervislikult elavate inimeste osakaal Eesti elanikkonnas (% vastajaist) ("Eesti 93").

ÜLEMINEKUÜHISKONNA MAJANDUSLIKE RASKUSTE MÕJU

Eestis toimunud majandusliku olukorra järsk halvenemine 1990. aastatel suurendas majanduslikes raskustes viibivate perede hulka suuresti. Vaesunud peredes halvenes ka pereliikmete tervis. Jooniselt 9 on näha, kuidas vastavalt sissetuleku kasvuga (küsitletud jagati tulude alusel 20% kaupa viide gruppi) tõuseb "hea" ja langeb "halva" tervisega inimeste osakaal.

Analüüsitava seose seisukohalt on oluline 2. tuluviiendiku rühm. Nimelt on nende vastajate seas kõige vähem hea ja kõige rohkem halva tervisega inimesi. Sii rühma kuuluvad põhiliselt vanemad inimesed (Einasto 1996: 55). Ealiste iseärasuste tõttu on vanemad inimesed haigemad kui noored ja seepärast vajavad nad enda tervise eest hoolitsemiseks ka rohkem vahendeid. Samas aga ilmneb, et vanemate inimeste seas on keskmiselt kõige rohkem neid, kes elavad majanduslikult rasketes tingimustes. Pensionide tõus viimastel aastatel on toonud üksikpensionärid ühiskonna

Joonis 9. Terviseseisund erineva sissetulekuga gruppides (% vasta-jaist). Hea tervis — hinnang oma tervisele “väga hea” või “hea”; halb tervis — hinnang “halb” või “väga halb”; ülejäänud vastasid: “ei hea ega halb” (*Elutingimused...* 1995).

kõige vaesemast osast välja — Statistikaameti ja EMORI poolt perede tulukümnendike kaupa tehtud analüüsi kohaselt 1.–2. tulukümnendikust 3.–4. kümnendikku (*Eesti inimarengu...* 1996: 37).

Muidugi on ka noorte hulgas neid, kes on materiaalsetes raskustes. Seetõttu polegi joonisel 9 kirjeldatud madalaima sissetulekuga grupis olevate inimeste tervislik seisund teiste rühmadega võrreldes halvim. Nimelt on selles rühmas ülekaalus nooremad inimesed — teismelised, üliõpilased, ka üksikemad, kelle ainsaks sissetulekuallikaks on lapsetoetus, alimendid jt (Einasto 1996: 55). Ent noorte eeliseks on see, et nende tervis on veel korras. Madalaima sissetulekuga grupis on eriti palju ka töötuid ja paljulapselisi peresid, kes on oma materiaalse kindlustatuse poolest sageli halvemas olukorras. Vaesus tekitab stressi, madaldab enesehinnangut, tekitab lootusetust tuleviku suhtes — kõik see aga omakorda toimib negatiivselt terviseseisundile.

KUIDAS JÄRGIDA ÜLESKUTSET "TERVIS VÕRDESELT KÕIGILE!"?

Statistika ja sotsioloogiliste küsitluste andmed viitavad tervisekriisile Eestis. Uus, turumajandusest juhitud liberaalne sotsiaalpoliitika on põhjustanud Ida-Euroopa riikides, sh ka Eestis, tervishooledele suunatud riigipoolsete kulutuste pidevat vähenemist. Koos varandusliku kihistumisega on võimalused toiduaineid osta, tervislikke eluviise järgida, vajalikul määral ja kvaliteetset arstiabi saada, ravimeid osta jne muutunud rohkem majanduslikult kindlustatud inimeste privileegiks. Kõik see on suurendanud sotsiaalset ebavõrdsust tervise alal.

Samasugune on olukord teisteski Balti riikides. Kõigis kolmes riigis on keskmine eluiga viimastel aastatel vähenenud, langenud on sündimuse ja tõusnud suremuse näitajad. Oma terviseega on rahul ainult 1/3–1/4 baltlastest; peaaegu iga teine-kolmas põeb mingit kroonilist haigust. Stressi ja psüühilise tasakaalutuse näitaja — enesetappude sagedus — ületab kõigis kolmes Balti riigis tunduvalt vastavaid näitajaid Põhjamaades (Aasland 1996; *Elutingimused...* 1995; Grøgaard 1996; Knudsen 1996). Viimase paari aasta statistikaandmete alusel võib Eestis siiski täheldada rahva tervisenäitajate muutusi paremuse suunas: märgata on meeste ja naiste keskmise eluea tõusu, väga kõrge negatiivse iibe mõningat vähenemist, üldise suremuse ja ka imikusuremuse langust jne. Ent neist nihetest hoolimata on põhjust väita, et eestimaalase tervis on endiselt halvas seisus.

Lahenduseks ei piisa kogu vastutuse jätmisest inimese enda peale, vaid saab ka riikliku tervishoiu- ja sotsiaalpoliitika reformide abil anda inimestele võimaluse leida väljapääs olukordadest, kuhu nad sageli pole sattunud vabatahtlikult ega enese süü tõttu. Eeskuju võib leida arenenud riikidest, kus on hulgaliselt tõendeid selle kohta, et tõhus tervise- ja sotsiaalpoliitika annab märgatavaid positiivseid nihkeid elanikkonna tervises, ja kus on üha rohkem hakatud mõistma sedagi, et sotsiaalne võrdsus tervises tagab kogu rahva hea tervise (Vågerö 1995).

Teadagi on selliseid tõekspidamisi raske juurutada postsotsiaalistlikes Ida-Euroopa riikides, kus kiired ja radikaalsed sotsiaalsed muutused on kaasa toonud küll rahva tervise järsu halvenemise,

kuid kus enamik poliitikutest ja suur osa rahvast ei taha kuulda-
gi "järjekordsest kampaaniast" sotsiaalse võrdsuse saavutamise
nimel.

Teiselt poolt on tähtis toetada uut suhtumist inimese tervises-
se, mis peegeldub Ülemaailmse Tervishoiuorganisatsiooni stra-
teegias aastaks 2000. Selles strateegias on muutunud rõhuase-
tus — rahvastiku tervises seisundi hindamisel ei peeta enam olu-
liseks mitte ainult keskmist eluiga, vaid tervena elatud aastaid.
Tervises seisundit analüüsides ei iseloomustata seda üksnes haiguse
olemasolu või selle puudumisega, vaid püütakse hinnata inime-
se füüsilise, vaimse ja sotsiaalse heaolu seisundit tervikuna. Uus
tervisestrateegia näeb ühes tervikus ette nii tervisliku eluviisi levi-
ku soodustamist, tervise halvenemist tingivate keskkonnategurite
mõju vähendamist kui ka igale inimesele kättesaadava üldise ter-
visehooldussüsteemi kujundamist (*Targets...* 1992).

Et majanduslikud raskused sisaldavad endas tõsist ohtu ini-
meste tervisele, siis on mõistetav Eesti teadlaste ja arstide mure
rahva tervises seisundi ja heaolu pärast, selle pärast, et kiire turu-
majandusele ülemineku eest on Eesti maksnud väga kõrget sot-
siaalset hinda (*Eesti inimarengu...* 1996). Ilma selle tõe mõistmi-
seta ja olukorda muutmata ei saa Eestis järgida ka Maailma Tervis-
hoiuorganisatsiooni programmi põhieesmärki: "Tervis võrdselt
kõigile!" (*Targets...* 1992: 12).

Kirjandus

- Aasland, Aadne (ed.) 1996. *Latvia: The Impact of the Transfor-
mation. The NORBALT Living Conditions Project*. Oslo: Fafo
- Adler, Nancy E., Thomas Boyce, Margaret A. Chesney,
Sheldon Cohen, Susan Folkman, Robert L. Kahn, Leonard
S. Syme 1994. Socioeconomic status and health. — *American
Psychologist*, vol. 49, no. 1, pp. 15–24
- Arujärvi, Liis 1995. Eesti toiduturg kui prügikast. Vastab K. Kuiv-
jõgi. — *Eesti Ekspress*, nr 10, 17. III, lk 26
- Brenner, Harvey M. 1987. Relation of Economic Change to Swe-
dish Health and Social Well-being, 1950–1980. — *Social Science
and Medicine*, nr. 25/2, pp. 183–195
- Eesti inimarengu aruanne* 1996. 1996. Tallinn: UNDP
- Eesti inimarengu aruanne* 1997. 1997. Tallinn: UNDP

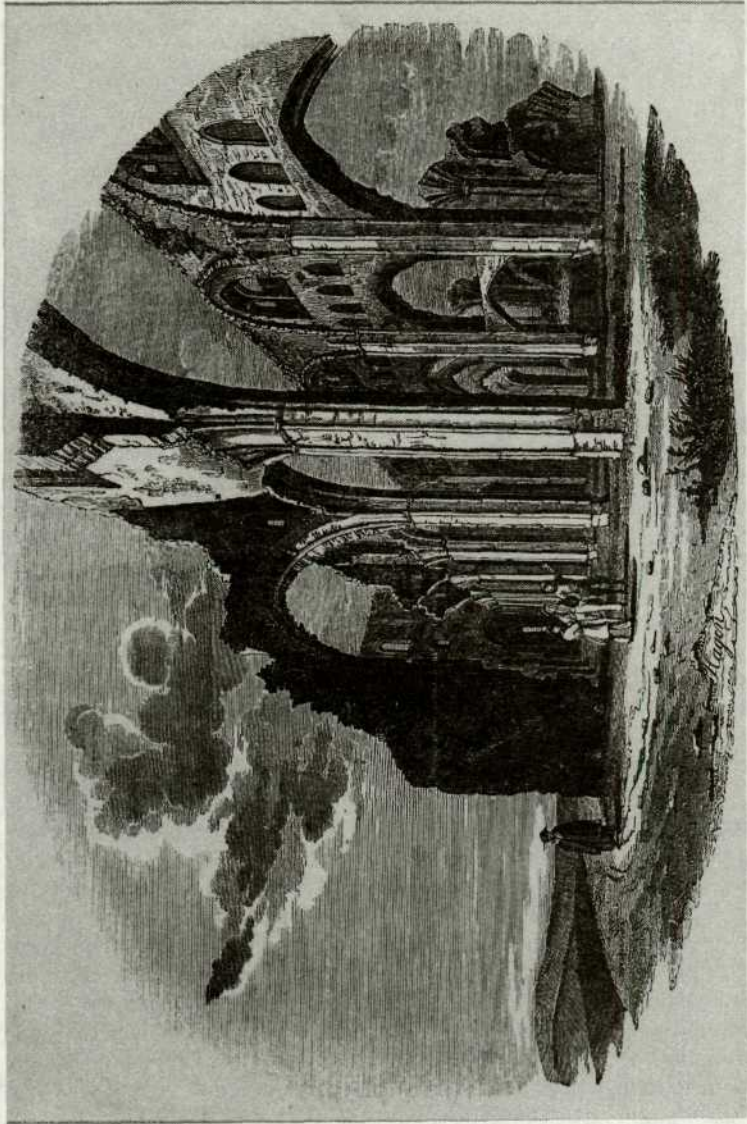
- Eesti statistika aastaraamat 1997*. 1997. Tallinn: ESA
- Eesti tervishoiustatistika aastaraamat 1994*. 1995. Tallinn: EMSB
- Einasto, Mart 1996. Health. — *Estonia in the Grip of Change. The Norbalt Living Conditions Project*. Oslo: Fafo, pp. 49–68
- EKI-TEST 1995. 1996. Tallinn: Eesti Konjunktuuriinstituut
- Elutingimused Eestis 1994. aasta lõpul*. 1995. Vihik 3: Leibkondade majanduslik olukord; vihik 4: Tervis ja turvatunne, Riigi Statistikaamet, ESMAI. Tallinn: Hansar
- Grøgaard, Jens B. (ed.) 1996. *Estonia in the Grip of Change. The Norbalt Living Conditions Project*. Oslo: Fafo
- Iversen, L., O. Andersen, P. K. Andersen, K. Christoffersen, N. Keiding 1987. Unemployment and Mortality in Denmark 1970–1980. — *British Medical Journal*, vol. 295, pp. 879–884
- Kaplan, R. M., J. F. Sallis, T. I. Patterson 1993. *Health and Human Behavior*
- Kasmel, Anu, Andrus Lipand, Katre Kasmel, Uno Traat, Anna Markina, Antti Utela, Satu Helakorpi, Pekka Puska 1997. *Eesti täiskasvanud elanikkonna tervisekäitumise uuring, kevad 1996; Health Behaviour among Estonian Adult Population, Spring 1996*. Helsinki: National Public Health Institute
- Knudsen, Knud 1996. *Lithuania in a Period of Transition. The NORBALT Living Conditions Project*. Oslo: Fafo
- Kontula, Osmo, Kaj Koskela, Pentti Kananen, Heimo Viinamäki 1992. *Taloudellinen muutos ja terveys. Sosiaali- ja terveystaloudellisuus*. (Raportteja 67.) Helsinki
- Laidmäe, Virve-Ines 1994a. Kunstid ja reformid ühiskonnas. — *Raamatukogu*, nr 1, lk 32–35
- Laidmäe, Virve-Ines 1994b. Tervis ja tervise eest hoolitsemine. — *Murrangulised 80-ndad ja 90-ndad aastad Eestis: Töö, kodu ja vaba aeg*. Tallinn—Helsinki: TAK/STAKES, lk 17–24
- Likumine "Eluterve Eesti": Programm. 1994. Tallinn
- Lipand, Andrus, Anu Kasmel, Epp Tasa, Mall Leinsalu, Antti Utela, Pekka Puska, Satu Helakorpi 1995. *Eesti täiskasvanud elanikkonna terviseuuring, kevad 1994; Health Behaviour Estonian Adult Population, Spring 1994*. Helsinki: National Public Health Institute
- Macintyre, Sally 1986. The Patterning of Health by Social Position in Contemporary Britain: Directions for Sociological Research. — *Social Science and Medicine*, nr. 23/4, pp. 393–415

- Marmot, M. G., M. J. Shipley, G. Rose 1984. Inequalities in Death: Specific Explanations of a General Pattern? — *Lancet*, nr. 1, pp. 1003–1006
- Naiset Suomessa ja EU-maissa. 1994. *Europainformation*, nr. 152, 29. VII
- Narusk, Anu 1992. Transmission of Drinking Habits Within the Family. — *Contemporary Drug Problems*, Winter 1991, pp. 645–671
- Narusk, Anu (toim.) 1994a. *Murrangulised 80-ndad ja 90-ndad aastad Eestis: Töö, kodu ja vaba aeg*. Tallinn—Helsingi: TAK/STAKES
- Narusk, Anu 1994b. Perekond ja lapsed. — *Eestimaa laps ja perekond*. Tallinn, Allprint (UNISEF), lk 27–37
- Narusk, Anu (ed.) 1995. *Everyday Life and Radical Social Changes in Estonia*. Tallinn: TAK
- Palosuo, Hannele, Irina Zhuravleva, Antti Uutela, Nina Lakomova, Lyudmila Shilova 1995. *Perceived Health, Health-Related Habits and Attitudes in Helsinki and Moscow: A Comparative Study of Adult Populations in 1991*. (Kansanterveyslaitoksen julkaisuja, A 10/1995.) Helsinki: National Public Health Institute
- Pincus, T., L. F. Callahan 1985. Formal Education as a Marker for Increased Mortality and Morbidity in Rheumatoid Arthritis. — *Journal of Chronic Diseases*, nr. 38, pp. 973–984
- Pincus, T., L. F. Callahan, R. V. Burkhauser 1987. Most Chronic Diseases are Reported More Frequently by Individuals With Fewer Than 12 Years of Formal Education in the Age 18–64 United State Population. — *Journal of Chronic Diseases*, nr. 40, pp. 865–874
- Poverty, Children and Policy: Responses for a Brighter Future. Economies in Transition Studies. Regional Monitoring Report*. 1995. No. 3. Florence: UNICEF
- Rahvatervise seadus. 1995. — *Terviseleht*, nr 33, 16. VIII, lk 5–6
- Saava, Astrid, Taie Kaasik, Kaja Põlluste, Meris Tammi 1994. Rahvatervise strateegia Eestis. — *Eesti Arst*, nr 3, lk 226–229
- Suominen, Sakari 1993. *Perceived Health and Life Control: A Theoretical Review and Empirical Study About the Connections Between Health and Life Control Determined According to the Strength of the Sense of Coherence*. (Research Reports, Nr. 26.) ABO Akademi University, University of Turku
- Targets for Health for All: The Health Policy for Europe*. 1992. Copenhagen: WHO

Eestimaalaste tervis ja toit

- U i b u , Jaak 1996. Eesti rahvastiku tervises seisund ja selle suundumused. — *Eesti Arst*, nr 1, lk 3–7
- V a l k o n e n , Tapani 1988. Miesten sosioekonomiset kuolleisuuserot eräissä Euroopan maissa. — *Sosiaalilääketieteellinen Aikauslehti*, n-o 25, s.13–22
- V å g e r ö , Denny 1995. Health Inequalities as Policy Issues: Reflections on Ethics, Policy and Public Health. — *Sociology of Health and Illness*, vol. 17, nr. 1, pp. 1–19
- Women and Men in the Nordic Countries. Facts and Figures 1994: Nord 1994: 3.* Copenhagen: Nordic Council of Ministers

VIRVE-INES LAIDMÄE (sünd. 1941) on lõpetanud Tallinna Polütehnilise Instituudi keemia-mäeteaduskonna toiduainete tehnoloogia eriala 1966. aastal. Töötab Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituudi eluolu-uuringute grupis sotsioloogina. Praegune uurimisvaldkond on elanikkonna tervis ja seda mõjustavad tegurid.

AUGUST MATTHIAS HAGEN

ARVUSTUS

OLAF KLAASSENI RAAMAT INDONEESIAST

Olaf Klaassen. *Hüvasti, Insulinde! : Andres Saali elu Indoneesias*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1996. 262 lk.

Tartu Ülikooli emeriitprofessor Olaf Klaassen on teinud hiiglasliku töö eesti kirjaniku ning kultuuritegelase, seni ilmselt ainsa pikemat aega Indoneesias elanud eestlase Andres Saali elukäigu ja loomingu uurimisel ning tutvustamisel. Mäletan Klaasseni põhjalikke artikleid 1980. aastate alguse *Keeles ja Kirjanduses*. Tean, et peale *Keele ja Kirjanduse* on ta Saali kohta kirjutisi avaldanud mitmel pool mujal, sealhulgas ka Indoneesias. Siin retsenseeritav raamat on kokkuvõtte Klaasseni aastakümneid väldanud Saali-uuringutest, aga mitte lihtsalt kokkuvõtte: suurt osa raamatus ilmunust ei ole varem mingil kujul avaldatud. Nii on viimaste aastate uurimistöös ilmsiks tulnud uusi detaile kirjaniku elukäigust, tollaegse Hollandi India olusid käsitlevaid peatükke on laiendatud ning andmeid täpsustatud, sest suurem osa Jaava kaugemat ajalugu käsitlevatest lõikudest näib olevat antud raamatu jaoks kirjutatud.

Raamatut kätte võttes kerkib kõigepealt küsimus žanrist: kas see on populaarteaduslik või rangelt teaduslik teos? Autori elava jutustamisviisi järgi võib arvata, et raamat on ilmselt mõeldud laiale lugejaskonnale. Sagedased kõrvalepõiked Saali elukäigult ning töölt nende kohtade ajaloole, kus ta viibis, ja viimaste tollaegsele seisundile on täiesti ootuspärased: on ju tegemist kaugete maade ning paikadega, millest Eestis harilikult palju ei teata ja mis pakuvad eesti lugejale huvi. Kahjuks aga esitab Klaassen seda laadi kõrvalepõigetes paljude autorite seisukohti, sageli diskuteeritavaid, seejuures nende teostele viitamata (viited võinuksid olla ptiikirjas ning asetseda lehekülgede all, peatükkide või raamatu lõpus).

Loomulikult ei saa me kelleltki nõuda, et ta iga kirjandusest võetud andmeraasu viitena dokumenteeriks: viidete liigküllusesse upuks siis kasulik teave. Kui aga mainitakse konkreetset autorit ning ühtlasi

tema vaatekohta mingis küsimuses, siis eeldab rangelt teaduslik stiil viidet. Minu arvates ei tarvitseks laiale publikule mõeldud teoses seda nõuet alati järgida. Siiski tuleks anda viide juhtudel, kui mitte lihtsalt ei refereerita mingi uurija seisukohta, vaid otse tsiteeritakse tema sõnu (nt tsitaat Rafflesilt lk 51, tsitaat Cookilt lk 71, tsitaat Sieversilt lk 119, võib-olla ka Gibbi ja Bowenini nn vabatõlge lk 163 jne). Samuti võiks oodata viidet, kui mainitavate uurijate arvamused on väga vaieldavad või kui autor valib nendest ühe, et sellega solidariseeruda.

Oma arvustuses vaatlen Klaasseni raamatut peamiselt Indoneesiaga tegeleva spetsialisti vaatenurgast, kusjuures võimaluse piires püüan pakuda ka täiendavaid andmeid selle maa, tema looduse, rahvastiku, keelte ja ajaloo kohta.

Kõigepealt mõni sõna raamatu pealkirjast.

Insulinde on hollandi kirjaniku E. Douwes Dekkeri (Multatuli) poolt 1859. aastal loodud Malai saarestiku nimetus.¹ Kahtlemata vihjab autor pealkirjaga *Hüvasti, Insulinde!* Saali pettumusele tollaegse Hollandi asumaa oludes.* Ilmselt sundiski pettumus teda Jaavalt lahkuma, et Kalifornias meeldivamat elupaika otsida. Kindlasti ei olnud põhjuseks Jaavale omane "põrgulik kuumus", mida kirjanik oma päevikus korduvalt mainib. Lõuna-Kalifornias, kuhu Saal asus, on suvepoolaastal temperatuurid palju kõrgemad kui Jaaval (Los Angeles jääb ainult kahe- ja poolesaja kilomeetri kaugusele kurikuulsast Death Valley'st, ühest kõige palavamast kohast maakeral, mis on mandri mõõtkavas üsnagi väike vahemaa). Aga Kalifornia oli Hollandi kolooniaga võrreldes palju tsiviliseeritum maa, Kalifornias olid lastel edasiõppimiseks suuremad

---

¹Nimetuse "Insulinde" loomise ajal eksisteeris juba nimetus "Indoneesia", mille J. B. Avé teatel (1989: 220) olid aastal 1850 üheaegselt loonud kaks inglise etnograafi, G. W. Earl ja J. R. Logan; viimane nimetus ei olnud aga laialt tuntud. Logan kasutas ka terminit "indoneeslased" (*Indonesians*). Seoses sellega pakub huvi Klaasseni poolt (lk 71) toodud meresõitja James Cooki mäрге aastast 1770, milles esineb sõna "indoneeslane". Ma ei tea, kas Klaassen tsiteerib Cooki täpselt — seda ei ole kerge kontrollida, sest ta ei viita allikale. Vaevalt saab niisugust sõnakasutust Cookil pidada võimatuks: tundes sõnu "polüneeslane" ja "melaneeslane", võis ta leiutada ka "indoneeslase". Kui Klaassen on antud juhul täpne, tuleb Avé väidet korrigeerida. (Muide peetakse termini "Indoneesia" leiutajaks sageli saksa geograafi A. Bastiani, kes avaldas aastatel 1884–1894 viieköitelise teose *Indonesien oder die Inseln der Malayischen Archipel.*)

*Raamatu pealkiri on kirjastuselt. *Toim.*

võimalused ning paremad tingimused, seal võis leida kompetentsemaid arste jne. Väga oluline oli muidugi ka see, et Kalifornias ei olnud kirjanik enam "vastutahtmist kolonisaator" ja et "seisusekohast" käitumist seal ei nõutud.

Kahjuks ei tea ma ütelda, kas Klaassen on või täpsemini, kas ta raamatu lõpetamise ajaks (1994. aastaks?) oli ise Indoneesias käinud. Raamatut lugedes jääb aga mulje, et ilmselt mitte. Nimelt ei ole seal näha autori isiklikel vaatlustel põhinevaid hinnanguid.

Võib muidugi küsida, kas oma silmaga nägemisel ongi antud juhul erilist tähtsust. Teame, et Indoneesia ei ole juba üle poole sajandi asu-maa, hollandlased ei mängi sealses elus enam mingit rolli. Sotsiaalsed suhted peavad järelikult olema kardinaalselt muutunud. Üldjoontes on niisugune hinnang muidugi õige — aga nähtavasti siiski mitte sajabrot-sendilisel. Indoneesias ringi vaadates tundub, et koloniaalperioodist on säilinud rohkem, kui viimaste aastakümnete poliitilisi arenguid arvestades oleks oodanud. Kuidas seda seletada, ei oska minagi kindlalt vastata. Arvan, et on tegemist mitme teguri koosmõjuga. Eriti oluline tundub see, et jaava, sunda, buugi ja teiste suuremate ning arenenumate rahvaste bürokraatia, mis varem oli tihedalt seotud seisustega ning viibis hollandlaste tugeva kontrolli all, on viimaste ülemvõimust vabenenud ning tõusnud juhtivaks jõuks riigis. Loomulikult on ametnikkond seejuures tugevasti ajakohastunud, aga tema suhtumine alluvatesse on jäänud põhiliselt endiseks. Varasema jäägitu ustavuse Hollandi kroonile on asendanud ustavus Indoneesia Vabariigile, mis on tegelikult diktaatorlik, väga nõrkade demokraatia algmetega riik. Ka praegune kõigi Indoneesia kodanike mononatsionaalsuse idee ning tulevase ükskeel-suse ideaal pärinevad tegelikult koloniaalperioodist, kui Hollandi India põliselanikke nimetati lihtsalt pärismaalasteks, kelle etnilise ning keel-lise mitmekesisuse vastu tundsid eurooplaste hulgas huvi peamiselt teadlased.

Teiseks, loodus on Indoneesias enam-vähem samasugune kui Saali ajal, kuigi loodusmaastikke on jäänud mõnevõrra vähemaks ja arva-tavasti on mõnigi paik, mida Saal nägi veel troopika metsikus ilus, nüüdseks üles haritud. Aga vähemalt mäed, mille otsa Saal armastas ronida, ei ole märkimisväärselt muutunud.

Kolmandaks, säilinud on Kesk- ja Ida-Jaava kuulsad templid.

Huvitav oleks teada saada, kuidas üks või teine Saali külastatud paik nüüd välja näeb, mis on saanud tema endistest töökohtadest, temale kuulunud majadest jne (kui seda on võimalik kohapeal selgitada).

Raamatus jääb küsimuseks, missugustel saartel peale Jaava õnnestus Saalil sõjaväe topograafina viibida. Ilmselt ei olnud Klaassenil võimalik

selle kohta andmeid hankida, muidu oleks ta vähemalt üht-teist teosesse lülitanud. Aga sellega seoses kerkib väike kahtlus: võib-olla on mõningaid andmeid koloniaalperioodi topograafiateenistuse kohta säilinud Indoneesia arhiivides? Või siis Hollandi arhiivides? Ma ei tea, kas niisugused otsingud oleksid tulemusi andnud. Raamatust aga ei jää muljet, et autor oleks Indoneesia või Hollandi arhiivides sorinud.

Mis puutub Jaava "põrgulikku kuumusse" ja "mõrtsukalikku kliimasse", siis kritiseerib autor Saali niisuguseid hinnanguid n-ö üldistest moraaliprintsiipidest lähtudes (lk 232), ent Klaasseni isiklikud muljed oleksid raamatule kindlasti kasuks tulnud.

Pole kahtlust, et vabas ning arenenud riigis oleks teadlasele, kes tegeleb sellise teemaga — ja tegeleb edukalt, nagu Klaasseni esimesed artiklid olid näidanud —, võimaldatud grante uurimistöök välismaal. Antud juhul oleksid kõigepealt tulnud arvesse Indoneesia ja Holland, võib-olla ka USA (Kalifornia). Minu teada Klaasseni selliseid grante ei ole saanud. Niisiis on tema töö tehtud rasketes tingimustes, ja seda enam peame tema tulemusi hindama.

Alljärgnevalt tahaksin seoses Klaasseni raamatuga teha märkusi Jaava ajaloo ning sellega seonduva kohta.

Autori poolt kasutatud protomalailaste mõiste (lk 21) on äärmiselt ebaselge, peaaegu sisutühi. Oleks võinud kõnelda austroneeslastest, kes tõesti ilmusid Jaavale II aastatuhande paiku eKr. Arvatavasti tulid need austroneeslased Jaavale Kalimantanilt. Sinna olid mitmed austroneeslaste rühmad saabunud Filipiinidelt, osalt nähtavasti otse Taivannilt (nende kaugete eellaste elupaik võis olla Lõuna-Hiina). Tundub vähe tõenäolisena, et jaava ja sunda rahvad lahkesid alles Jaaval — selleks on nende keeled liiga erinevad. Missuguse reisi tegid sundalaste esivanemad, on ebaselge. Võib-olla tulid nad samuti Kalimantanilt, aga Lõuna-Sumatra kaudu. Ent kindlasti ei toonud Dong-Soni kultuuri Jaavale oma migratsioonidel ei jaavalaste ega sundalaste esivanemad: selleks on mainitud kultuur liiga hiline (mitte II, vaid I aastatuhandel eKr, põhiliselt isegi selle teisel poolel). Ilmselt ei levinud Dong-Soni kultuur Indoneesias mitte tänu mingile põhjapanevale rahvasterännule, vaid hilisemate kontaktide tulemusena.

Mis puutub india mõjusse ja Hindu-Jaava perioodi mõistesse (lk 22), siis nendes küsimustes on autoril üldjoontes kindlasti õigus. Kahelda tuleb aga selles, et vanajaava keelt kõneldi Tarumas. Seal võis olla kasutusel mingi sunda keele eellane, millest ei ole mälestisi säilinud (Taruma raidkirjad on sanskritikeelsed). Kalingas aga võis läbikäimiskeeleks tõesti olla arhailine vanajaava keel.

Üldiselt tuleb nõustuda Śriwijaya riigi kohta öelduga (samal leheküljel). Pole aga soovitatav kirjutada *Syriwijaya*: inimene, kes ei tunne kaasaegset indoneesia ortograafiat, ei oska sellist sõna lugeda. Reeglipärasuse huvides kirjutatakse ma edaspidi ka *Śailendra* (kuigi *Syailendra* võib olla kergemini loetav kui *Syriwijaya*).

Ebaselge etümoloogiaga sõnas *caṇḍi* ('tempel'; eriti lk 117) on *ṇ* ja *ḍ* tserebraalsed. Jaava keeles vastanduvad tserebraalsed sulghäälikud dentaalsetele ja seda opositsiooni tuleb kirjas kajastada. Tserebraalsust tähistatakse teaduslikes tekstides punktiga tähe all: *ḍ*, *ṭ*. Tserebraalsete sulghäälikute ees esineb ka tserebraalne ninahäälik *ṇ*. Viimase opositsioon dentaalse *n*-iga aga ei erista tähendust. Kui tähealuse punkti ladumine peaks tekitama trükitehnilisi raskusi, võib järgida kaasaegset jaava ortograafiat, milles tähendust eristavat tserebraalsust märgitakse *h*-ga (kuigi hõngust nendel juhtudel ei ole). Niisiis võib kirjutada *caṇḍi* või *candhi*, mitte aga *candi*.

Śailendra dünastia poolt on loodud hiiglaslik arhitektuuri- ning kujutava kunsti mälestis — Borobuduri tempel (jaava keeles *Båråbuḍur*²).

Borobudurile ei ole märgitud aastaarvu, seega ei saa midagi täpset öelda ehitamise aja kohta. Vähemalt aastal 842 pKr oli Borobudur ühe läheduses leitud raidkirja kohaselt olemas (Casparis 1950: 163).

²Jaava keeles on fonoloogiliselt erinevad kinnine ja lahtine *o*, samuti kinnine ja lahtine *e*. Traditsioonilises uusjaava kirjas (*carakan*) tähistatakse lahtist *o*-d üldjuhul *a*-ga (mis on kooskõlas häälikulooga), kuna kinnist ja lahtist *e*-d ei eristata (küll aga on eriline märk švaa *ə* tähistamiseks). Kaasaegses ladina kirjas märgitakse lahtist *o*-d enamasti *a*-ga (s.t ei eristata viimasest foneemist), aga teatud juhtudel — üldiselt isikunimedes, harvem toponüümides — *o*-ga. Seda arvestades kasutan siin lahtise *o* tähisena tähte *å*, aga isikunimedes traditsiooni arvestades tähte *o* (nt Diponegoro; *carakan*'is *di-pa-na-ga-ra*). Väljaspool isikunimesid on täht *o* kinnise *o* märgiks. Kinnist *e*-d märgitakse jaava ladinatähestikulises ortograafias reegli kohaselt tähega *é*, lahtist *e*-d tähega *è* ja švaad *ə* tähega *e*. Sellest reeglist pean ka käesolevas arvustuses kinni. Kaasaegses jaava kirjanduses ei täideta antud reeglit alati, tihti on *e* kolme foneemi märgiks. Artiklis "Indoneesia keel ja Indoneesia keeled" (*Akadeemia*, 1993, nr 7–8, lk 1491–1507, 1626–1635) märkisin ma švaad tähega *ě*, kinnist ja lahtist *e*-d tähega *e* (leheküljel 1497: possessiivsuffixi 'tema oma' kõlab *-é*, *-né*). Uusjaava sõnadest, milles on kirjutatud *a*, tuleb seda lugeda *å*-na sõnadest *kråmå*, *kråmå-inggil* ("keelekujude" nimetused), *limå* 'viis' (kõik leheküljel 1497), *såpå* 'kes' (lk 1498, märkus 2); ülejäänud juhtudel tähistab *a* foneemi *a*.

Tänapäeval peetakse tõenäoliseks, et Borobudur rajati 8. sajandi lõpp-kümneenditel, selles on Klaassenil õigus (lk 118). Temaga tuleb nõustuda ka selles, et arvatavasti jäeti tempel maha juba 9. sajandi teisel poolel — varsti pärast seda, kui budistlik Šailendra dünastia oli Kesk-Jaaval lüüa saanud ja šivaism taastatud. Tõenäoliselt ei tundud siis veel šivaismi ja budismi sümbioosi, mis arenes hiliskeskajal Ida-Jaaval.

Mis Borobuduriga edasi juhtus, ei ole päris selge. Aastal 929 Mataramis võimu haaranud maharadža Siṅdok viis riigi pealinna varsti üle Ida-Jaavale — millistel põhjustel, on teadmata. Üks hüpotees oletab mingit väga suurt looduskatastroofi, tõenäoliselt vulkaanipurset, Kesk-Jaaval; teist võimalikku põhjust mainin allpool. Pärast seda ei ole peaaegu poole aastatuhande vältel Kesk-Jaavast samahästi kui üldse teateid. Nähtavasti oli see Ida-Jaaval paikneva keskusega riikide mahaäänud ning hõredalt rahvastatud ääremaa.

Kindlasti eksib Klaassen väites, et Borobudur “taasavastati 1814. aastal” (lk 118). Olukord oli ilmselt keerulisem. Vähemalt kohalikud elanikud teadsid küllalt hästi, et üks küngastest Bārābuḍuri küla juures ei ole harilik: sellel kasvav padrik varjab müüre ning terrasse, künka tipul troonivat kivitorni ja — mis eriti omapärane — tohutut hulka inimkujusid või nende maast väljaulatuvaid osi. Arvatavasti teati sellest kauge-malgi. Šiva-buda segausklikud oleksid Buddha kujud ära tundnud ning neid kummardanud. Aga on küsitav, kas Ida-Jaaval levinud segausk siinsesse mahajäänud maanurka ulatus. 16. sajandil tuli islam ja jaava muhameedlased ei pööranud islamieelse aja (*jaman budā*) mälestistele mingit tähelepanu. Pole võimatu, et 18. sajandil teadsid Borobuduri olemasolust ka hollandlased, vähemalt Yogyākartā sultanit kontrolli all hoidev Hollandi resident. Aga enne Inglise okupatsiooni Hollandi Indias (1811–1816) ei olnud hollandlased Jaava ajaloost huvitatud. Nagu kirjutab Klaasseni raamatus korduvalt mainitud okupatsiooniaegne Inglise kuberner Thomas Stamford Raffles³, olid Madalmaade pojad selleks liialt pühendunud kasumijahile, et Jaava muististe vastu huvi tunda.

³O. Klaassen nimetab Rafflesit, kelle ingliskeelne tiitel kõlas *Lieutenant Gouvernor*, asekuuberneriks. Tõlge ei ole vist päris õnnestunud, sest võib tekkida mõte mingist kubeneri asemikust. Tegelikult oli Raffles kohapealseks kõrgeimaks võimukandjaks (mida kinnitab ka Klaassen). Ja veel üks märkus. Autor kirjutab (lk 27) Rafflesi ärakutsumisest 1815. aastal. Ma ei tea, võib-olla teda tol aastal juba kutsutigi. Asjaajamine ei käinud Briti impeeriumis kuigi kiiresti. Uuele kuberneri andis Raffles Jaaval võimu üle märtsis 1816 — see aga pidi juba viie kuu pärast saare hollandlastele tagastama.

Viimase väitega võiks minu arvates nõustuda, aga mõõndes, et see käib asumaad valitsenud võimumeeste, mitte kõigi seal elanud hollandlaste kohta. 18. sajandil uurisid hollandlastest teadlased ning asjaarmastajad Malai saarestiku loodust, tutvusid mitmete sealsete rahvaste kultuuriga, keeltega jne. Näiteks käis Radermacher sügaval Kalimantani sisemaal dajaki suguharude kohta andmeid kogumas. Aastal 1778 loodi Batavia Kunstide ja Teaduste Ühing. Kui mitte varem, siis sajandi lõpul oli juba kindlasti asjasthuvitatuid, kes oleksid olnud võimelised Jaava sisemaal arheoloogiliselt uurima. Aga näib, et Ühendatud Ida-India Kompanii (VOC) juhid ei soodustanud niisugust tegevust, mis nende arvates oleks võinud solvata muhameedlaste usulisi tundeid ja tekitada raskusi suhtlemises Jaava vürstiriikidega, mille territooriumil enamik muistisi asus (vürstiriigid tunnustasid küll VOCi ülemvõimu, ent olid siiski säilitanud arvestamisväärse jõu).

Hollandi India entsüklopeedia teatel käskis Raffles 1814. aastal rühmal Inglise sõjaväelastel Borobudurit uurida. Seejuures selgus, et templi salajane aaretekamber oli kunagi teadmata ajal kellegi, võib-olla kohalike rikkuseotsijate poolt üles leitud, lahti murtud ja tühjendatud (ENI: s.v. *Boroboedoer*). Huvitav, et Raffles oma raamatus *The History of Java* (1817) sellest ei kirjuta. Ka ei räägi ta templit katnud vulkaanilisest tuhast ega taimestikust (küll mainib ta metsikut võsa seoses Prambanani — Raffles kirjutab Brambánan — templitega). Üldse puudutab ta Borobudurit (mida ta nimetab Bóro bódo) väga lühidalt, andes aga ehitisest üsna täpse kirjelduse.

Borobuduri nimetus on keeruline probleem — selles on Klaassenil õigus (lk 119). Seni on pakutud terve rida etümoloogiaid, ent ühtegi neist ei saa vastu võtta reservatsioonideta.

Kahtlemata nimetas Raffles templit Bârâbuđuri küla järgi, kuigi ta viimase nime transkribeeris ning tõlgendas ekslikult.

Küsimus on kõigepealt selles, kas külanimes võis veel 19. sajandi alguses mingisugusel, kasvõi äärmiselt tugevasti moonutatud kujul kajastuda peaaegu tuhat aastat varem unarusse hääbunud templi nimetus — teisisõnu, kas küla nimi jätkas templiga seotud ajaloolist traditsiooni.

Eitava vastuse puhul on võimalikud mitmesugused oletused, aga nende väärtust kahandab jaava dialektoloogia mitteküllaldane tundmine. Näib küll, et neljasilbilist sõna *bârâbuđur* (või *barabuđur*, *berabuđur*) jaava keeles ei esine ega ole ka teist samakõlalist toponüümi. Aga antud sõna jaguneb täiesti loomulikult koostisosadeks *bârâ* ja *buđur*, mis mõlemad on esindatud jaava murretes, sh toponüümikas. Mis puutub esimesse osasse, siis indoneesia keeleteadlane Slametmuljana (1952: 14–15) märgib üsna Borobuduri lähedalt paari paikkonda, mida nimeta-

takse *bara* (lugeda *bârâ*) ja mis tähistavad riisi kasvatamiseks sobimatu kõrgendikke. Tema arvates tulebki nimetuse Borobudur esimesele poolele omistada niisugune tähendus. Teise poole jagab Slametmuljana veel kord kaheks: *bu+dur* (peaks olema *dur* — Ü. S.), kusjuures lõiku *dur* vaatlle ta kui kontraktsooni keskjaava ning arhailises uusjaava keeles kasutusel olnud sõnast *duhur* 'kõrge' (kaasaegses jaava keeles *duwur*). Lõik *bu* peaks autori arvates märkima omadust, kujutades endast midagi omadussõnade prefiksi taolist. Toponüüm Borobudur võiks siis tähendada umbes 'kõrge arumaa'. Tuleb aga tunnistada, et just lõiku *bu* puudutav arutlus on Slametmuljanal väga nõrgalt argumenteeritud. Jaava keelt ning sugulaskeeli laiemalt vaadeldes ei leia ma niisuguse prefiksi eraldamiseks alust. Sellepärast ei pea ma Slametmuljana hüpoteesi vastuvõetavaks. Omalt poolt (autor seda ei märgi) võiksin lisada, et jaava keele murretes — pole aga teada, kas ka antud piirkonnas — esineb sõna *buḍur* 'palmisiirup (magusaine)'. Seega võib-olla 'kõrgendik (arumaa), kus keedetakse palmisiirupit'?

Mõnede autorite arvates kõnealune nimetus siiski jätkab templiga seotud traditsiooni. Korduvalt on väidetud, et nimetuse esimene pool *bârâ* pärineb sanskriti sõnast *vihāra*, mille põhitähendus oli 'koht, kus mungad kohtuvad, jalutavad ning diskuteerivad', mis aga võiks tähistada ka 'kloostrit' ja 'templit'. Vanajaava keelde on see sõna laenatud ainult tähenduses 'klooster', aga Sumatra saarel, näiteks minangkabau murretes, tuntakse sõna *biaro* '(varemetes) tempel'. Hollandi javanisti Casparise arvates (1950: 166) on uusjaava *bârâ* tekkimine sanskriti sõnast *vihāra* või vanajaava laenust *wihara* vähe tõenäoline (lisaks nendele sõnadele minangkabau *biaro*). Küsimus on nimelt selles, kuhu kadus vokaal *-i-*. Minu arvates oleksime võinud oodata sõnakuju *wérâ*: vrd sanskriti ja vanajaava *wyāya* 'kulutus', uusjaava *béyâ* 'lõiv' (Casparisel on teine, mõnevõrra küsitavam näide). Hollandi autori hüpoteesi võib resümeeerida järgmiselt. Templi nimetuse komponent *bârâ* on lühenenud sanskriti liitsõnast *bhūmisambhāra*, mis peaks tähendama 'bodhisatva astmetest kokkukantu' (sanskriti *bhūmi* põhitähendus on 'maa', aga budistlikus sanskritis võib ta tähendada ka 'aste, mida bodhisatva läbib oma maises elus, teel Buddhaks saamisel'; *sambhāra* 'kokkukantud'). Sellise tõlgenduse poolt kõneleb asjaolu, et 842. aasta raidkirjas nimetatakse Bhūmisambhāraks ehitist, mida seal osutatud suunda arvestades tuleb pidada Borobuduriks. Mida aga tähendab sõna teine pool *buḍur*? Mainitud raidkirjas ta puudub. Võib aga oletada, et see ei kajasta midagi muud kui sanskriti liitsõna *bhūdhara* 'mägi', mis uusjaava keeles pidigi võtma kuju *buḍur*. Vähemalt nii arvab Casparis. Muide mainib ta ka minangkabau hüpoteesi, mida toetab Klaassen (lk 119).

Aga kuigi minangkabau keeles leidub sõna *terbudur*, on see verb tähendusega 'kerkima' ja antud juhul ilmselt vähem arvessetulev kui sanskriti *bhūdhara*. Nii oli Borobuduri templi esialgne nimetus Casparise hüpoteesi kohaselt Bhūmisambhārahūdhara ja sellest tekkis küla nimi Bārābudur, mis 19. sajandil muudeti arheoloogide poolt uuritava templi nimetuseks Borobudur.

Kindlasti tuleb loobuda katsetest seostada Borobuduri nime lõpuosa nimega Buddha. Antud juhul on tegemist vaid juhusliku kõlalise sarnasusega. Sanskriti keeles ei ole nimisõnadel üheski käändelõpus konsonanti *r* ega muud häälikut, mis oleks vanajaava keelde laenamisel võinud anda *r*-i. Vanajaava keeles endas käändelõpud puuduvad. Nimisõnal ei ole seal paradigmat (ka tegusõna vormide näitajaks ei ole kunagi *r* ega "vokaal+r").

Huvi pakub Rafflesi märkus (1817 II: 29), et mõnede arvates on Borobudur ehitatud 6., teiste arvates 10. sajandil jaava ajaarvamise järgi (jaava ajaarvamise algus langeb aastale 78 pKr⁴, järelikult võiksime kõnelda vastavalt 7. ja 11. sajandist). Kes olid need "mõned" ja "teised", seda Raffles ei täpsusta. Ta ei too argumente ühe või teise seisukoha poolt ega vastu ega teata, kus diskussioon toimus. Võime vist oletada, et "Bóro bódo" vanuse küsimust arutati Batavia Kunstide ja Teaduste Ühingus, mille esimeheks Raffles oma Jaava-aastatel oli.

Inglise ajaloolase D. Halli väide Jaava Šailendrate vaikse ajalukku astumise ning sellest käratu lahkumise kohta on tuntud (venekeelses tõlkes: Hall 1958: 57; Klaassenil lk 22). Ent uemate, ikka veel nappide andmete valguses (Casparis 1956: 288–300; Aichele 1969) saab Šailendra dünastia lahkumist Jaavalt vaevalt nimetada käratuks. Kahtlemata saatsid seda dramaatilised sündmused, võib-olla ka lahingukära. Näib, et ehkki budistlikud Šailendrad valitsesid Matarami riiki peaaegu sajandi ja rajasid suuri ehitisi, ei olnud nende võim eriti kindel. Vähe-malt osa läänivürstidest, kes kandsid tiitlit *rakai* (alg tähendus nähtavasti 'vanaisa'), oli jäänud truuks šivaismile ning nende hulgas jätkus riigi looja, šivait Sanjaya järglaste liin. Viimased pretendeerisid Matarami troonile, ent mõnda aega edutult. Kui aga maharadža Samarattuŋga suri (tõenäoliselt aastal 832), ilmus võimalus. Samarattuŋga poeg Bālaputra oli selleks liiga väike, et nüüd juba raskesti kaitstavale troonile asuda. Sanjaya järglane *rakai* Garuñ abiellus Samarattuŋga tütreaga, kes ilmselt oli Bālaputrast vanem, ja kuulutas enda Matarami valitsejaks. Bālaputra jäi troonist ilma. Aastaid hiljem, olles noormeheks sirgunud,

⁴Vanajaava kalendrist ajaarvamise algusega aastal 98 eKr (lk 53) ei ole ma kuulnud.

otsustas ta, et ei lepi oma õiguse nullimisega. Tema võitluse algetappide kohta dokumentaalsed teated puuduvad. Casparis oletab, et ta katsus võidelda lausmaal, aga sai lüüa ja oli sunnitud põgenema mägedesse, raskesti ligipääsetavale Ratubaka platoole (praeguse Yogyakarta lähedal). Järgnenud suhtes võime olla kindlamad. Aastaarvu 856 kandva raidkirja teatel (mis on muide vanim dateeritud vanajaava meetriline tekst) püüdis Bālaputra platood kindlustada “kive sadadena kuhjates”, aga keegi Kumbhayoni (*rakai* Garuṇi järglane, Casparise arvates *rakai* Pikatan, Aichele arvates viimase vend Kayuwani) ründas “tuulekiirusel”. Nii sai Bālaputra ka siin lüüa ja pages Sumatralle Śriwijayasse oma kaugete sugulaste juurde. Śriwijayas valitses Śailendra dünastia teine liin. Seal oskas Bālaputra saada valitsejaks (Casparis 1956: 294–296). Tema minek, mis nähtavasti toimus veidi enne 856. aastat, põhjustaski budismi taandumise Kesk-Jaavalt. Mõistetavalt ei loobunud Bālaputra ka Śriwijaya maharadžana nõudlustest Kesk-Jaavale. Säherdused pretensioonid olid ka tema järglastel. See võiski olla põhjuseks, mispärast Matarami pealinn viidi üle Ida-Jaavale. Kuid ka pärast seda oli riikide vahel kokkupõrkeid. I aastatuhande lõppkümnendil ründas Matarami viimane valitseja Dharmawaṅśa Śriwijayat ja tal õnnestus vaenlast nõrgendada. Kui aga Śriwijaya uuesti kosus, oli tema kättemaks hirmus. Aastal 1016 ründas keegi Lääne-Jaava vürst Wurawari, kes oli Śriwijaya vasall, ootamatult Matarami pealinna, vallutas, rüüstas ning süütas selle. Ühe raidkirja sõnul “näis, et ongi saabunud maailma lõpp” (*Istoriya Indonezii*. 1992: 74). Maailma lõpp see siiski ei olnud, küll aga Matarami riigi lõpp. Ida-Jaaval kujunes uus riik Kaḍiri. 12. sajandi lõpul eraldus sellest Siṅhasari riik (Klaassenil: Singosari, mis on samuti vastuvõetav transkriptsioon). Viimase looja Ken Aṅrok olevat jaava kroonikate sõnutsi enne võimuhaaramist olnud “hulgas ning varas”. Hiljem Siṅhasari annekteeris Kaḍiri.

Siṅhasari valitseja Kertanagara kohta öeldule (lk 23) võib lisada, et see maharadža püüdis ähvardava mongolite pealetungi ootel Indoneesia riike ühendada (mongolid olid juba vallutanud Hiina). Ta saatis suurema osa sõjaväest Sumatralle, Kalimantanile ja Malaka poolsaarele, nähtavasti selleks, et kohutav vaenlane Jaavast eemal peatada. Ent vägede lahkumine nõrgendas riigivõimu. Jaava sisemaal puhkes mäss, mida juhtis endises Kaḍiris valitsenud dünastia järglane Jayakatwaṅ (tema oligi Klaasseni poolt mainitud usurpaator). Öösel, kui Kertanagara oli andunud šiva-budistlikule orgiale, tungisid mässajad pealinna ning jalamaid Kertanagara residentsi. Jayakatwaṅ tappis Kertanagara ja tema lähimad ministrid — jaava kroonika *Pararaton* sõnutsi hetkel, kui nad

jõid palmiveini. Jayakatwan kuulutas enda valitsejaks. Järgnenu kohta on Klaassenil põhiline öeldud (lk 23).

Pärast jaavalaste võitu ikkagi kallale tunginud mongolite üle tekkis saare idaosas Majapahiti ehk Wilwatikta riik. Autor kõneleb ajaloolaste vaidlusest Majapahiti mõodete kohta. Näib aga, et nüüdseks on see diskussioon üldiselt juba ajalukku läinud. Võime olla üsna kindlad, et riigivõim kuulus Majapahitile võrdlemisi väikesel territooriumil. See piirdus peamiselt Jaava saare idapoollega, Madura ja Bali saartega, võib-olla haaras ka Lomboki saart või tema osa. Aga ka nendel aladel, isegi Ida-Jaaval, leidis siseasjus autonoomseid vasallvürstiriike. Väljaspool äsja skitseeritud piirkonda olid Majapahiti huvid eeskätt kaubanduslikku laadi ja neid kaitses ta oma aja kohta võimsa laevastiku ning armee abil. Nii viibisid Majapahiti tugeva kontrolli (mitte aga otsese riigivõimu) all Ida-Indoneesia vürtsisaared ja need maa-alad Sulawesi saare lõunaosas, kus leidub kõrge niklisaldusega rauamaaki (sellest olid buugid juba sajandeid sulatanud ebatavaliselt tugevat terast, nüüdisajal töötab ühel sellisel maardlal Matano järve ääres So-roako metallurgiakombinaat). Vähemalt Sulawesi lõunarannikul näib Majapahitil olnud sõjaväebaas (neid võis olla ka vürtsisaartel). Majapahiti laevastik valvas mereteid Jaavalt antud piirkondadesse, loomulikult ohjeldas ta piraate. Vaevalt on see juhuslik, et Sulawesi edelarannikul Ujung Pandangi lähedal on rida toponüüme jaava algupära. Kui tugevast mereriigist kõneldakse Majapahitist hiiglasliku buugi eeposes *La Galigo*. Muide tõendatakse seal, et Majapahiti laevadel olid kompassid ja et jaavalased kasutasid tulirelvi. Tõepoolest, sõna 'kompass' (*padoman*) on kesk- ja uusjaava keeles kohalikku päritolu (tuletis tüvisõnast *dom* 'nõel', tähendusega 'koht, kus asetseb nõel'). Kompassi nimetus on paljudesse Indoneesia keeltesse laenatud jaava keelest. Seal laenasid ta isegi malailased, kes olid enne Majapahiti hiilgeaega olnud Indoneesia suurimad meresõitjad (ja said nendeks uuesti pärast Majapahiti kokkuvarisemist, kuigi viimastel sajanditel on neil meremehekuulsust tulnud jagada buugidega). Mis puutub vanimatesse jaavakeelsetesse tulirelvade nimetustesse *bedil* 'püss' ja *lila* 'väike suurtükk', siis need on laenatud Lõuna-India keeltest (ka Lõuna-Indiaga oli Majapahitil kindlasti suhteid).

Rajoonides, mis Majapahitit vähem huvitasid, sõlmiti kohalike rannäärsete pisivürstidega või lihtsalt külvanimatega formaalseid lepinguid, mis kedagi millekski või peaaegu millekski ei kohustanud, aga andsid Majapahiti poliitikutele ning panegüürikutele võimaluse maharadžale ette kanda, et see või teine maa "on nüüd Teie Ekstsellentsi (jne) võimu all". Järelikult tähistasid *Nagarakṛtāgamas* loetletud "valdused"

piirkondi, mis olid Majapahitiga kuidagiviisi — tugevamini, nõrgemini või puhtformaalselt — seotud, kusjuures neid loeti mainitud riigi õukonna-etiketi alluvateks.

Peale “valduste” kasutatakse antud poeemis mõistet “teised”. Nii nimetatakse Kagu-Aasia maid, mille üle Majapahit võimule ei pretendeerinud, kuid millega ta suhtles: “teiste” hulka kuuluvad näiteks Kam-bodža, Campa ja Yawana (Vietnam).

Mingil juhul ei saa *Nagarakṛtāgamas* toodud maade loendit — “valduste” ja “teiste” summat — pidada jaava haritlaste geograafilise silmaringi väljenduseks (niisugust arvamust, nagu ka Klaassen mainib, on mõned autorid avaldanud). Pole ju mõeldav, et jaava haritlased ei teadnud Hiina olemasolust (Hiinaga vahetati sageli saatkondi ja sealt oli tulnud hiljutine mongoli invasioon). Või et nad ei teadnud India riikidest. Või — mis oleks eriti imelik — sunda maadest Lääne-Jaaval. Aga vähemalt sundalaste tollane tähtsaim riik Galuh oli nähtavasti keeldunud Majapahitiga mis tahes lepingut sõlmimast ja viimati mainitud riigi õukonnaideoloogid “karistasid” teda sellega, et ei lülitanud Lääne-Jaavat maade loendisse.

Järgnevalt tahaksin teha mõned märkused etnograafia vallast.

Kolonialismi esimestest sammudest alates kuni 19. sajandini on euroopa kirjanduses indoneeslasi korduvalt nimetatud sõnamurdlikeks ning valelikeks. Klaassen märgib seda lühidalt (lk 127). Huvitav oleks veidi juurelda selle üle, kuidas selline arusaam võis tekkida. Tõepoolest, euroopalikud moraaliprintsiibid õigustavad väidet nn malailaste sõnamurdlikkuse kohta vähemalt kolmes situatsioonis. Esiteks, kui Euroopa kolonisaatoritel oli tegemist mingi kohaliku valitsejaga, eeldasid eurooplased, et ta täidab lepingut, isegi ebavõrdset ning pealesurutut, kui on sellele alla kirjutanud (või pitsati pannud). Aga vähemalt buugidel (kes 18. sajandil valitsesid ka Riau saari ja mõningaid piirkondi Malaka poolsaarel) ja makassarlastel on diplomaatia Euroopa omast selles suhtes keerulisem, et tunneb kolme liiki lepinguid: 1) surmkindlad lepingud, mida tuleb täita igal juhul, isegi kui see peaks sõlmijale elu maksma (täitmine on auküsimus); 2) lepingud, mida võib ootamatute raskuste puhul täita ainult osaliselt; 3) lepingud, mida võib takistuste viidates üldse täitmata jätta. Näiteks buugi keeles on nendel lepingu vormidel eri nimetused. Loomulikult püüdsid kohalikud ülikud eurooplastega sõlmida mittekohustavaid lepinguid. Teiseks, vähemalt 19. sajandi keskpaigani oli eurooplastel arhipelaagis sageli tegemist malai, buugi jt piraatidega ning orjakauplejatega — kurjategijatega, kellelt võis tõesti oodata mis tahes alatusi. Kolmandaks, paljud kaupmehed, mitte ainult orjakauplejad, püüavad teisi sageli “haneks tõmmata”. Mui-

dugi ei piirdu viimane kalduvus Malai saarestiku pärismaalastega, aga kui idee nende petturlikkusest oli kord tekkinud, leidis ta suhetes malai ning buugi kaupmeestega täiendavat toitepinda.

Mis puutub indoneeslaste laiskusse, siis need nn tõsiasjad, mida Klaassen märgib leheküljel 127 ülal numbrite 1 ja 2 all, ei ole sugugi kaheldamatud. Üldjuhul on vaevalt õige, et "ekvatoriaalvööndi loodus annab inimesele suurema osa sellest, mida ta eluks vajab, nõudmata vastu ränka töövaeva". Teatud määral käib see mere või muu veekogu lähedal kasvavate saagometsade kohta (mida esineb peamiselt Ida-Indoneesias), kus ühe saagopalmi langetamine ja saago väljapesemine võib perekonna kindlustada süsivesikutega paljudeks päevadeks. Muidugi ei saa ainult süsivesikutest kuigi kaua elada. Aga sellises piirkonnas pole tavaliselt raske kalu või muid veeloomi püüda, ja nii ei jää toit liialt ühekülgseks (enamasti on ka puuviljad kättesaadavad). Riietus ei nõua suurt töövaeva. Näib, et veekogude-äärseid saagometsi silmas pidades võiks autori väitega nõustuda. Paraku on seda laadi saagometsad harilikult äärmiselt ebatervislikud suure malaariaohu tõttu ja sellepärast on mitmes piirkonnas, kus neid leidub, rahvas üle läinud põllundusele. Viimane aga ei ole võimalik ilma ränga tööta. Alepõllundus nõuab (vähemalt) metsa raadamist, maatüki puhastamist ning üleskaevamist, taimede külvamist või istutamist, pidevat umbrohutõrjet ja saagi koristamist. Niisutatav riisikasvatus on veelgi töomahukam. Ent riis on üks kõige kasulikumaid toiduaineid, ehkki ka tema nõuab lisandeid, mille kasvatamisel või muul viisil hankimisel ei kardeta vaeva. Mis on eriti oluline, üleujutatavate riisipõldude keskel esineb harva rasket malaariat.

Vaevalt saab nõustuda autori väitega, et "troopiline kliima seab raamid inimese tööjõu kasutamise intensiivsusele. . ." (sealsamas). Inimeste jaoks, kes on troopilises kliimas sündinud ja üles kasvanud, seda probleemi üldiselt ei eksisteeri. Teistest kliimavöönditest pärinevate inimeste puhul on küsimus aklimatiseerumises. Paistab, et suhteliselt tervele inimesele ei valmista troopikakliimaga harjumine ülesamatuid raskusi (seda näitab ka Andres Saali intensiivne ning mitmekülgne töö Jaaval)⁵.

---

⁵Muidugi ei kohta me kõige vanemaid kõrgkultuure mitte ekvaatori lähedal, vaid troopikavööndi põhjapoolsel äärealal: sellised on Sumeeri ja Induse kultuur, jääajajärgsel optimumil võis troopika äärealasse kuuluda ka Egiptus. Küsimus ei ole aga ekvatoriaalse kliima nõrgestavas või pärssivas mõjus, vaid tsivilisatsioonide arengu tsentrumite ja perifeersete regionide paigutuses maakeral.

Mis puutub jaavalastesse, siis olid neil tol ajal, kui tavaliselt kasvatati üks riisilõikus aastas, pool aastat või enam, kuni kaheksa kuud, täidetud raske tööga. Pole siis ime, et nad ülejäänud kuudel mõnevõrra lõdvestusid: korraldasid pidusid, hasartmänge, vaatasid *wayang*'it jne. Pärast Teist maailmasõda, kui üldiselt kasvatatakse kaks, harvemini kolm riisilõikust aastas, kestab töö aasta läbi, aga harilikult on ta veidi kergem, enam mehhaniseeritud.

Muide, jaava *wayang*'ist. Leheküljel 112 loetleb Klaassen *wayang*'i liike, millest nähtub, et see ei ole alati nukuteater: mõnedes liikides esinevad elavad näitlejad. Kõige enam on jaavalaste hulgas levinud nukuarjuteater *wayang purwå*. Klaassen kinnitab, et *wayang* "oli Jaaval tuntud juba enne india kultuurimõjude tulekut" (lk 111). Siin ta õigupoolest kordab väidet, millega on esinenud paljud autorid enam kui poolteise sajandi vältel. 19. sajandil ei teadnud õpetlased, et jaava omaga väga sarnane nukuarjuteater on tuntud mõnedes Lõuna-India rajoonides. Hollandi javanisti J. Rasi andmeil jõudsid sellest sõnumid teaduse aastal 1935, kuna lõunaindia nukuarjuteatri detailsed kirjeldused ilmusid alles 1970. aastate alguses (Ras 1976: 53–54). Jaaval eksisteeris *wayang* ühe üriku järgi otsustades aastal 840 pKr, kuna pisut pikem lõik, mille alusel saab otsustada, et oli tegemist praeguse *wayang purwå* eellasega, sisaldub poemis *Arjunawiwaha* (1030. aasta paiku). Põhimõtteliselt ei ole võimatu, et nukuarjuteater arenes sõltumatult Jaaval ja Lõuna-Indias. Sellise oletuse vastu kõneleb asjaolu, et jaava nukuarjuteatri repertuaar pärineb peaaegu täielikult india mütoloožiast, kuigi on tugevasti ümber töötatud. Peaaegu kõigi tegelaste nimed, välja arvatud nn klounid, on sanskriti algupära. Pealegi ei tunta kogu Nusantaras (Malai saarestiku ja Malaka poolsaare üldnimetus) nukuarjuteatrit väljaspool kahte piirkonda: 1) Jaava, Madura ja Bali saar, mis moodustavad kõige tugevamale varakeskaegsele india mõjule allunud regiooni, ja 2) Kalantani osariik Malaka poolsaarel, millel on keskajal olnud tihedaid sidemeid Jaavaga. Kas võib sellest järeldada, et *wayang purwå* pärineb Indiast (nagu leiab Ras)? Vastuargumendina tuleb märkida, et *wayang purwå* ga seotud terminoloogia — sõnad tähendusega 'etendus', 'stsenarium', 'nukk', 'nukujuh', 'ekraan', '(etendusel kasutatav) ripplamp' jpt — pole mitte india, vaid jaava päritolu. Erandiks on atribuut *purwå*, mis lähtub sanskriti sõnast *pūrva* 'esimene, esialgne' (indoeuroopa tüvi, vrd vene *pervõi*), aga see atribuut ei ole vältimatu: sünonüümina tarvitatakse väljendit *wayang kulit*, milles atribuut kajastab austroneesia tüve ('nahk'). Niisugune olukord näib kõnelevat laenamise vastu: eseme või mitmepalgelise nähtuse laenamisega kaasneb tavaliselt ka termini või terminoloogia laenamine. Minu arvates

ei saa *wayang*'i päritolu küsimust veel lahendatuks lugeda. Klaassenil võib olla õigus, kui ta oletab, et enne india kultuurimõjude tulekut oli nukuvarjuteater esivanemate hingede appikutsumise rituaaliks (lk 111).

Indoneesia rahvaste tavaõigusega seoses (lk 161–162) võiks lisada, et selle nimetus *adat* on araabia päritolu ja tulnud Indoneesiasse koos muhamedi usuga. Vanajaava keeles seda sõna ei olnud, antud tähenduses kasutati tavaliselt sanskriti laenu *dharma*. Arhailises buugi keeles, eeposes *La Galigo*, on kasutusel teadmata päritoluga sõna *taliti*. Tänapäevalgi väldivad mõnede mittemuhameedlike rahvaste keeled sõna *adat*, kuna teistesse niisugustesse keeltesse on ta siiski tunginud.

Huvitav oleks lisada, et Indoneesia etnoste enamiku juures oli veel hiljuti tähtsas osas külakogukond, paiguti on viimane praeguseni säilinud. Aga külakogukonna osa ei olnud igal pool ühesugune. Näiteks jaavalaste asualadel oli 19.–20. sajandi vahetuse paiku külakogukond üsna tugev, selle liikmeid sidus ringkäendus ja mõnes külas oli isegi kombeks maad talupoegade vahel perioodiliselt ümber jaotada. Kuid vähemalt Kesk-Jaava vürstiriikides ei olnud *Hollandi India entsüklopeedia* andmetel (ENI, s.v. *Vorstenlanden*) külakogukondi üldse olemas, kuigi ilmnis rudimentidest — millistest, seda entsüklopeedia ei täpsusta —, et varem oli neid seal tuntud. Aastal 1912 loodi vürstiriikides *kalurahan*'id, s.t külavanemate (*lurah*) võimupiirkonnad. Selletaolisel reformil oleks vaevalt olnud mõtet, kui sellega ei oleks kaasnenud ringkäenduse loomine või taastamine. Nimelt on ringkäendusega külakogukond võimudele väga mugav institutsioon, mis võimaldab nõuda, et küla tervikuna annaks või teeks seda või teist nii-ja-nii palju, kusjuures pole vajadust iga talupojaga eraldi tingida. Sellepärast püüdsid võimud külakogukonda tugevdada seal, kus see põhiliselt ürgkogukondlikust korrast pärinev moodustis ei olnud arenenud feodalismi ajaks välja surnud, ja nagu nähtub Kesk-Jaaval teostatud reformist, isegi katsusid külakogukonda luua üpris tühjaks jäänud kohale.

Seoses Saali-aegse Jaava haldussüsteemiga tuleb tõdeda, et *susuhunan*'i (lühendatult *sunan*'i) tiitliga pärismaiseid vürste oli Jaaval ainult üks. See oli sunanaadi nn valitseja, kes jagas pealinna Surakartat (sünonüüm Sälå) teise pärismaise vürsti Mangkunegara'ga; viimase pärusmaa *Mangkunegaran*'i piirid olid sunanaadi omadega keeruliselt põimunud. Umbes samasugune olukord valitses Yogyakartås: sultaniriik ja pisike *Pakualaman*'i vürstiriik ühise pealinnaga. Pealinnade "paarsust" arvestades kõneldakse mõnikord ainult kahest Kesk-Jaava vürstiriigist. Hollandi resident oli nii Surakartås kui Yogyakartås kummaski üks: mõlemal juhul üks kahe vürstiriigi kohta.

Kui välja arvata mõiste *susuhunan*, millele ei olnud Jaava territooriumi valdavas osas mingit vastet, siis näib leheküljel 38 toodud skeem olevat põhiosas vastuvõetav. Abiresidendi poolt hallatav maa-ala kattus enamasti regentkonnaga (ENI, s.v. *Bestuur*). Seega on skeemil "abiresidendi" ja "regendi" vahele tõmmatud horisontaaljoon õigustatud.

Veel üks etnograafiaalane märkus. Leheküljel 48 kirjutab Klaassen: "ilma veeta kuivalt keedetud riis". Ma ei tea, võib-olla on Saal ise seda väljendit kasutanud. Inimese, kes ei tunne aasia kokakunsti saladusi, võib see jätta üsna nõutuks. Nähtavasti peetakse silmas aurutussõelas (malai ja jaava keeles *kukusan*) keedetud riisi. Aga kas saab säherdust riisi nimetada "ilma veeta kuivalt keedetuks"? Tõsi, antud keetmisviisi puhul ei asetse riis otse keevas vees. Kuid keev vesi on paari sentimeetri kaugusel potis, millele *kukusan* on asetatud. Teiseks, ka veeaur on H₂O ja sellest ei ima riis mitte midagi muud kui vett.

Klaasseni raamatus on juttu ka keeleteaduse valdkonda kuuluvatest küsimustest. Siinkohal tahaksin teha mõned märkused seoses tema vaatekohtadega.

Jaava keele leviala ei kata kogu Jaava saart. Selle keele (ning jaavalaste) mainimine seoses Garuti ümbrusega (lk 100–101) tekitab väikese kahtluse, et autor ei tee selget vahet jaava ja sunda keele vahel (Garuti kuuluvust sunda keele areaali oleks tulnud märkida — iseasi on muidugi see, et Saal võis seal kohata mõnd jaavalast).

Saare keeltest on kõige suurem areaal jaava keelel, ja Klaasseni väide, et nimetatud keel on säilinud suhtlemiskeelena Jaava *m o n e s* (minu sõrendus — *Ū. S.*) piirkonnas, kergitab küsimuse: kas ta on koha peal kontrollides leidnud, et ainult mõnes? Indoneesia valitsuse poliitika on muidugi keeltevaenulik. Aga milleks ennetada kurbi sündmusi? Seni on jaava keel säilinud suuremal osal Jaava territooriumist.

Uusjaava "keelekujude" kohta (mida oleks täpsem nimetada etikettstiilideks) püüdsin ma 1993. aastal veidi teavet anda. See probleemiring on aga niivõrd avar, et teda on väga raske konspektiivselt paarile leheküljele suruda (vt *Akadeemia*, 1993, nr 7, lk 1497–1499). Lisaksin nüüd, et eristatavate etikettstiilide arv sõltub nii definitsioonist kui ka ajajärgust, mida vaatleme. Näiteks "paleekeel" (Klaasseni *bahasa keraton*, täpsemalt *bāsā kedaton*) väärrib tänapäeval vaevalt enam väljatoomist⁶. Indoneesia lingvist Soepomo Poedjosoedarmo (1968: 59) kõneleb tervelt üheksast *sentence level*'ist, kusjuures ta ei maini "paleekeeli". Minu arvates oleks asjakohane eraldada viis-kuus etikettstiili, mis võivad

⁶Erinevusi Surākartā ja Yogyakarta paleekeelte vahel tuleb nähtavasti vaadelda seoses territoriaalsete dialektidega.

mõningal määral kombineeruda (viimast märkisin juba 1993. aastal; vrd Myhill 1994: eriti lk 98). Mis puutub Klaasseni poolt Saali töö alusel määratletud viide stiili, siis oma tollases artiklis osutasin ma *ngoko*'le, *krāmā*'le ja *krāmā-inggil*'ile (Klaassenil: "nn kõrg-kromo"). Mõned nende funktsioneerimise iseärasused jäid siis käsitlemata ega ole neid ka siin võimalik puudutada. Kirjutades "stiilidest, mida peetakse neutraalseteks" (*Akadeemia*, 1993, nr 7, lk 1498), pidasin silmas *madya*'t (nimelt nii, mitte *majo*!); praeguseni ei ole selge, kas see on üks või kaks-kolm stiili (kui mitte üks, siis on stiilide erinevused kaduvvääkesed).

Küsimusi tekib seoses Klaasseni poolt toodud sunani ja Yogyakartā sultani tiitlitega (vastavalt lk 37 ja 163). Kummaski tiitlis pole teine sõna mitte *Dalam*, vaid *Dalem*; 'sügavusega' (tõlge leheküljel 37) ei ole sellel midagi tegemist. *Sampéyan* on küll viisakas 2. isiku asesõna, ent pole siiski mitte niivõrd aupaklik, et seda tohiks kasutada valitseja poole pöördudes. Nähtavasti peame lähtuma ühendist *sampéyan-dalem*, umbes 'ekstsellents'. Kui aga oletatav 2. isik sõnas *sampéyan* ära langeb, ei väljendu see tiitlis enam kusagil. Sunani tiitlit võiks vahest tõlkida umbes nii 'Ekstsellents, kes on valitseja, ülilm (*kangjeng*), jumaldatud, kuningas, 10. korda maailma telg, väejuht sõjas (*sénapati ing ngalágá*), halastaja jumala ori, prohveti järglane (*sayidin*), usuasjade korraldaja (*panátágámá*)' (sõnu 'vanem vend' ma raamatus toodud tiitlis ei näe). Sultani tiitlisse (lk 163) on hiilunud trükiviga: mitte *Yangjeng*, vaid *Kangjeng*. Klaasseni esitatud inglise autorite "vabatõlge" meenutab eelnevalt toodud originaali üsna vähe, võiksime kõnelda ainult selle keskmise osa ümberjutustusest, kusjuures sõnu 'õigustatud otsustama sõja ja rahu üle' ei paista jaava tekst sisaldavat. *Abdurrahman* (või *Ngabdurrahman*) on araabia päritolu väljend, mis tähendab 'halastaja (või: helde) [jumala] ori'. Lõigu *Kalifatullah* (samuti araabia keelest) võib tõesti tõlkida 'Allahi apostel'. Tiitli lõpposa, antud juhul *ingkang Kaping VII*, tähendab '[kes on] seitsmes'.

Tuleb puudutada raamatusse lülitatud arutlusi toponüümi Surabaya (kaasaegses jaava keeles Surábáyá) etümoloogia kohta (lk 40–41). Kahju, et Klaassen väldib viiteid. Edaspidi ei peaks mõnigi kriitikanool tabama mitte teda, vaid mingit teist autorit, keda ta mittelingvistina on usaldanud või kelle seisukohta arvesse võtnud.

Legend "võidukast krokodillist" kuulub folkloristikas tuntud naiivse seletusmuistendi kategooriasse. Muidugi ei suuda säherdused muistendid millegi teket kuigivõrd usaldusväärset seletada. Antud juhul kerkib veel küsimus sõnast *suro*, mis raamatu järgi otsustades näib tähendavat 'haikala'. Mina ei tea midagi selletaolist ei jaava keeles ega teis-

tes Indoneesia keeltes. Pole küll võimatu, et see on piiratud levikuga murdesõna. Või on see müüdis figureeriva haikala isiklik nimi? Viimane on siiski vähe tõenäoline, kuna krokodillil ei ole isiklikku nime, teda kutsutakse lihtsalt *bâyâ* (jaava keeles 'krokodill'; Klaassen toob ekslikult malai sõna *buaya*). Huvi pakuvad Surâbâyâ nimetuse *krâmâ*-vormid, mida hollandi javanist Th. Pigeaud toob oma sõnastikus (*s.a.*) tervelt neli. Nendest kolmes on toponüümi viimane (*r*-ile järgnev) täht *a* (s.t *â*), mitte *o*; *krâmâ*-vorm *Surèngkèwuh* võis sandhi teel tekki- da sõnaühendist *sura* (hiljem *surâ*) + prepositsioon *ing+kèwuh*", kuna ühend "*suro+ing+kèwuh*" oleks pidanud andma ?*surwèngkèwuh*. Seega peaks toponüümi esimeseks pooleks uusjaava keeles olema *surâ* (kesk- jaava *sura*). Keskjaava keeles olid häälikühendis *sura* kokku langenud homonüümid: 1) 'julge, vapper', 2) 'jumal', 3) 'alkohoolne vedelik' (tä- hendust 'üle olema, jagu saama' ma ei tunne, aga võib-olla seostub see 'vapra' mõistega). Samal ajal katab ka uusjaava sõnakuju *bâyâ* vähe- malt kolme homonüümi, millest pakuvad huvi kõigepealt 'oht, rasku- sed' (malai *bahaya*) ja 'krokodill' (malai *buaya*). Enamik *krâmâ*-vorme näitab, et toponüümi lõpuosa mõisteti kui 'ohtu' või 'raskusi'; viidet 'krokodillile' *krâmâ*-vormides ei leidu. Põhimõtteliselt ei saa välistada kolmandat homonüümi — modaalselt abisõna, mille tähendus näib ole- vat 'võiks olla'. Nimetus Surâbâyâ oleks siis tõlgitav umbes nii: '(ta) võiks olla julge'. Sõnajärjestus jääks sel puhul normaalseks. Küll aga ei saa viimast väita raamatus tehtud portugali keelt puudutavate ole- tuste kohta. 'Ohutu sadamakoht' oleks portugali keeles *Baía Segura*. Tihedalt seotud sõnaühendite laenamisel sõnu harilikult ümber ei paigu- tata. Kui aga oletada, et antud fraas ei olnud jaavalastele läbinähtamatu, s.t kui nad selle mis tahes komponendi eraldasid, näiteks mõistsid sõ- na *baía* (mis oleks keskjaava keeles tõesti võinud anda *baya*, uusjaava *bâyâ*), oleks see pidanud paiknema samas positsioonis, kus portugali *baía*: selles, mis puutub põhisõna ja täiendi asukohta, antud keeled ei erine.

Ilmselt on mõttetu ühendada, pealegi ebatavalises järjestuses, sansk- riti algupära vana- ning keskjaava sõna portugali sõnaga (lk 41 ülal).

Minu arvates võis toponüümi Surâbâyâ esialgne tähendus olla umbes 'ohu (raskuste) ees vapper', ent sedagi etümoloogiseerimiskatset pean üsna küsitavaks.

Klaasseni poolt (lk 128–129) tsiteeritud Saali artiklist ilmneb, et kirjanik võrdsustab Kawi (s.t kaavi) keele vanajaava keelega. Teadagi, kaua oli see Wilhelm von Humboldti poolt loodud traditsioon lingvisti- kas peaaegu üldlevinud ja Saali ei saa me siin süüdistada. Praeguseks aga on selge, et jaava keel (mille all nii Saal kui Klaassen mõistavad

uusjaavat) on keskjaava vaheastme kaudu arenenud vanajaava keelest, nähtavasti selle idapoolsest, Kadiri ümbruses kasutusel olnud murdest. Kaavi keel pole midagi muud kui kunstlikult arhaiseeritud, äärmiselt tugevasti vana- ning keskjaava leksikaga küllastatud uusjaava keele variant, mida 18.–19. sajandil kasutasid mõned poeedid. Ei vanajaava ega kaavi keel ei ole sanskritiga suguluses. Küll on Saalil õigus öelda, et nendes, eriti vanajaava keeles, on “palju sanskriti sõnu olemas”.

Sõna *kawi* ei tähenda üheski eelmises lõigus mainitud keeles ‘väga vana’ (vrd lk 130). Vanajaava keeles väljendas see mõistet ‘luuletaja, poeet’. Uusjaava keeles tarvatakse seda peamiselt ühendis *tembung kawi* ‘luuleline väljend, luuleline väljendusviis’, millest nähtavasti pärinebki nimetus ‘kaavi keel’.

Mis puutub “Kawi keele kirjadesse” (nii Saalil; vt lk 128), siis nende graafilise mitmekesisusega Saal liialdab. Keskaegsetes jaava raidkirjades leidub šifreeritud lõike (nagu ka paar rida ülalpool puudutatud 856. aasta tekstis), kuid väga harva. Praktiliselt kõigis vanajaava tekstides pruugitakse viit-kuut kirjasüsteemi, mis on hästi tuntud (vt Casparis 1975), ja kui ürik ei ole mingil põhjusel, näiteks murenemise tõttu, rikutud, ei tekita tema läbilugemine tavaliselt raskusi (iseasi on mõistmine: kahjuks ei tunne me vanajaava keelt ikka veel nii hästi, et saaksime jalamaid kõike tõlkida).

Ühe Lääne-Jaava tuntuima vulkaani Tangkuban Prahū nimetus lõpuosa esineb kirjanduses mõnikord tõesti hollandipärasel kujul *prauw* (antud raamatus leheküljel 222), mis ei ole soovitatav. Klaasseni esitatud tõlge ‘Tangkubani Laevuke’ pole õige: sunda keeles saab nimetust täiesti loomulikult seletada tähendusega ‘kummulipööratud paadi põhi’.

Autori arvamusega Yogyakarta nime etümoloogia kohta (lk 163) tuleb üldjoontes nõustuda: ilmselt moodustab nimetuse algosa sõna *yogya* ‘sobiv’. Vaevalt aga võib sealjuures väita, et ta on “pärit kaavi keelest”. Antud sõna on sanskritist laenatud vanajaava keelde, olnud kasutusel keskjaava keeles ja uusjaava keele arhailises vormis, kahtlemata sattus ta ka nn kaavi keelde. Lisaks tuleb märkida trükiviga: mitte *jogya*, vaid *yogya*.

Veel üks (trüki?)viga (lk 117): ‘ühiksa ehitist’ on jaava keeles *gedong sangā* — murdeti ka *gedung sanga*, aga kindlasti peab teine sõna kõlama *sangā* või *sanga*, mitte *sang*, ja esimeses on tserebraalne *d*.

Enamikus indoneesia keeltes, kus esineb sõnalõpuline *h*, hääldub ta tugevasti, nii et kuidagi ei saa väljaspool nominatiivi teda apostroofiga asendada. Niisiis ei peaks genitiiv kõlama mitte Ace’ (lk 31 jm), vaid Acehi. Atšehi keeles *c*-ga edasiantav häälik on midagi vahepealset *tš* ja

ti vahel, nii et rahva ning keele nimetuses võib kasutada emba-kumba. Kuid *h* tuleb säilitada: mitte atjeelased (lk 31 jm), vaid atjehlased või atšehlased. Muide on sõnas Aceh rõhk viimasel silbil — võib-olla oleks ortoeepia huvides olnud mõtet seda märkida. Jaava saare keeltes ega malai keeles ei ole rõhu tähistamine vajalik.

Mõni sõna seoses Buitenzorgiga ja botaanikaaiaga (lk 36). *Baru* on *Hibiscus tiliaceus*'e (liiginimes trükiviga!) *m a l a i* -keelne nimetus. Jaava ega sunda keeles ma samakujulist sõna antud tähenduses ei tea, mõlemas keeles on *waru*. Aga sunda ja ka malai keeles tähendab *baru* 'uus' (malai keeles näeme homonüüme). Vahest oligi tegemist sunda-keelse toponüümiga *Nagari Baru* 'Uusküla'? Ent vaevalt on antud küsimus lahendatav, sest malai keele džakarta murde leviala on lähedal ja toponüüm Baru võis antud paika infiltreruda viimasest. Jugapuuga ei ole *Hibiscus tiliaceus*'el midagi ühist, ta kuulub kassinaeriliste (*Malvaceae*) sugukonda, samal ajal kui jugapuu on okaspuu. Kindralkuberneri residentsiga külgnenud park ja selle lähedale tekkinud linnake olid lähemal naaberkülale Bogorile kui Barule, sellepärast hakkasid pärismaalased "Buitenzorgi" asemel kasutama nimetust Bogor (*bogor* tähendab sunda keeles 'mahla mitteandev suhkrupalm (*Arenga pinnata*)').

Veel paar botaanikaga haakuvat märkust. Leheküljel 42 kirjutab Klaassen hiiglasuurest varingipuust (*Ficus religiosa*), mis olevat kasvanud ilmselt üsna metsikus loodusmaastikus Lamongani vulkaani juures. *Ficus religiosa* leidmine niisuguses kohas on vähe tõenäoline. See puu pärineb Indiast; Jaaval esineb ta kultuuris, harva metsistunult. Küll võis olla tegemist mõne teise *Ficus*'e liigiga, mida Jaava flora uuemates käsitlustes märgitakse ligi poolsada. Sõna "varingipuu" toob mõttesse jaavakeelse nimetuse *waringin*. Viimane käib peamiselt *Ficus benjamina* ja *Ficus kurzii* kohta. Lamongani ümbruses võib arvatavasti kohata mõlemat liiki. Kui siin üldse eestikeelset taimenime luua, peaks see olema "varinginipuu", mitte "varingipuu".

Lontarpalmi ladinakeelne nimetus on *Borassus flabellifer* (leheküljel 53 näeme trükiviga).

Tuleks teha üldisemat laadi märkus, mis puudutab Eesti-Indoneesia suhteid. Et Klaassen kõneleb esimesest teadaolevast eestlasest, kes enne Saali Jaavat külastas (lk 29), võiksime oodata ka nende eestlaste mainimist, kelle tegevus on olnud Indoneesiaga otseselt või kaudselt seotud pärast Saali. Paraku ei lausu ta nendest sõnagi. Nii ei maini ta Multatuli romanist *Max Havelaar* kõneldes (lk 29) Rein Sepa tõlget. Ei märgita ka aastatel 1993–1994 *Akadeemias* ilmunud Indoneesia-materjale.

Seni olen Klaasseni teost arvustanud Indoneesiaga tegeleva spetsialisti vaatenurgast. Peaaegu veerand raamatu mahust ei ole aga otseselt

Indoneesia pühendatud. Autor jutustab Saali elust kodumaal enne Jaavale siirdumist, pikkadest merereisidest, viibimisest Hollandis Esimese maailmasõja ajal, sõitudest Jaapanisse ja Hiinasse, kodumaa külastamisest, pensionipõlvest Kalifornias jne. Kõigi nende peatükkide kohta ei tahaks ma selles arvustavas artiklis märkusi teha, välja arvatud üks.

See puudutab seletust, mille Klaassen annab Hiina pikima jõe nimetusele (lk 207). Sinoloogidele pakub tema seletuskatse vähe huvi, sest esiteks ei ole beijingi murrakul põhinevas hiina kirjakeeles (*putonghua*) mainitud jõe peamiseks nimetuseks Yangzijiang — esimesel kohal on Changjiang 'pikk jõgi', ja teiseks näivad olevat arusaamatud nime Yangzijiang kaks esimest silpi (nagu paljud elemendid Hiina ja teiste maade toponüümikas)⁷. Et aga väljaspool Hiinat trükitud kaartidel nimetus Yangzi(jiang) domineerib, on tema päritolu kohta käiv märkus muidugi ootuspärane. Kahjuks aga on Klaasseni etümoloogiseerimiskatse ebaõnnestunud ja pakub lugejale eksitavat teavet. Saab ütelda ainult niipalju, et Lõuna-Hiinas lõpevad jõgede nimetused peaaegu alati terminoloogilise komponendiga, mida *putonghua*'s hääldatakse *jiang* 'jõgi'; Põhja- ja Kesk-Hiinas on samasuguses osas *he*. Hiina keele grammatika ei luba sõnal *jiang* (või *he*) niisuguses konstruktsioonis olla millekski muuks kui põhisõnaks, millele eelneb täiend: nii-või-teistsugune jõgi. Aga missugune? Hieroglüüfide järgi tõlkides leiaksime tähenduse "last (või: lapsi) tõstev (m i t t e : kasvatav⁸) jõgi". Piisavalt mõtetu! Ilmselt ei ole jõe nimetuses kaks esimest silpi tõlgitavad: tegemist on katsega mingit tundmatut ning praeguseks võib-olla juba unustatud dialektismi või isegi mitte-hiina sõna hieroglüüfika abil edastada. Mis puutub "ookeani poega", siis on Klaasseni loogika tema arutluses ebaselge. Hiinas ei kasutata väljendit 'ookeani poeg' jõe kohta isegi kujundlikult (selles on sinoloogid kindlad). Paistab, et viimase seletuse on leiutanud keegi hiina keelt ja kultuuri nõrgalt tundev eurooplane.

Kokkuvõttes tahaksin rõhutada, et Olaf Klaasseni raamat pakub eesti lugejale palju kasulikku ning huvitavat teavet Indoneesia, eriti Jaava saare kohta. Kahjuks leidub raamatus küsitavusi, ebatäpsusi ja ka vigu (mida oleks kindlasti olnud võimalik vältida või vähemalt leevendada), aga kasulik teave kaalub ebaõige ning eksitava tugevasti üles.

⁷Selles küsimuses olen konsulteerinud A. Karapetjantsiga ja M. Sofronoviga (Moskva Ülikool), kes on Venemaa pealinnas juhtivad spetsialistid hiina keele ajaloo ja murrete alal.

⁸Jõe nimetuse esimene silp *yang* tähendab 'tõstma, kergitama' (*yang* 'üles kasvatama' hääldatakse teisel toonil ja kirjutatakse teise hieroglüüfiga).

Kirjandus

- Aichele, W. 1969. Vergessene Metaphern als Kriterien der Datierung des altjavanischen Rāmāyaṇa. — *Oriens Extremus* 16, S. 127–166
- Avé, J. B. 1989. 'Indonesia', 'Insulinde' and 'Nusantara': Dotting the i's and Crossing the t. — *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, 145, pp. 220–234
- Casparis, J. G. de 1950. *De inscripties uit de Çailendra-tijd* (=Prasasti Indonesia 1). Bandung
- Casparis, J. G. de 1956. *Prasasti Indonesia 2*. Bandung
- Casparis, J. G. de 1975. *Indonesian Palaeography*. Leiden—Köln
- ENI = *Encyclopaedia van Nederlandsch-Indië*, 2. trükk. 4 pöhiiköidet (A–Z): 's-Gravenhage—Leiden, 1917–1921; 3 lisaköidet: seal-samas, 1927–1935
- Hall 1958 = Холл, Д. Дж. Е. *История Юго-Восточной Азии*. Москва (tölge inglise keelest)
- Istoriya Indonezii*. 1992 = *История Индонезии*. Часть 1. Москва: Издательство Московского Государственного Университета
- Muhill, J. 1994. A Quantitative Analysis of the Use of the Javanese Speech Levels in a Modern Anthology. — *Oceanic Linguistics* 33, pp. 73–104
- Pigeaud, Th. s.a. (193-). *Javaans—Nederlands handwoordenboek*. Groniggen, Batavia
- Raffels, Thomas Stamford 1817. *The History of Java*. Vol. 1–2. London
- Ras, J. J. 1976. The Historical Development of the Javanese Shadow-theatre. — *Review of Indonesian and Malaysian Affairs*, 10, pp. 50–76
- Slametmuljana 1952. Pikiran baru tentang nama Barabudur [Uusi mõtteid Borobuduri nimetusest]. — *Bahasa dan Budaya* [Keel ja kultuur], 1, Nr. 1, pp. 12–16
- Соероно Роеджосоедармо 1968. Javanese Speech Levels. — *Indonesia* (Ithaca), 6, pp. 54–81
- Zoetmulder, P. J., with the collaboration of S. O. Robson 1982. *Old-Javanese—English Dictionary*. Part 1–2. 's-Gravenhage

Ülo Sirk

EDITORIAL NOTE

The aim of the article by Mikko Lagerspetz, head of the department of social theory at the Estonian Institute of Humanities, is to study the Estonians' indifferent attitude to their own state that has allegedly begun to replace the former constructive approach. The author asks if present-day Estonians are willing to sacrifice anything for their state. Has the experience of the initial years of new independence changed their attitude to their own state, or are the roots of the "new" approach hidden in the "old" one?

Is there anything regular and at least in some way predictable in the expansion and contraction of large polities? And if there is, what conclusions can be drawn about Russia, the country with the largest area at present? The article by Rein Taagepera, professor of political science at the University of Tartu, is based mostly on his study which is going to be published in *International Studies Quarterly*, the journal of the American Society for International Studies. The author presents the growth curves of the major polities of different eras, discerning between three technological periods: 3000–600 BC, 600 BC–1600 AD and after 1600. In the course of time, the area of large polities has tended to grow. Taagepera presents a theoretical model of this general trend both for area and population. Thereafter he analyses the relation between the periods of expansion and contraction of the polities. Finally, he applies all this to evaluate the future of Russia. Different exponential patterns give different extrapolations, but a decrease in the area of Russia seems to be more probable than its growth.

Russians were the greatest and one of the most mobile nations in the former Soviet Union. In Russia, demographic transition came to an end in the 1960s; in Estonia this had happened already in the 1930s. Thus in Estonia, the potential for emigration had

been exhausted by the 1920s, whereas in Russia it culminated only after the war. In the present article Tiit Tammaru, doctoral student at the Institute of Geography of Tartu University, studies the relations between migration and adaptation, examining in greater detail factors like place of birth, reasons for coming to Estonia, contacts with Russia and hopes as to future place of residence. Working-age Russians have most commonly come to Estonia for family reasons. The strongest ties with Russia are kept up by people in the older working age; also, among them the percentage of foreign-born individuals is highest. Further, it is this group that finds it hardest to adapt to the changes taking place in Estonia. Thus, regardless of the older generations' somewhat better knowledge of the Estonian language, the relative importance of separated and marginalized people among them is higher. Even though Russians were the greatest and most mobile nation in the former Soviet Union, their migratory activity today is not considerably different from that of other non-Estonians disproving one of the hypotheses of the research. Another important hypothesis, however — the connection between migration and forms of adaptation — was confirmed. The number of people eager to leave Estonia is much smaller among assimilated and integrated Russians than among the separated and marginalized ones. The separated and marginalized people (basically of the older generation) mostly wish to leave for Russia. The self-consciousness of the integrated people is higher and they wish to leave for Russia or for the Western states in almost equal numbers. The desire to leave arises rather from attractive qualities found elsewhere than from repulsive factors in Estonia. Going to Russia is usually motivated by having relatives and acquaintances there; going to the West is motivated by higher quality of life in the Western states.

Freemasonry, a phenomenon characteristic of the era of the Enlightenment, also took root in Estonia and Livonia — at that time the Baltic provinces of Russia — as well as in Courland, which belonged to a different geographical and political entity — Poland. Courland was a fief duchy of Poland until conquered by Russia during the third division of Poland. However, it is common to these three areas, that they formed part of the North-east European cultural space which was strongly influenced by

Germany and where lively exchange of persons and ideas took place. St. Petersburg also belonged to the same circle. Particularly close contacts between the emperor's residence and the provincial Tallinn can be proved by the fact that all the lodges here — differently from those in Riga or Jelgava — were founded by St. Petersburg and always formed an organic part of Russian Freemasonry. The history of Freemasonry in Tallinn includes the period from 1773 until the abolishment of lodges by the secret order of Governor General Marquis Paulucci in December 1820, two years before the total ban on secret societies, including lodges, in Russia by Alexander I in August 1822. Henning von Wistinghausen takes a glimpse at the source materials concerning the Freemasons of Tallinn, confining himself to the actors and musicians among them.

The experience of the alien has always been topical in the historically multilingual cultural space of the Baltics. It occurs even in the earliest written sources originating here — the Livonian chronicles. In European literature of the Enlightenment, the motif of the alien became more frequent than ever before. Now real ethnic differences began to be sought in the alien culture. This happened in the Baltic German cultural space as well. In the 19th century, as a result of Enlightenment ideas, peasants were liberated from serfdom, and Baltic German literati began to take a greater interest in local people's way of life, education, culture and language. Liina Lukas, a graduate student at the Department of Comparative Literature of Tartu University, analyses three experiences of the alien in Baltic German culture. All of them became topical simultaneously in the mid-19th century. Firstly — the alien attitudes of the Germans residing in Germany; secondly — those of Russians, and thirdly, what is most interesting for us and concerning the local Germans most closely, the Estonian or Latvian culture. In Baltic German literature the perception of Estonian (Latvian) culture as something alien is associated with two factors: on the one hand, with an attempt to overcome the estrangement, which demonstrates the interest in and the readiness to participate in the birth of an alien culture, and on the other hand, a feeling that the Baltic German identity was endangered. The author considers the years 1905, 1918 and 1939 to be crucial

and thus divides her treatment into four periods: I — until 1905; II — 1905–1918; III — 1918–1939; IV — beginning from 1939.

As an example of Baltic German attitudes, we publish a letter of Georg Julius Schultz-Bertram (1808–1875) to his niece Emma. Schultz-Bertram has made perhaps the most perpetual impact on Estonian cultural history by his speech at the Learned Estonian Society in 1839, where he initiated the idea of the Estonian national epic.

To note the end of the traditions of modernity, Joseph Beuys has set up the formula, “Everyone is an artist,” which presupposes each person’s capability namely at their work, which thus develops into free creativity and towards a social whole. Through this broadened definition of art, he creates a spiritual social ecology, in which the most important businesses are schools and universities. These are where the capital of society is made. Capital is not money (means of production), capital is capability and the product of capability. If the social organism is seriously ill, this illness is caused greatly by the fact that the schools and universities are overwhelmed by ideologies which are developed by cult ministries who, based on their narrow-minded aim, which in its turn is defined by the narrow-minded aim of the state, do not enable the teachers and learners, the members of the company, to act freely.

Inspired by Beuys’s speech, Vilja Kiisler, a graduate student of history of philosophy, asks: if everything is art, is it really art any more? She finds that Beuys’s sentence is terrifyingly correct. This sentence “Everything is art” expresses something utterly characteristic of the present era (one could, for example, look at the billboards or read newspapers). It even refers to a lot more, because today “everything” is not only art but also, for instance, psychology, politics or PR. This demonstrates that there is no difference between *theoria* and *praxis* any more: actually there is no difference or distinction at all — simply everything is everything. But if everything is everything, what about art then?

In the *belles-lettres* section we publish a selection of poems from 1935–1937 by Paul Viiding (1904–1962), a member of the literary grouping *Arbujad*.

Sociologist Virve-Ines Laidmäe from the living conditions research group at the Estonian Institute of International and Social Studies discusses the health of the residents of Estonia and the factors influencing it in our rapidly changing transition society (1985–1995). Statistical data and results of sociological investigations point at a health crisis in Estonia as well as in the other Baltic states. The average life expectancy in all the three countries has dropped, the birth rate has decreased and the death rate has increased. Only 1/3–1/4 of the inhabitants of the Baltic states are satisfied with their health; nearly every second or third suffers from a chronic disease. Suicides, which are a marker of stress and psychic imbalance, are much more frequent in all the three Baltic states than in the Nordic countries. The author concludes that all responsibility for their health cannot be put on the people themselves, but the health and social policies of the state should also help people to find a way out of situations for which they are not to blame.

Olaf Klaassen, professor emeritus of Tartu University, has written a book on the life of the writer and cultural figure Andres Saal (1861–1931), most probably the only Estonian who has lived in Indonesia for a longer time. The book is reviewed by orientalist Ülo Sirk.

We end the issue with the last part of George Berkeley's treatise *Three dialogues between Hylas and Philonous*. It is followed by a short overview of Berkeley's career and views by the translator, Roomet Jakapi, an M.A. in philosophy and doctoral student in the department of philosophy, University of Tartu.

“It depends on which boat I manage to catch...”: Black scenarios of young Estonians

Mikko Lagerpetz

A discrepancy can be noticed in Estonia between the rapid development of the newly independent state and its people's political awareness. The political institutions created in recent years resemble those of consolidated democracies. At the same time the results of opinion polls and other observations show citizens' disinterest in and distrust of them.

To find the reasons for this attitude, a number of interviews were carried out with the students of a non-state higher school, the Estonian Institute of Humanities. The article presents a qualitative analysis of 16 students' responses to two questions: 1) What would you do if Estonia were occupied by a foreign power? and 2) How would the situation differ from the present one? The respondents expressed more or less similar ideas about foreign occupation. The occupying power would be Russia who will use violent, repressive methods to secure its control over Estonia. Estonians have to choose between leaving Estonia or staying. The fate of those who want to leave will greatly depend on chance; it is also unpredictable how much resistance those who stay can put up, or if they have to adjust themselves

to the foreign regime. Collaboration with the foreign regime was not mentioned as a possible alternative, neither was the possibility of co-ordinated resistance organised by the legal government discussed. Thus, the “black scenario” of the young Estonians interviewed resembled mostly the events during World War II.

Although nationalism is among the motifs influencing the choices, the respondents' attitude to the Estonian state is characterised by distrust and indifference. According to the interpretation presented in the article, this kind of attitude reflects the relations between the nation, intelligentsia and government that took shape under the Soviet regime and during the Singing Revolution. Estonian nationalism has been connected primarily to culture and way of life, not to the state. Thus, the distrust of the state is rather a result of long-time experience and tradition than of the new postmodernist or liberalist trends.

Expansion and contraction of large polities: Context for Russia

Rein Taagepera

This overview condenses an article in International Studies Quarterly (1997), plus earlier ones in Social Science Research and Social Science History. Over 5,000 years

Summaries

of history, the effective number of separate political entities has decreased from close to a million to 24, if going by geographical area, and from about a thousand to 15, if going by population. These changes have followed interconnected exponential patterns which extrapolate to a single world polity around year 4000. Within this long-term trend, three sudden increases in polity sizes occur: around -3000, -600, and +1600.

This study tests the exponential model against area and population data for five millennia. It also gives tables and graphs of area versus time for all major polities since -3000. The median duration of large polities at more than half the peak size has been 130 years, and it has not changed over 5,000 years. Polities that expand slower tend to last slightly longer. The prospects of the Moscow-centered state are discussed in the light of these findings.

KOLM DIALOOGI
HYLASE JA PHILONOUSE VAHEL
Skeptikute ja ateistide vastu

George Berkeley

Tõlkinud Roomet Jakapi

IV

George Berkeley. *Three Dialogues Between Hylas and Philonous*. Edited, with an introduction, by C. M. Turbayne. Indianapolis, New York: The Liberal Arts Press, Inc., 1954. Originally published in 1713. Second edition in 1725; third edition in 1734.

Hylas: Kui rääkida raskustest, millele teised arvamused võivad aldis olla, siis need ei puutu sisse küsimusse. Sinu asi on kaitsta omaenda arvamust. Kas saab miski olla selgem kui see, et sa tahad muuta kõik asjad ideedeks? Sina, ütlen ma, kellel pole häbi süüdistada mind skeptitsismis. See on nii selge, et seda ei saa eitada.

Philonous: Sa saad minust valesti aru. Ma ei taha muuta asju ideedeks, vaid pigem ideid asjadeks; kuna neid tajumise vahetuid objekte, mis sinu järgi on vaid asjade ilmingud, pean mina reaalseiks asjuks endiks.

Hylas: Asjuks! Sa võid väita, mis sulle meeldib; ent on kindel, et sa ei jäta meile muud kui asjade tühjad vormid, üksnes väliskülje, mis aiste tabab.

Philonous: Need, mida sina kutsud asjade tühjadeks vormideks ja välisküljeks, paistavad mulle just asjade endina. Ega ole nad tühjad või ebatäielikud muidu kui sinu eeldusel, et materia on kõigi kehaliste asjade olemuslik osa. Me oleme niisiis ühel meelel selles, et me tajume üksnes aistilisi vorme: kuid selles me oleme eri arvamusel, et sina tahad neid pidada tühjadeks ilminguteks, mina reaalseiks olevusiks. Lühidalt, sa ei usalda oma aiste, mina küll.

Hylas: Sa ütled, et usud oma aiste, ja paistad end kiitvat [selle eest], et selles oled sa ühel meelel rahvaga. Sinu järgi niisiis avastatakse asja tõeline loomus aistide abil. Kui nii, siis millest need lahkarvamused? Miks ei tajuta kõiksuguseil viisel sama kuju ja teisi aistilisi kvaliteete? Ja miks me peaksime kasutama mikroskoopi, et paremini avastada keha tõelist loomust, kui see oleks avastatav palja silmaga?

Philonous: Rangelt öeldes, Hylas, ei näe me sama objekti, mida tunneme; ega tajuta mikroskoobi abil sama objekti, mis palja silmaga. Ent juhul, kui iga variatsiooni peetakse küllaldaseks moodustama uut liiki või indiviidi, muudaks nimede lõputu hulk või segadik keele tarvitamatuks. Niisiis vältimaks seda nagu ka teisi tülikusi, mis on ilmsed vähesel järelemõt-lusel, seovad inimesed kokku [*combine together*] eri ideid, mida tabatakse [*apprehend*] erinevate aistidega või sama aistiga eri aegadel või eri tingimuses, kuid mille vahel on siiski nähtud mingit seost looduses, kas kooseksisteerimise või järgnevuse

mõttes; ja kõik selle viivad nad tagasi ühele nimele ja peavad seda üheks asjaks. Siit järgneb, et kui ma oma teiste aistidega katsun järele asja, mida olen näinud, ei ole see selleks, et mõista paremini sama objekti, mida olin tajunud nägemisega, kuna ühe aisti objekti ei tajuta teiste aistide poolt. Ja kui ma vaatan läbi mikroskoobi, ei ole asi nõnda, et võin tajuda selgemalt seda, mida ma juba tajusin oma palja silmaga, sest suurendusklaasi abil tajutud objekt on tollest eelnevast täiesti erinev. Aga mõlemal puhul on mu eesmärgiks üksnes teada saada, millised ideed on ühendatud [*connected together*]; ja mida enam teab inimene ideede ühendusest, seda enam öeldakse teda teadvat asjade loomusest. Seega mis siis, kui meie ideed on muutlikud; mis siis, kui meie aiste ei mõjustata kõigis tingimuses samade ilmingutega? Sellest ei järgne, et neid ei tule usaldada või et nad on vastuolus kas omavahel või millegi muuga, v.a kui see sünnib sinu ettemoodustatud arusaamaga ühest (ma ei tea mis) üksikust [*single*], muutumatust, tajutamast, reaalsest loomusest, mida iga nimega tähistatakse; ning see eelarvamus näib olevat tekkinud sellest, et pole õieti mõistetud inimeste tavalist keelt, kes kõnelevad mitmest eristuvast ideest kui meele poolt üheks asjaks ühendatuist. Ja tõesti on põhjust kahelda mõneski ekslikus käsituses, mida filosoofid võlgnevad samale allikale: sellal kui nad hakkavad ehitama oma skeeme, mitte niivõrd arusaamadele kui sõnadele, mis on moodustatud rahva poolt pelgalt mugavuseks ja kasutamiseks tavalistes elutoimetustes, ilma igasuguse suhteta mõttespekulatsioonidesse.

Hylas: Arvan, et taipan, mida sa silmas pead.

Philonous: Sinu arvamus on, et ideed, mida me tajume oma aistidega, ei ole reaalsed asjad, vaid nende kujutised või koopiad. Meie teadmine niisiis pole rohkem reaalne, kui meie ideed on nende originaalide tõesed representatsioonid. Ent et need oletavad originaalid iseeneses on tundmata, on võimatu teada, mil määral meie ideed nendega sarnanevad või kas nad üldse nendega sarnanevad. Me ei saa niisiis kindlad olla, et meil on mingit reaalselt teadmist. Edasi: sellest, et meie ideed lakkamatult varieeruvad ilma mingi muutuseta oletatavais reaalses asjus, järgneb paratamatult, et kõik nad ei saa olla nende tõesed koopiad: või kui mõned on ja mõned mitte, siis on võimatu eristada esimesi viimaseist. Ning see viib meid veel sügavamale kindlusetusse. Jällegi, kui me selle

asja üle järele mõtlemine, ei suuda me aru saada, kuidas mingil ideel või millelgi ideesarnasel saaks olla absoluutne eksistents väljaspool meelt: ega järelikult, sinu järgi, kuidas saaks looduses leiduda ainustki reaalselt asja. Kõige selle tulemuseks heidetakse meid kõige lootusetumasse ja ohjeldamatusse skeptitsismi. Nüüd luba mul sult küsida, *esiteks*, kas kogu selle skeptitsismi allikaks ei ole mitte sinu poolt ideede tagasiviimine kindlatele absoluutselt eksisteerivatele tajumata substantsidele kui nende originaalidele? *Teiseks*, kas sa oled teadlik, olgu aisti või aru abil, nende tundmatute originaalide eksistentsist? Ja kui ei ole, kas pole siis absurdne neid eeldada? *Kolmandaks*, kas järele katsudes leiad sa, et leidub midagi, mida selgepiirilisel mõistetakse või mõeldakse "mit-tetajuvate substantside absoluutse või välise eksistentsi" all? *Lõpuks*, võttes arvesse neid eeldusi, kas poleks kõige targem viis järgida loomust, usaldada oma aiste ning jättes kõrvale kogu ängistava mõtte tundmatutest loomustest või substantsidest, möönda ühes rahvaga, et reaalsed asjad ongi need, mida tajutakse aistidega?

Hylas: Praegu pole mul mahti vastajaks pooleks olla. Palju meelsamini tahaksin ma näha, kuidas saad sa üle järgnevast. Kas pole objektid, mida tajutakse ühe [inimese] aistidega, tajutavad ka teistele, kes kohal on? Kui siin oleks sada [inimest] rohkem, näeksid nad kõik seda aeda, neid puid ja lilli, nii nagu mina neid näen. Aga neid ei mõjustata samal moel ideedega, mis ma oma kujutluses moodustan. Kas pole seega mitte vahet esimest ja teist sorti objektide vahel?

Philonous: Möönan, et on. Ega ma olegi eales eitanud erinevust aisti ja kujutluse objektide vahel. Ent mida järeldaksid sa sellest? Sa ei saa öelda, et aistilised objektid eksisteerivad ilma, et neid tajutaks seetõttu, et neid tajutakse paljude poolt.

Hylas: Möönan, et selle vastuväitega ei saavuta ma midagi, kuid ta on viinud mu teiseni. Kas pole sinu arvamuseks, et oma aistidega me tajume üksnes ideid, mis eksisteerivad meie meelis?

Philonous: On.

Hylas: Aga sama idee, mis on minu meeles, ei saa olla sinu omas või üheski teises meeles. Kas niisiis ei järgne sinu printsiipidest, et kaks ei saa näha sama asja? Ja kas poleks see ülimalt absurdne?

Philonous: Kui terminit “sama” võtta rahvalikus tähenduses, on kindel (ja sugugi mitte vastuolus printsiipidega, mida ma toetan), et eri isikud võivad tajuda sama asja või et sama asi või idee võib eksisteerida erinevais meelis. Sõnad on meelevaldselt peale sunnitud; ja kuna inimesed on harjunud tarvitama sõna “sama” seal, kus ei tajuta mingit eristuvust või mitmekesisust, ja ma ei püüa nende tajumusi muuta, järgneb sellest, et nii nagu inimesed varem ütlesid: *mitu nägi sama asja*, nii võivad nad endiselt sellistel puhkudel seda fraasi kasutada, ilma mingi kõrvalekaldumiseta kas keelilisest sobivusest või asjade tõest. Ent kui terminit “sama” tarvitatakse filosoofide tähenduses, kes pretendeerivad abstraheeritud identsusmõistele, siis vastavalt nende mitmesugustele selle mõiste definitsioonidele (sest pole veel kokku lepitud, milles see filosoofiline identsus seisneb), võib või ei või olla võimalik eri isikuil tajuda sama asja. Aga kas filosoofid peavad sobilikuks kutsuda asja “samaks” või ei, sellel, ma kujutan ette, on vähe tähtsust. Oletagem, et koos on palju inimesi, kes kõik on varustatud samade võimetega ja järelikult mõjustatakse neid sarnasel moel oma aistide poolt, ja kes pole veel eales tundnud keelekasutust; kahtlemata oleks nad ühel meelel oma tajumustes. Kuigi võib-olla, kui nad hakkaksid keelt kasutama, võiksid mõned arvestades tajutu ühetaolisust kutsuda seda “samaks” asjaks; teised, eriti arvestades isikute erinevust, kes tajusid, võiksid valida “erinevate” asjade nimetuse. Ent kes ei näe, et kogu vaidlus käib sõna üle, s.t kas selle kohta, mida tajutakse erinevate isikute poolt, võib siiski tarvitada terminit “sama”? Või kujutlegem maja, mille seinte või välise kesta muutumatuks jäädes lammutatakse kõik toad ning ehitatakse uued nende kohale; ning et sina kutsuksid seda “samaks” ja mina ütleksin, et see pole “sama” maja — kas me kõigele vaatamata poleks täiesti ühel meelel oma mõtteis sest majast, omaette võetuna? Ja kas ei seisneks kogu erinevus ühes helis? Kui sa ütleksid, et me oleme eri arvamusel oma mõistete suhtes, sest sa lisaksid oma maja ideele lihtsa abstraheeritud identsuse idee, sellal kui mina seda ei tee, ütleksin sulle, et ma ei tea, mida sa mõtled selle “abstraheeritud identsuse ideega”, ja sooviksin, et sa vaataksid omaenese mõtteisse, et teha kindlaks, kas sa iseend mõistad. — Miks nii vaikne, Hylas? Kas pole sa ikka veel rahuldunud sellega, et inimesed võivad vaielda identsuse ja erinevuse üle ilma igasuguse reaalse erinevusega oma mõtteis ja arvamisis, lahutatu-

na nimedest? Lisaks võta arvesse seda mõttearendust — see, kas mateeriat lubatakse eksisteerida või ei, ei muuda midagi käesolevas küsimuses. Sest materialistid ise tunnistavad, et need, mida me vahetult tajume oma aistidega, on meie oma ideed. Sinu püstitatud raskus seega, et kaks ei näe sama asja, käib võrdselt nii materialistide kui minu vastu.

Hylas: Ent nad oletavad välist arhetüüpi, ja et nad sellele oma eri ideed tagasi viivad, võib neid tõega öelda sama asja tajuvat.

Philonous: Ja (märkimata, et sa oled neist arhetüüpidest loobunud) nõnda võid sa oletada välist arhetüüpi ka minu printsiipide järgi; *välist*, ma mõtlen, sinu enda meelesuhtes, kuigi muidugi peab oletama teda eksisteerivat selles Meeles, mis haarab kõiki asju; aga see täidab kõiki *identsuse* nõudeid sama hästi kui ta eksisteeriks väljaspool meelt. Ja ma olen kindel, et sa ise ei ütleks, et see on vähem mõistetav.

Hylas: Sa oled mind tõesti selgelt veennud, et ses asjas kas pole põhimõttelist raskust või kui on, siis käib see võrdselt mõlema arvamuse vastu.

Philonous: Aga see, mis käib võrdselt kahe teineteisele vasturääkiva arvamuse vastu, ei saa kummagi vastu tõenduseks olla.

Hylas: Tunnistan seda. Kuid siiski, *Philonous*, kui ma vaatan selle iva, mis sa skeptitsismi vastu väidad, ei ulatu see kaugemale järgnevast: me oleme kindlad, et me reaalselt näeme, kuuleme, tunneme; ühesõnaga, et meid mõjustatakse aistiliste muljetega.

Philonous: Ja mille pärast me veel muretsema peaksime? Ma näen seda kirssi, ma tunnen teda, ma maitsen teda, ja ma olen kindel, et *eimiskit* ei saa näha, tunda ega maitsta; ta on niisiis *reaalne*. Kõrvalda pehmuse, niiskuse, punasuse, hapukuse aistingud ja sa kõrvaldad kirsi. Kuna kirss ei ole aistingulist eristuv olevus, ütlen ma, et ta pole muud kui aistiliste muljete või eri aistidega tajutud ideede kuhjatis, millised ideed ühendatakse üheks asjaks (või neile antakse üks nimi) meelega poolt, kuna neid nähakse üksteisega kaasnevat. Niisiis kui maitsemist mõjustatakse säärase kindla maitsega, mõjustatakse nägemist punase värviga, kompimist ümmargsusega, pehmusega jne. Järelikult, kui ma näen ja tunnen ja maitsen mitmel kindlal moel, olen kindel, et see kirss eksisteerib või on reaalne, kuivõrd tema reaalsus pole minu arvates midagi

neist aistingutest abstraherit. Ent kui sa sõna "kirss" all mõtled tundmatut kõigist noist aistilistest kvaliteetidest eristuvat loomust ja tema "eksistentsi" all midagi tema tajutud olemisest eristuvat, siis tõesti möönan ma, et ei sina ega mina ega keegi teine saa kindel olla, et ta eksisteerib.

Hylas: Aga mida ütleksid sa, Philonous, kui ma tooksin needsamad alused aistiliste asjade meeles eksisteerimise vastu, mida sina oled pakkunud nende materiaalses substraadis eksisteerimise vastu?

Philonous: Kui ma su aluseid näen, siis kuuled, mis mul nende kohta öelda on.

Hylas: Kas meel on ulatuv või ulatuvuseta?

Philonous: Ulatuvuseta, kahtlemata.

Hylas: Kas sa ütled, et asjad, mida sa tajud, on sinu meeles?

Philonous: Jah, on küll.

Hylas: Jällegi, kas ei kuulnud ma sind kõnelemas aistilistest muljetest?

Philonous: Küllap vist.

Hylas: Seleta nüüd mulle, oo Philonous!, kuidas on võimalik, et sinu meeles peaks leiduma ruumi kõigi nende puude ja majade jaoks. Kas saavad ulatuvad asjad sisalduda selles, millel pole ulatuvust? Või peame me kujutlema muljeid, mis on tehtud asjale, mis on ilma igasuguse tahkusega? Sa ei saa öelda, et objektid on sinu meeles nii nagu raamatud su töötoas või et asjad on vermitud temale nii nagu pitsatikujutis vahale. Mismoodi me seega peaksime mõistma neid väljendeid? Seleta seda mulle, kui saad, ja siis saan ma võimeliseks vastama kõigile neile küsimustele, mis sa varem mulle mu substraadi kohta esitasid.

Philonous: Vaata, Hylas, kui ma kõnelen objektidest kui meeles eksisteerivaist või aistidele vermituist, ärgu mõisteta-gu mind jämedas sõnasõnalises mõttes — nagu siis, kui kehi öeldakse eksisteerivat mingis kohas või pitsatit tegevast ver-mingut vahale. Minu mõte on vaid see, et meel haarab [*com-prehends*] või tajub neid ja et teda mõjustatakse väljastpoolt või mingi temast endast eristuva olevuse poolt. See on minu seletus sinu püstitatud probleemile; ja kuidas aitab see teha sinu õpetust mittetajuvast materiaalsest substraadist mõisteta-vaks, tahaksin ma teada.

Hylas: Olgu, kui see on kõik, tunnistan ma, et ma ei näe, mis kasu sest võiks saada. Ent kas pole sa siin süüdi mingis keele vääramises tarvitamises?

Philonous: Üldsegi mitte. See pole enamasti, kui on kinnitanud tavaline komme, mis, nagu sa tead, on keeles reeglilik, sest miski pole tavalisem filosoofide jaoks kui kõnelda mõistuse vahetuist objektidest kui meeles eksisteerivaist asjust. Ega ole selles midagi muud kui see, mis vastab keele üldisele analoogiale; kuna enamikku meelelisi [*mental*] toiminguid tähistatakse sõnadega, mis on laenatud aistilistelt asjadelt, nagu on selge termineist "haarama" [*comprehend*], "tähelepanu pöörama" [*reflect*], "mõttes läbi käima" [*discourse*] jne, mida, rakendatuna meelele, ei tule võtta nende jämedas algupärasest tähenduses.

Hylas: Mõõnan, et oled mind veennud ses asjas. Kuid ikkagi jääb veel üks suur raskus ja ma ei tea, kuidas sa sellest üle saad. Ja tõesti, see on säärase tähtsusega, et kui sa suudaksid kõrvaldada kõik teised, olemata võimeline lahendust leidma sellele, ei või sa eales loota, et teed mind oma printsiipide proslüüdiks.

Philonous: Anna mulle teada too vägev raskus.

Hylas: Pühakirja loomiskirjeldus on see, mis tundub mulle täiesti sobimatu sinu arusaamadega.* Mooses kõneleb meie loomisest — mille loomisest? Ideede? Kindlasti mitte, vaid asjade, reaalsete asjade, tahkete kehaliste substantside. Vii oma printsiibid sellega kooskõlla ja ma ehk nõustun sinuga.

Philonous: Mooses nimetab päikest, kuud ja tähti, maad ja merd, taimi ja loomi. Et kõik need reaalselt eksisteerivad ja loodi alguses Jumala poolt, sellest ei tee ma küsimustki. Kui sa "ideede" all mõtled meele fiktsioone ja fantaasiad, siis need pole ideed. Kui sa mõtled "ideede" all mõistuse vahetuid objekte või aistilisi asju, mis ei saa eksisteerida ilma, et neid tajutaks, või meelest väljaspool, siis on need asjad ideed. Ent kas sa kutsud neid "ideedeks" või ei, loeb vähe. Erinevus on vaid nimes. Ning kas see nimi alal hoida või kõrvale heita, asjade mõte, tõde ja reaalsus jääb samaks. Tavalises kõnes ei nimetata meie aistide objekte "ideedeks", vaid "asjadeks". Kutsu neid endiselt nõnda, eeldusel, et sa ei omista neile min-

---

*See vastuväide pärineb Berkeley sõbra Sir John Percivali naiselt. *Tlk.*

git absoluutset välist eksistentsi, ja ma ei hakka ealeski sinuga ühe sõna pärast tülitsema. Niisiis ma möönan, et loomine oli asjade, *reaalsete* asjade loomine. Ega ole see vähimalgi määral vastuolus minu printsiipidega, nagu on selgesti näha sellest, mida äsja ütlesin; ja see olnuks sulle silmanähtav selletagi, kui sa poleks unustanud, mida nõnda sageli sai varem öeldud. Ent mis puudutab tahkeid kehalisi substantse, siis soovin, et sa näitaksid, kus Mooses neid kordki nimetab; ja kui neid peaks tema või mõne teise inspireeritud kirjutaja poolt nimetatama, peaksid sa ikkagi näitama, et neid sõnu ei tule võtta rahvalikus tähenduses, asjade kohta käivana, mis langevad meie aistide alla, vaid filosoofilises tähenduses, mateeria või absoluutse eksistentsiga tundmatu mis-use* kohta käivana. Kui sa oled neid asju tõendanud, siis (ja mitte enne) võid sa tuua meie vaidlusse Moosese autoriteedi.

Hylas: On asjatu vaielda nii selge asja üle. Olen valmis jätma selle su enese südametunnistuse hooleks. Kas pole sa veendunud, et Moosese loomiskirjelduse ja sinu arusaamade vahel on mingi iseäralik vastuolu?

Philonous: Kui kogu võimalikku mõtet, mille saab anda *Genesis*e esimesele peatükile, võib mõista sama kooskõlaliselst minu printsiipidega kui iga teisega, siis pole tal nendega mingit iseäralikku vastuolu. Ent pole mõtet, mida sa ei saaks sama hästi mõista, uskudes, mida minagi. Kuna peale vaimude on kõik, mida sa mõistad, ideed, ja nende eksistentsi ma ei eita. Ega väida sina, et nad eksisteerivad ilma meeleta.

Hylas: Palun näita mulle mingit mõtet, milles sa seda mõista saad.

Philonous: Noh, ma kujutlen, et kui ma oleksin olnud loomise juures kohal, oleksin näinud püha ajalookirjutaja poolt ettekirjutatud korras olemisse tekitatud, s.t tajutavaks saanud asju. Ma olen ikka uskunud Moosese loomiskirjeldust ja nüüdki ei leia ma muutust viisis, kuidas seda usun. Kui asju öeldakse alustavat või lõpetavat oma eksistentsi, ei mõtle me seda Jumala, vaid Tema kreaatuuride suhtes. Kõiki objekte teatakse igavesti Jumala poolt või, mis on seesama, neil on igavene eksistents Tema meeles; ent kui asjad, mis va-

---

*Ingl. k *quiddity*, lad. k *quidditas*. Liigiline olemus (vastandina *haecceitas*'ele ehk individuaalsele olemusele), see, mis teeb asja seda liiki asjaks, mis ta on. *Toim.*

rem olid kreatuuridele tajutamatud, tehakse Jumala korraldusega [*decree*] neile tajutavaks, siis öeldakse neid alustavat relatiivset eksistentsi loodud meelte suhtes. Lugeses niisiis Moosese loomiskirjeldust, saan ma sest aru nõnda, et maailma eri osad said järk-järgult tajutavaks vastavate võimetega varustatud piiratud vaimudele; nii et kes tahes säärasel kohal olid, noid [osi] tajuti tõesti nende poolt. See on ilmne sõnasõnaline tähendus, mis on esitatud mulle Pühakirja sõnadega, milles ei sisaldu ühtki märget ega mõtet ei substraadist, instrumendist, ajendist ega absoluutsest eksistentsist. Ja järele katsudes ma ei kahtle, et leitakse, et enamik lihtsaid ausaid inimesi, kes usuvad loomist, ei mõtle ealeski neist asjust enam kui mina. Millises metafüüsilises mõttes sina seda mõista võid, saad vaid ise öelda.

Hylas: Kuid Philonous, paistab, et sa pole teadlik, et lubad loodud asjadele alguses üksnes relatiivse ja järelikult hüpoteetilise olemise; s.t eeldusel, et olid inimesed, et neid tajuda, ilma milleta pole neil absoluutse eksistentsi tegelikkust, millega loomine lõpule jõuda võiks. Kas pole niisiis sinu järgi lihtsalt võimatu, et mingite hingestamata kreatuuride loomine peaks eelnema inimese loomisele? Ja kas pole see otseses vastuolus Moosese kirjeldusega?

Philonous: Vastuseks sellele ütlen ma *esiteks*, et loodud olevused võisid hakata eksisteerima teiste loodud intellektide meelis peale inimeste. Seega pole sa suuteline tõestama mingit vasturääkivust Moosese ja minu arusaamade vahel, kui sa just esmalt ei näita, et enne inimest polnud olemas mingit teist piiratud loodud vaimude korda. Ma ütlen järgmiseks, et juhul, kui me loomist nõnda ette kujutame, nagu me praegu kujutaksime ette igat sorti taimi või vilju, mis on tekitatud nähtamatu väe poolt kõrbes, kus kedagi kohal pole — et selle see seletus- või ettekujutamisviis on kooskõlas minu printsipidega, kuna need ei jäta sind millestki ilma, ei aistitavast ega kujuteldavast; et see sobib täpselt inimkonna tavaliste, loomulike, rikkumatute arusaamadega; et see ilmutab kõigi asjade sõltuvust Jumalast, ja järelikult on tal kõik see hää toime või mõju, mis võib meie tähtsal usuartiklil olla, tegemaks inimesi alandlikuks, tänulikuks ja usaldavaks oma Looja suhtes. Lisaks ütlen veel, et selles paljas käsituses asjust, mis on lahti rietatud sõnadest, ei leita mingit arusaama sellest, mida sa kutsud "absoluutse eksistentsi tegelikkuseks". Sa võid tõesti

nende terminitega tolmu üles keerutada ja nõnda meie vaidlust sihitult pikendada. Aga ma palun väga, et sa rahulikult vaataksid omaenda mõtteisse ja siis ütleksid mulle, kas nad pole mitte kasutu ja mõistetamatu žargon.

Hylas: Olen nõus, et mul pole mingit väga selget arusaama nendega seotud. Kuid mis sa ütled selle peale? Kas ei pane sa aistiliste asjade eksistentsi seisnema nende meeles olemises? Ja kas polnud kõik asjad mitte igavesti Jumala meeles? Kas ei eksisteeri nad seega sinu järgi kogu igavikust saati? Ja kuidas saaks see, mis oli igavene, olla loodud ajas? Kas saab miski olla selgem või paremini seotud kui see?

Philonous: Ja kas pole ka sina arvamusel, et Jumal on teadnud kõiki asju igavikust saati?

Hylas: Olen.

Philonous: Järelikult on neil alati olnud olemine Jumalikus Intellektis.

Hylas: Seda ma tunnistan.

Philonous: Niisiis sinu enda tunnistust mööda pole miski uus ega hakka olema Jumala meelega suhtes. Nii oleme me ses asjas ühel nõul.

Hylas: Mida arvata siis loomisest?

Philonous: Kas ei või me mõista seda täielikult toimununa piiratud vaimude suhtes, nõnda et asju meie suhtes võib õieti öelda alustavat oma eksistentsi või olevat loodud sestpeale, kui Jumal andis korralduse, et nad saaksid tajutavaks intelligentsetele kreatuuridele, selles korras ja sel moel, mille Ta siis seadis ja mida meie kutsume nüüd loodusseadusteks? Sa võid kutsuda seda "relatiivseks" või "hüpoteetiliseks eksistentsiks", kui tahad. Ent seni kui see annab meile Moosese loomisloole kõige loomulikuma, ilmsema ja sõnasõnalisema mõtte, niikaua, kui see vastab kõigile selle suure usuartikli religioossetele eesmärkidele, ühesõnaga niikaua, kui sa ei saa anda ühtki teist mõtet või tähendust selle asemel, miks peaksime selle kõrvale heitma? Kas tähendab see nõustumist kõige mõttetuseks ja mõistetamatuks tegemise naeruväärse skeptilise huumoriga? Ma olen kindel, et sa ei saa öelda, et see sünnib Jumala auks. Sest mööndes, et on võimalik ja arusaadav asi, et kehalisel maailmal oleks absoluutne Jumala meelega nagu ka kõigi loodud vaimude meeltega suhtes väline eksistents, ometi kuidas saaks see esile tuua kas Jumaluse mõõtmatust või kõikteadmist või

kõigi asjade paratamatut ja vahetut sõltuvust Temast? Kas ei paistaks see pigem neid atribuute kahjustavat?

Hylas: Hästi, aga selle Jumala korralduse kohta teha asjad tajutavaks, mida ütled sa, Philonous, kas pole selge, et Jumal on teostanud seda korraldust kogu igavikust saati või siis hakanud mingil kindlal ajal tahtma midagi, mida Ta tegelikult varem ei tahtnud, vaid üksnes kavatses tahta? Kui esimest, siis ei saaks lõplikes asjades olla loomist ega eksistentsi algust. Kui viimast, siis peame tunnistama midagi uut Jumalusele osaks saavat, mis implitseerib mingit sorti muutust; ja kõik muutus näitab ebatäiuslikkust.

Philonous: Mõttele järele, mis sa teed. Kas pole silmanähtav, et see vastuväide käib võrdselt loomise vastu igas mõttes, tõepoolest, iga teise Jumaluse teo vastu, mis on avastatav loomuliku valgusega? Millest ühtki ei saa me ette kujutada teisiti kui ajas toime panduna ja algust omavana. Jumal on transsendentsete ja piiramatute täiuslikkustega olevus; Tema Loomus on seetõttu piiratud vaimudele mõistetamatu. Seega ei saa loota, et mingil inimesel, olgu ta *materialist* või *immaterialist*, oleks täpisealt õiged arusaamad Jumalusest, Tema atribuutidest ja toimimisviisidest. Kui sa niisiis järeldaksid midagi minu vastu, ei tohiks su püstitatud raskus tuleneda meie käsituste ebaadekvaatsusest Jumaliku Loomuse kohta, mis on vältimatu iga skeemi puhul, vaid mateeria eitamisest, millest pole, otseselt ega kaudselt, sõnagi selles, mis sa nüüd vastuväiteks tõid.

Hylas: Pean tunnistama, et raskused, mida sa püüad selgeks teha, on vaid säärased, mis tekivad mateeria mitteeksisteerimisest ja on sellele arusaamale eriomased. Sinnamaani on sul õigus. Kuid ma ei saa kuidagi panna end uskuma, et ei leidu säärast iseäralikku vastuolu loomise ja sinu arvamuse vahel, kuigi tõesti seda, milles see seisab, ma selgepiirilisel ei tea.

Philonous: Mis sa tahad? Kas ei tunnista ma asjade kahestist olekut, üks on ektüüpne [*ectypal*] või loodulik ning teine arhetüüpne ja igavene? Esimene loodi ajas, teine eksisteeris igavikust saati Jumala meeles. Kas pole see kooskõlas teoloogide üldiste arusaamadega? Või kas on midagi enamat vaja loomise mõistmiseks? Ent sina kahtlustad mingit iseäralikku vastuolu, kuigi sa ei tea, milles see seisab. Et kõrvaldada kogu kahtlemise võimalikkus sel puhul, mõtle vaid selle asja üle

järele: sa kas pole võimeline loomist mõistma ühegi mis tahes hüpoteesi järgi, ja kui nii, pole alust sallimatusele või kaebusele minu üksiku arvamuse vastu ses asjas; või sa oled suuteline seda mõistma, ja kui nii, miks mitte minu printsiipide järgi, kuna sellega ei ole miski mõistetav ära võetud? Kogu aeg oli sulle lubatud aisti, kujutlusvõimet ja aru kasutada täies ulatuses. Mida iganes sa niisiis said varem tabada olgu vahetult või vahendatult oma aistidega või oma aistidest järeldamise teel, mida iganes sa said tajuda, kujutleda või mõista, jääb endiselt sinuga. Niisiis kui arusaam, mis sul on loomisest teiste printsiipide järgi, on mõistetav, siis on see sul nii ka minu omade järgi; kui see pole mõistetav, siis saan ma aru, et see pole üldse arusaam; ja nõnda pole sellega midagi kaotatud. Ja tõesti, mulle paistab vägagi selge, et materia, s.t täielikult tundmatu ja arusaamatu asja eeldus ei saa meile midagi arusaadavaks teha. Ja ma loodan, et ei pea sulle tõestama, et kui materia eksistents ei tee loomist arusaadavaks, siis see, et loomine on arusaamatu ka ilma selleta, ei saa olla väide tema mitteeksisteerimise vastu.

Hylas: Tunnistan, Philonous, et oled mind peaaegu veennud ses loomise asjas.

Philonous: Ma tahaksin teada, miks pole sa täiesti veennud. Sa kõneled tõesti mulle vastuolust Moosese loo ja immaterialismi vahel, kuid sa ei tea, milles see seisab. On see arukas, Hylas? Saad sa loota, et ma tuleksin toime raskusega, teadmata, milles see seisab? Aga, minnes sest kõigest mööda, kas ei arvataks, et sa oled kindel, et ei leidu vastuolu materialistide poolt tunnustatud arusaamade ja inspireeritud kirjatükkide vahel?

Hylas: Ja ma olenki.

Philonous: Kas tuleks Pühakirja ajaloolist osa mõista selges, ilmses mõttes või metafüüsilises ja ebaharilikus mõttes?

Hylas: Selges mõttes, kahtlemata.

Philonous: Kui Mooses kõneleb rohttaimedest, maast, veest jne kui Jumala poolt loodust, kas ei arva sa, et igale mittefilosoofilisele lugejale tulevad ette aistilised asjad, mida harilikult nende sõnadega tähistatakse?

Hylas: Ma ei saa muud arvata.

Philonous: Ja kas ei tule materialistide õpetuse järgi eitada kõigi ideede või aistiga tajutud asjade reaalselt eksistentsi?

Hylas: Seda olen ma juba tunnistanud.

Philonous: Loomine niisiis ei olnud nende järgi aistiliste asjade loomine, millel on üksnes relatiivne olemine, vaid kindlate tundmatute loomuste loomine, millel on absoluutne olemine, millega loomine võiks lõpule jõuda?

Hylas: Õigus.

Philonous: Kas pole niisiis silmanähtav, et mateeria väitjad purustavad Moosese selge ilmse mõtte, millega nende arusaamad on täiesti vastuolus, ja sunnivad meile selle asemel peale ma ei tea mida, midagi ühtviisi mõistetamatut nii neile endile kui mulle?

Hylas: Ma ei saa sulle vastu vaielda.

Philonous: Mooses kõneleb meile loomisest. Mille loomisest? Tundmatute mis-uste, ajendite või substraadi? Kindlasti mitte, vaid aistidele ilmsete asjade. Esmalt pead sa selle kooskõlastama oma arusaamadega, kui sa ootad, et mina nendega lepiksin.

Hylas: Näen, et saad rünnata mind mu oma relvadega.

Philonous: Siis mis puudutab *absoluutset eksistentsi* — kas on eales tuntud kehvat mõistet kui see? See on midagi nii abstraktset ja mõistetamatut, et sa mõõnsid avali, et ei suuda sellest aru saada, veel vähem midagi selle abil seletada. Ent mööndes, et mateeria eksisteerib ning et absoluutse eksistentsi mõiste on sama selge kui valgus, ons seda ometi eales teatud loomist usutavamaks tegevat? Sest kas pole see varustanud kõigi aegade ateiste ja uskmataid kõige usutavama argumendiga loomise vastu? Sellele, et üks kehaline substants, millel on absoluutne eksistents ilma vaimude meelteta, peaks tekitama eimillestki pelgalt vaimu tahtega, on vaadatud kui igasugusele arule sedavõrd vastandlikule, võimatule ja absurdsele asjale, et mitte ainult kõige tuntumad antiiksete seas, vaid isegi erinevad moodsad ja kristlikud filosoofid on mõelnud, et mateeria on Jumalusega kaasigavene. Pane need asjad kokku ja siis otsusta, kas materialism kallutab inimesi uskuma asjade loomist.

Hylas: Nõus, Philonous, ma arvan, et ei kalluta. See vastuväide loomise kohta on viimane, mis mul mõttesse tuleb; ja ma pean möönma, et sellele on küllaldaselt vastatud sama hästi kui ülejäänutele. Nüüd ei jää enam midagi, mida ületa-

da, peale mingit sorti seletamatu tõrksuse, mida tunnen sinu arusaamade suhtes.

Philonous: Kui keegi kaldub mingis küsimuses isegi ei tea miks ühe poole suunas, kas saab see sinu arust olla midagi muud kui mingi eelarvamuse tulemus, mis alati vanade ja juurdunud arusaamadega kaasas käib? Ja tõesti, ses suhtes ei saa ma eitada, et usul mateeriasse on haritud meeste seas väga suur ülekaal vastupidise arvamuse suhtes.

Hylas: Tunnistan, et näib nõnda olevat, nagu ütled.

Philonous: Tasakaaluks niisiis sellele eelarvamusele asetagem kaalule suured hüved, mis tekivad immaterialismiusust nii religiooni kui inimliku teaduse suhtes. Jumala olemine ja hinge hävitamatus, need suured usuartiklid — kas pole nad tõestatud selgeima ja vahetuima tõendusega? Kui ma ütlen *Jumala* olemine, ei mõtle ma asjade tumedat üldist põhjust, millest meil pole mingit käsitust, vaid *Jumalat* selle sõna ranges ja tõelises tähenduses. Olevust, kelle vaimsus, kõikjal kohalolek, ettenägevus, kõikteadmine, piiritu vägi ja headus on niisama selgesti nähtav kui aistiliste asjade eksistents, milles (vaatamata skeptikute ekslikele püüdlustele ja teeseldud kahtlustele) pole rohkem alust kahelda kui meie endi olemises. Siis inimteaduste suhtes: loodusfilosoofias, millistes-see keerukustesse, millistes-see tumedustesse, millistes-see vasturääkivustesse on mateeriausk inimesed viinud! Ütle mata midagi arvutute arutelude kohta tema ulatuvuse, kontinuiteedi, homogeensuse, raskusjõu, jagatavuse jne kohta — kas ei püüdle nad kõiki asju seletama kehadele vastavalt liikumisseadustele toimivate kehade abil? Ja ometi, kas nad on võimelised mõistma, kuidas üks keha peaks liigutama teist? Isegi mõõndes, et pole mingit raskust inertse olevuse mõiste sobitamises põhjusega või sellest arusaamises, kuidas aktsidents võiks kulgeda ühelt kehalt teisele, ometi kas kõigi nende ebaloomulike mõtete ja veidrate oletuste juures on nad olnud võimelised saavutama ühegi loomse või taimse keha mehhaanilist tekitamist? Kas nad saavad seletada liikumisseaduste abil helisid, maitseid, lõhnu või värve või asjade regulaarset kulgu? On nad füüsikaliste printsiipidega seletanud kas või kõige tähtsusetumate universumi osade sobivust ja plaanipärasust? Ent jättes kõrvale mateeria ja kehalised põhjused ning mõõndes üksnes Kõiktäiusliku Meele tõhusust, kas pole kõik looduse toimed lihtsad ja mõistetavad? Kui fenomenid

pole midagi muud kui *ideed*, Jumal on *vaim*, aga mateeria intellektita, mittetajuv olevus. Kui nad annavad tunnistust piiramatust väest oma põhjuses, on Jumal tegev ja kõigeväeline, aga mateeria on inertne mass. Kui nende korda, regulaarsust ja kasulikkust ei saa kunagi küllalt imetletud, Jumal on piiritult tark ja ettenägev, aga mateeria on ilma plaanipärasuse ja otstarbeta. Need on kindlasti suured eelised füüsikas. Nimetamata, et käsitus [*apprehension*] kaugest Jumalusest kallutab inimesi iseenesest hoolimatusele oma kõlbelisis tegevusis, milles nad oleksid ettevaatlikumad, kui nad mõtleksid Teda olevat vahetult kohal ja toimivat nende meelile ilma mateeria või mittemõtlevate teisest põhjuste vahelesegamiseta. Siis metafüüsikas: millised raskused entiteediga abstraktselt, substantsiaalsete vormidega, hülarhiliate printsiipidega, plastiliste loomustega, substantsi ja aktsidentsiga, individuatsiooniprintsiibiga, mateeria mõtlemise võimalikkusega, ideede päritoluga, viisiga, kuidas kaks nii väga erinevat sõltumatut substantsi nagu *vaim* ja *mateeria* peaksid vastastikku teineteisele toimima? Millistest raskustest, küsin ma, ja lõpututest arutlustest nende ja arvutute teiste selliste asjade üle me pääseme, eeldades üksnes vaime ja ideid? Koguni matemaatika ise, kui me kõrvaldame ulatuvate asjade absoluutse eksistentsi, saab palju selgemaks ja kergemaks, olenevad ju kõige šokeerivamad paradoksid ja keerukamad spekulatsioonid ses teaduses piiratud ulatuvuse piiritust jagatavusest, mis sõltub tollest eeldusest. Ent mis vajadus on rõhuda üksikuile teadusile? Kas pole see vastuseis igasugusele teadusele, see antiiksete ja moodsate skeptikute hullus, mis rajatud samale alusele? Või saad sa tuua kasvõi ühe argumendi kehaliste asjade reaalsuse vastu või selle tunnistatud täieliku teadmatus kasuks nende loomusest, mis ei eelda nende reaalsust seisnevat välises absoluutses eksistentsis? Sel eeldusel, tõesti, tuleb mõnda, on kaalu vastuväiteil värvide muutumisest tuvikaelal või murtud aeru ilminguist vees. Kuid need ja teised niisugused vastuväited langevad ära, kui me ei väida absoluutsete väliste originaalide olemasolu, vaid asetame asjade reaalsuse ideedesse, mis on küll voolavad ja muutuvad; ent igatahes mitte juhuslikult muutuvad, vaid vastavalt kindlaksmääratud looduse korrale. Sest selles seisneb see asjade püsivus ja tõde, mis kaitseb kõiki elutoimetusi ja eristab seda, mis on reaalne, fantaasia ebaregulaarseist nägemusist.

Hylas: Olen nõus kõigea, mis sa nüüd ütlesid, ja pean möönma, et miski ei kalluta mind rohkem su arvamust vastu võtma kui hüved, mida näen sellega kaasnevat. Ma olen loomult laisk, ja see teeks tee teadmisele tublisti lühemaks. Mis kahtlusi, mis hüpoteese, mis mängulabürinte, mis sõnasõjavälju, mis vale õpetatuse ookeani võiks vältida selle ainsa *immateralismi* mõistega!

Philonous: Kas siiski tuleb veel midagi teha? Ehk mäletad, et lubasid selle arvamuse omaks võtta, mis järelekatsumisel peaks paistma kõige vastuvõetavam tervele mõistusele ja kaugem skeptitsismist. Selleks on su enda tunnistust mööda see, mis eitab mateeriat või kehaliste asjade absoluutset eksistentsi. Ega ole seegi kõik; sama arusaama tõendati mitmesuguseil viisil, vaadeldi erinevas valguses, uuriti tema järelemeis ja klaariti kõik vastuväited sellele. Kas saab olla suuremat tõendust selle tõesusele? Või on võimalik, et tal oleks kõik tõese arvamuse tundemärgid ja ometi oleks ta vale?

Hylas: Möönan, et praeguseks oled mind täiesti veennud igas suhtes. Ent mis kindlust võib mul olla, et ma ka edaspidi sinu arvamusega niisama täielikult nõustun ja et ei kerki üles mõni seni mõtlemata vastuväide või raskus?

Philonous: Aga Hylas, kas sa teistel puhkudel, kui asja on kord silmanähtavalt tõestatud, keeldud oma nõusolekust vastuväidete või raskuste alusel, millele ta aldis olla võib? Kas raskused, mis kaasnevad õpetusega ühismõoduta suurustest, puutenurgast, kõverate asümptootidest — või teised nendesarnased — on küllaldased, et panna sind vastu punnima matemaatilisele tõestusele? Või ei taha sa uskuda Jumala Ettenägevust seetõttu, et võib leiduda mingeid teatud asju, mida sa ei oska sellega kokku sobitada? Kui immaterialismiga kaasnevad raskused, leiduvad samas talle otsesed ja silmanähtavad tõendused. Aga mateeria eksistentsile ei leidu ühtki tõestust ja palju enam arvukaid ja ületamatuid vastuväiteid on selle vastu. Aga kus on need vägevad raskused, millele sina rõhud? Paraku! Sa ei tea, kus ja mis nad on; miski, mis võib ehk edaspidi nähtavale tulla. Kui see oleks küllaldane nõue sinu täielikust nõustumisest keeldumisele, ei peaks sa eales andma seda ühelegi väitele, olgu ta ükskõik kui vaba vastuväiteist ja kui tahes selgelt ja kindlalt tõestatud.

Hylas: Oled mind veennud, Philonous.

Philonous: Ent et relvastada sind kõigi tulevaste vastuväidete vastu, mõtle vaid järele, et see, mis on võrdselt raskuseks kahele vasturääkivale arvamusele, ei saa olla tõestuseks kummagi vastu. Millal iganes niisiis mingi raskus ette tuleb, püüa, kui sa saad, leida lahendus sellele materialistide hüpoteesi alusel. Ära lase end eksitada sõnadest, vaid lase kõlada omaenese mõtteil. Ja kui sa ei saa ette kujutada, et see on kergem materialismi abil, on selge, et see ei saa olla mingi vastuväide immaterialismi vastu. Toiminuksid sa kogu aeg selle reegli järgi, oleksid tõenäoliselt säästnud end vaevarikast vastuväitmisest, kuna kõigist su esitatud raskustest kutsun ma sind välja näitama ühtki, mis on seletatud materia abil, või ühtki, mis pole mõistetamatum koos kui ilma selle oletuseta, ja järelikult käib pigem selle vastu kui poolt. Sa peaksid igal puhul vaatama, kas raskus tekib *mateeria mitteeksisteerimisest*. Kui mitte, võiksid sa samahästi väita ulatuvuse lõputu jagatavuse alusel Jumaliku Etteteadmise vastu kui säärase raskuse põhjal immaterialismi vastu. Ja ometi, meenutades, ma usun, leiad sa, et nii on lugu olnud tihti, kui mitte alati. Sa peaksid samuti tähele panema, et su väited *petitio principii*'ks ei osutu. Kaldutakse ütleva, näiteks, et pigem tundmatuid substantse kui ideid meie meelis tuleks pidada reaalseiks asjuks; ja kes saaks sellele vastu vaielda, et mittemõtlev väline substantis võib põhjuse või instrumendina kaasa aidata meie ideede tekitamises? Ent kas pole see toiming eeldusel, et sääraseid välised substantisid on olemas? Ja seda eeldada, kas pole see tõendatava argumendina kasutamise? Aga üle kõigi asjade peaksid sa hoiduma end eksitamast selle rahvaliku sofismiga, mida kutsutakse *ignoratio elenchi*'ks. Sa kõnelesid tihti nii, justkui arvaksid, et ma väidan aistiliste asjade mitte-eksisteerimist, sellal kui tõega ei saa keegi olla läbinisti kindlam nende eksistentsis, kui olen mina; ja sina oled see, kes kahtleb, ma pidanuksin ütleva, kindlalt eitad seda. Kõik, mida nähakse, tuntakse, kuuldakse või mingil viisil aistidega tajutakse, on printsiipide järgi, mis mina omaks võtan, reaalne olevus, kuid mitte sinu omade järgi. Meenuta, et mateeria, mille eest sa kostad, on tundmatu miski (kui seda üldse võib nimetada "millekski"), mis on täiesti paljaks kistud kõigist aistilistest kvaliteetidest ja ei saa olla tajutud ei aistiga ega tabatud meelega. Meenuta, ma ütlen, et see pole mingi objekt, mis on tugev või pehme, kuum või külm, sinine või valge, ümmargune või neljakandiline jne —

sest kõiki neid asju ma kinnitan eksisteerivat. Kuigi tõesti ma eitan, et neil on tajutud olemisest eristuv eksistents, või et nad eksisteerivad kõigist, mis tahes meelist väljaspool. Mõtles nende asjade üle; vaatles neid tähelepanelikult ja pea endiselt silmas. Muidu ei mõista sa küsimuseasetust, ja kui see nii on, lähivad su vastuväited alati märgist mööda, ja minu omade asemel võivad olla suunatud (nagu nad ka rohkem kui kord olid) su enda arusaamade vastu.

Hylas: Pean möönma, Philonous, et mitte miski ei näi olevat hoidnud mind nõustumast sinuga enam kui seesama küsimusest valesi aru saamine. Kui sa eitad mateeriat, kaldun ma esmapilgul mõtlema, et sa eitad asju, mida me näeme ja tunneme, kuid järele mõeldes leian ma, et selleks pole alust. Mida arvad sa niisiis nime "mateeria" säilitamisest ja selle rakendamisest aistilistele asjadele? Seda saab teha ilma mingi muutuseta sinu arvamustes; ja usu mind, see oleks vahend nende lepitamiseks mõnede isikutega, kes võivad olla enam šokeeritud uuendustest sõnades kui arvamuses.

Philonous: Kogu südamest; säilita sõna "mateeria" ja rakenda seda aisti objektidele, kui see sulle meeldib, eeldusel, et sa ei omista neile mingit nende tajutud olemisest eristuvat subsistentsi. Ma ei hakka eales sinuga tülitsema väljenduse pärast. "Mateeria" või "materiaalne substants" on filosoofide poolt sisse toodud terminid ja nende poolt kasutatuna viitavad nad teatud sõltumatusele või mingile meele poolt tajutud olemisest eristuvale subsistentsile; kuid neid ei kasutata kunagi tavaliste inimeste poolt, ja kui siiski, siis tähistamiseks aisti vahetuid objekte. Võiks niisiis arvata, et niikaua kui kõigi üksikute asjade nimed säilitatakse terminitega "aistiline", "substants", "keha", "aine" [*stuff*] ja nendesarnased, ei peaks tavalises kõnes sõnast "mateeria" eales puudust tundama. Ja filosoofilistes arutlustes näib olevat parim jätta see täiesti välja, sest ei leidu võib-olla ühtki asja, mis on rohkem soodustanud ja tugevdanud meele pahelist kalduvust ateismi poole, kui selle üldise segase termini kasutamine.

Hylas: Hästi, Philonous, aga kuna ma olen valmis loobuma meele suhtes välise mittemõtleva sustantsi mõistest, arvan ma, et sa ei tohiks keelata mulle privileegi kasutada sõna "mateeria" nagu mulle meeldib, ja tarvitada seda üksnes meele subsisteerivate aistiliste kvaliteetide kogumi kohta. Ma möönan meelsasti, et ranges mõttes ei leidu ühtki muud sub-

stantsi kui vaim. Aga ma olen nii kaua olnud harjunud terminiga "mateeria", et ei tea, kuidas sellest loobuda. Õelda, et maailmas pole olemas mateeriat, on mulle endiselt šokeeriv. Kuna aga õelda, et pole olemas mateeriat, kui selle terminiga mõeldakse ilma meeleta eksisteerivat mittemõtlevat substantsi, aga kui mateeriaga mõeldakse mingit aistilist asja, mille eksistents seisneb tajutud olemises, siis on mateeria olemas — see eristus annab sellele täiesti teise kuju; ja inimesed tulevad su arusaamade juurde suurema raskuseta, kui neile esitatakse neid sel moel. Sest lõppude lõpuks käib vaidlus mateeria üle selle ranges tähenduses täielikult sinu ja filosoofide vahel, kelle printsiibid, ma tunnistan, ei ole kaugeltki nii loomulikud ja nii vastuvõetavad inimkonna tervele mõistusele ja Pühakirjale kui sinu omad. Pole midagi, mida me kas ihaldame või väldime, ilma et see oleks osaks või arvatakse olevat osaks meie õnnest või õnnetusest. Aga mis on õnnel või õnnetusel, rõõmul või kurbusel, mõnul või valul tegemist absoluutse eksistentsiga või tundmatute entiteetidega, mis on abstraheeritud igasugusest suhtest meiega? On silmanähtav, et asjad puutuvad meisse vaid niivõrd, kui nad on meeldivad või ebameeldivad; ja nad võivad meeldida või mitte meeldida vaid sedavõrd, kui neid tajutakse. Edasise pärast niisiis pole meil muret, ja siiaaale jätab sa asjad nõnda, nagu sa nad eest leidsid. Ometi on selles õpetuses midagi uut. On selge, et ma ei mõtle nüüd ühes filosoofidega ega siiski ka mitte täiesti koos rahvaga. Ma tahaksin teada, kuidas asi ses suhtes on, ja ennekõike, mida sa täpselt lisasid mu varasematele arusaamadele või mida muutsid neis?

Philonous: Ma ei pretendeeri sellele, et olla uute arusaamade rajaja. Minu taotluseks on üksnes ühendada ja asetada selgemasse valgusse see tõde, mida juba varem jagati rahva ja filosoofide vahel, kusjuures esimesed arvasid, et *nood asjad, mida nad vahetult tajuvad, on reaalsed asjad*, ja viimased, et *vahetult tajutud asjad on ideed, mis eksisteerivad üksnes meeles*. Ja need kaks arvamust kokku panduna moodustavadki tegelikult selle põhisisu, mida ma väidan.

Hylas: Ma umbusaldasin kaua aega oma aiste; ma mõtlesin, et näen asju ähmases valguses ja läbi valede prillide. Nüüd on prillid eemaldatud ja uus valgus murrab sisse mu mõistuse peale. Olen kindlalt veendunud, et näen asju nende loomulikes vormides, ja ei muretse enam nende *tundmatute*

loomuste või absoluutse eksistentsi pärast. Sellises seisundis leian end praegusel hetkel olevat, kuigi tõesti, mis tõi mind selleni, seda ei mõista ma veel siiski läbinisti. Sa lähtusid samadest printsiipidest mis Akadeemia filosoofid, kartesiaanid ja nendesarnased sektid tavaliselt, ja pikka aega näis, justkui kaitseksid sa nende filosoofilist skeptitsismi; aga viimaks olid su järeldused nende omadele otse vastupidised.

Philonous: Vaata, Hylas, taamal asetseva purskkaevu vett — kuidas seda ümmarguses sambas sunnitakse ülespoole kuni kindla kõrguseni, kus ta murdub ja langeb tagasi vaagnale, millelt ta tõusis, tema tõusu samahästi kui langustki, mis tulenevad samast muutumatust raskusjõu seadusest või printsiibist. Just nii toovad needsamad printsiibid, mis esmapilgul viivad skeptitsismini, kindla punktini järgituna inimesed tagasi terve mõistuse juurde.

JÄRELSÕNA

Kui tuntud Oxfordi filosoof Richard Swinburne pidas Tartus loengut "hingest", ei nimetanud ta ühtaegu ajaloost tuntud ja kaasaegsete vaadete seas 'mind/body'-probleemile immaterialismi. Vastava pärimise peale kostis austatud lektor, et jah, tõsi küll, ta jättis selle, nimelt George Berkeley vaate välja, kuna vaevalt keegi seda aktsepteerib peale mõnede 'way-out'-filosoofide.

Berkeley filosoofia näib vist paljudele pelgalt ajaloolise kurioosumina, millenagi, mis ei ole enam kõnekas, kui ta seda ka kunagi oli. Intuitsioon, terve, kaine ehk tavamõistus rääkivat Berkeley printsiipide vastu, eelkõige arusaama vastu, et objektid, mida tajume, ei saa eksisteerida ilma, et neid tajutaks, aga samuti, et nad on (meie poolt tajumata olles) alal hoitud jumalikus intellektis ning kutsutakse meis esile otseselt Jumala tahte poolt. Ent ega materialism tolle raskesti tabatava, targutusist rikkumata tavamõistusega lõppkokkuvõttes palju paremini kokku klapi. Niisiis tundub mulle, et kui immaterialismist (pean silmas vähemasti berkeley'likku immaterialismi) tänapäeval filosoofias asja ei ole, siis pole küsimus niivõrd intuitsioonis kui fenomenidele seletuse andmises. Immaterialism on loomult, juba nime poolest (nimelt mateeria) eitav õpetus ja tolles eitamises, oma argumentides kõikvõimalike kujude vastu, mis mateeria (varasemas ja) nüüdisfilosoofias võtnud on, võiks ta, ma usun, tähelepandav olla või teatud modifikatsioone läbi tehes tähelepandavaks saada. Aga mida positiivset tal pakkuda oleks? Kui enam mitte midagi, kui mateeria on omandanud iseseisvuse ja ise endale (kõigele) põhjaks saanud — olgu kõne *mateeriast* pealegi vanamoeline ja ehk kohatugi moodsa materialismi peensusi silmas pidades —, siis on Berkeley kartused täide ja tema püüdlused luhta läinud. Vist suurema osa jaoks Euroopa ja Ameerika (need on piirkonnad, millel Berkeley'ga otseselt tegemist) filosoofidest ei ole enam Jumalat filosoofias (kui ei peeta silmas otsejoones religioonifilosoofiat) ja suure osa jaoks sest suuremast osast ka mitte väljaspool filosoofiat. Ise end põhjendav materialism on tooniandev *vaimu*filosoofias ning, kummaline küll, rahuldab ka mõtlejate usulisi vajadusi. Paar kujukat näidet:

Miks ma nimetan end pigem materialistiks kui "?-istiks"? Minu nagu ka paljude teiste materialistide usk seisneb kimbus seotud ja mitteverifitseeritavates uskumustes. Ma usun, et kogemus ei ole kõik, mis reaalsusse kuulub. Ma usun, et leidub füüsikaline maailm, mis kätkeb ruumi ja ruumi hõivavate entiteetide eksistentsi, millel

on mittekogemuslikke omadusi. Ma usun, et evolutsiooniteooria on tõene, et kord polnud sel planeedil seda laadi kogemust nagu meie oma, olgu panpsühhism tõene või väär; ja et seda laadi kogemus nagu meie oma sai olema protsessi tulemusena, mis üheski punktis ei kätkenud midagi loomult mitte täiesti füüsilist või materiaalselt. Niisiis usun ma, et kuis tahes kogemuslikke omadusi ka ei kirjeldata, pole hääd alust arvata, et nad on emergentsed, relatiivsed teiste füüsiliste omaduste suhtes säärasel viisil, et neid saab korrekt-selt kutsuda mittefüüsilisteks omadusteks. Lõpuks, koos Nageliga (T. Nagel. *The View From Nowhere*. New York: Oxford University Press, 1986, p. 28) usun ma, et põhimõtteliselt saaks normaalselt kogeva inimolevuse luua klaverist. Kõik, mis tuleks teha, oleks sobitada kokku küllaldane arv klaverit konstitueerivaid elektrone, prootoneid ja neutroneid viisil, mil nad on tavaliselt kokku sobitatud normaalses elavas inimolevuses. Kogemus on samavõrd füüsikaline fenomen kui elektrilaeng. (Galen Strawson. *Mental Reality*. A Bradford Book, 1994, p. 105.)

...see imeline ainulaadne fantastiline maailm ise lõi ennast eimillestki, ja selles peitubki pühadus. See pole sedasorti ateism, mis ei pea midagi pühaks; see pole nihilism, kuid igas muus suhtes on tegu ateismiga. (Intervjuu Daniel C. Dennettiga. — *Vikerkaar*, 1997, nr 3, lk 68.)

Nõnda siis võib meie tagasivaates Berkeley kui kristliku usu kaitsja eluaegne võitlus materialismi ja sellega tollal tihtipeale seotud deistliku vabamõtlemise vastu paista hukulemääratud ärplemisena. Kui 20. sajandil Berkeley't filosoofiasse lubataksegi — võib temal näha ju keelefilosoofia ja fenomenalismi algmeid —, siis — nii paradoksaalne kui see tema taotluste ja peamotiivide seisukohalt ka oleks — ilma Jumalata. Ei julgeks loota, et 21. sajand ses suhtes heldem tuleb. Aga mine tea.

Niipalju sissejuhatuseks Berkeley filosoofia aktuaalsusest.

Nüüd mõned märkused ja tõesti kõigest märkused *Kolme Dialoogi* juurde (edaspidi *Dialoogid*). Et Berkeley eluloost ja muustki huvitava-st saab eesti keeli lugeda "suurte mõtlejate" sarjas ilmunud B. Böh-hovski raamatust *Berkeley* (Tallinn: Eesti Raamat, 1972), keskendun eelkõige *Dialoogide* sisule, ehkki seda teost on esile tõstetud ka tema kirjandusliku vormi poolest. Nentigem siinkohal vaid, et Berkeley elas aastail 1685–1753, valdavalt Iirimaal, õppis Dublinis Trinity College'is keeli, matemaatikat ja filosoofiat, oli anglikaani kiriku vaimulik, abielus, kirjutas ka matemaatika, "loodusfilosoofia", poliitika, majanduse ja muudu-gi religiooni teemal, tundis päris hästi ja tõlgitses antiikfilosoofiat ning

oma elu viimasel kümnendil sai tuntuks universaalse imerohu — tõrva-
vee propageerimisega, mida väitis ka ise joovat ning mis kuuldavasti
olla teisigi joojaid aidanud õige mitmete ihuhädade vastu, kõnelemata
imerohu toonust tõstvast toimest. Esimeseks tähtsamaks teoseks tuleb
lugeda 1709 ilmunud *Uut Nägemisteooriat*, mis küllalt tähelepanuväär-
ne (taju)psühholoogia ajaloos. Filosoofe, kelle tööd otsesemalt või
kaudemalt Berkeley printsiipide kujunemisse puutuvad, on õige pal-
ju: Descartes, Hobbes, Spinoza, Malebranche, Bayle, Locke jt, kellele
viidatakse juba Berkeley varastes ülestähendustes (nn *Commonplace
Book* või *Philosophical Commentaries*, kirjutatud aastail 1707–1708).
Berkeley immaterialismil on 17. sajandil oma eellugu, milles on oluline
koht Malebranche'i kinnitusel, et mateeria (ulatuva substantsi) eksis-
tentsis veenab teda vaid (ilmselt mitte lihtsalt, vaid katoliku) usk. Pierre
Bayle jõudis oma *Ajaloolises ja kriitilises sõnaraamatus* (ilmus 1695–
1697) järeldusele, et arule näib mateeria eksistents võimatu. Huvitaval
kombel jõudis, väidetavalt Berkeley *Inimteadmise printsiipe* (ilmusid
1710, edaspidi *Printsiibid*) tundmata, immaterialismini teinegi britist
ja protestandist filosoof, Arthur Collier, kelle *Clavis Universalis* nägi
ilmavalgust 1713, s.o samal aastal kui *Dialoogid*. Veel märgigem, et
Berkeley mõõnis erakordse ja tähtsa avastusena Newtoni mehaanika
liikumiseadusi, samas kritiseerides absoluutse aja, ruumi ja liikumise
mõisteid ning püüdes mehaanikat immaterialismiga ühendada.

Üldiselt võib öelda, et *Dialoogid* on *Printsiipide* populaarseks esi-
tuseks. Lisaks vormilistele erinevustele võib rõhutada *Printsiipide* üks-
sikasjalisemat käsitlust abstraktsionismist, matemaatikast ja “loodusfi-
losoofiast” (vt sissejuhatust ja paragrahve 101–132) ning *Dialoogide*
väljaarendatud “mõiste” ehk “arusaama” [*notion*], vahetu enesereflek-
siooni kontseptsiooni, aga samuti *Genesis*'t ja immaterialismi ühendavat
loomiskäsitlust. *Printsiibid* on aga samad.

Berkeley tahab näidata, et säärane asi, mida filosoofid nimetavad
materiaalseks substantsiks, on võimatu, et meil pole säärast asjat vä-
himatki teadmist ega ole teda tarviski seletamiseks seda, mida aistidega
vahetult (või nagu esimese dialoogi lõpul selgitatakse, ka aisti poolt
vahendatult) tajutakse, s.o helisid, maitseid, kujusid, värve, lõhnu, lii-
kumisi jne ning aistilisi objekte ehk aistilisi asju nagu majad, mäed ja
jõesed, mida need kvaliteedid koos moodustavad (vt *Printsiipe* §§1, 4);
ja et kui eitada materiaalset substantsi või kehalisi asju, nii nagu ma-
terialistlik filosoofia neid mõistab, ei langeta ometi skeptitsismi, vaid
kõik, mis siin ilmas sünnib — ja sünnib see meie meeles [*mind*] ehk
vaimus —, on seletatav Jumala vahetu toimega viimasele.

“Mateeria” või “materiaalse substantsi” kontseptsioon, mida Berkeley ründab, ei ole üks ja ainus, konkreetne, selgepiiriline ega terviklik. Ei saa öelda, et Hylas mängiks mõne ühe ja ainsa filosoofi (näiteks Locke'i) rolli. Vaid ositi on ilmne, *kelle* filosoofia, *kelle* arusaam kehast või kehalisest substantsist parajasti tule all on. Hylasel on voli oma arusaamu kõikvõimalikel vähegi asjassepuutuvail viisel muuta, mis läbi käiakse nähtavasti läbi kogu tollal aktuaalne vaimudeväliseid kehaliisi asju tunnistavate arusaamade mitmekesisus, näitamaks nende kõigi paikapidamatust, koguni absurdsust.

Esimeses dialoogis võetakse (materiaalset) substantsi skolastilise määratluse kohaselt subjektina, milles on inherentsed (“seespüsivad”, õieti “sees-küljes-rippuvad”) kvaliteetid (või moodused, atribuudid). Seda vaadet ei saa kindlasti omistada Locke'ile, kelle jaoks *substants* on üldse midagi kaunis tumedat (vt *An Essay Concerning Human Understanding*, Book II, Ch. XIII, §17–20). Berkeley jaoks on siin peaasi demonstreerida, et “ükski idee ei saa eksisteerida ilma meeleta” ehk teisistõnu, et ükski kvaliteet ei saa eksisteerida ilma, et teda tajutaks mõne vaimu poolt (“meel”, “vaim”, “hing” ja “mina ise” on tal sünonüümid: vt *Printsiipe* §2). Ilmselt on see Berkeley arvates vaimudeväliste kehaliste asjade tunnistajaile ühine, et nad üht osa kvaliteetidest — värve, lõhnu, helisid, maitseid — mõõnavad üksnes vaimus eksisteerivat, teisi aga — ulatuvust, kaju, liikumist, tahkust jne — ka sellest väljaspool, s.o ka siis, kui neid ei tajuta. Ka primaarsete ja sekundaarsete kvaliteetide eristust ei saa siduda üksnes Locke'iga, vaid näiteks ka Descartes'i ja Newtoniga (olguigi neil erinevusi kvaliteetide jaotuses ja loetelus), kelle töid Berkeley otseselt või kaudselt tundis. Ent võrdlus Locke'iga toob Berkeley teguviisi hästi esile. Nimelt teeb Locke vahet *ideedel*, mis tõesti on vaid meeles, ja *kvaliteetidel*, mis on kehaes ja eksisteerivad olenemata sellest, kas me neid tajume või ei, ning ideed meie meelis on viimaste poolt tekitatud. (Vt *Essay*, Book II, Ch. VII). Berkeley kaotab tolle eristuse ja käsitleb kvaliteete algusest peale meie aistide vahetute objektide, s.o ideedena, mis on olemas sedavõrd, kui neid tajutakse, nii et ei saa isegi kujutleda, et nad eksisteeriks ilma, et neid tajutaks. Ja ühtlasi, et keha kui aistiline asi pole tema jaoks midagi muud kui eri aistidega vastu võetud ideede kogum, kaotab ta eristuse meelesiseste ideede ja -välise kehade vahel, n-õ toob kehad, aju kaasa arvatud, tervenisti meelde. Ja viimaks ei taha ta tunnistada vahet tajumise akti ja tajumise objekti vahel. Berkeley argumentatsioon on liig selge ja sihikindel, et uskuda teda lihtsameelne olevat ja Locke'ist ning teistest filosoofidest pelgalt väärsti aru saavat. Küll apelleerib ta tervele mõistusele, väites isegi end koos rahvaga mõtlevat. *Kehi endid*, millele Berkeley järgi

on võrdväärselt omased nii nn sekundaarsed kui nn primaarsed kvaliteedid, tajutakse vahetult, s.t mittejärelaluslikult aistidega, mitte puhta mõistmise või vaimu arusaamise abil nagu Descartes'i järgi. Ei eristu viisid, kuidas kehad *tõeliselt on* ja kuidas nad meile *ilmnevad*. Ideed ehk kvaliteedid, millest nad koosnevad ehk mis neile võrdväärselt omased on, ei ole midagi muud kui helid, kujud, liikumised, värvid, maitsed jne, mis on "silмага näha", "kõrvaga kuulda", "ninaga tunda" jne. Küsimuses, missugused on kehade, asjade omadused, võib ja tuleb usaldada aiste. Asjad muidugi paistavad (on) eri tingimusil ja eri tajujaile teatud määral isemoodi, ent siiski on enamuse jaoks, Berkeley kaasa arvatud, tuli kuum ja rohi roheline. Lumepall on valge: ta ei ole iseenesest värvitu, eneses üksnes nn primaarseid kvaliteete kätkev keha. Niisiis kehad, asjad on Berkeley jaoks just need-ja-need säärased-ja-säärased asjad, milleks neid ka filosoofias harimatute poolt peetakse ning millistena neid tavaliselt tajutakse. Kui kehi, asju ehk filosoofiliselt võttes ideedekogumeid vaadatakse läbi mikroskoobi, siis, võib öelda, õpitakse paremini tundma nende loomust, ent see — kuna läbi mikroskoobi tajutakse juba uusi ideid — ei tähenda enam, kui et õpitakse tundma seoseid ideede vahel, nimelt milliste ideedega millistel tingimustel millised teised ideed kaasnevad või neile järgnevad.

Berkeley filosoofia rahvalikkus on siiski suhteline. Võib ehk öelda, et eitas kehalist substantsi, tavamõistusele tundmata materiat, iseeneses värvituid ja lõhnatuid kehi ning mõistes keha eelseletatud viisil, on Berkeley filosoofia mõneti rahvalikum kui materialism. Samas paistab aistiline asi Berkeley jaoks midagi konventsionaalset olevat, niivõrd kui inimesed ise seostavad ideid, mida oma aistidega tajuvad ning näevad looduses kokku kuuluvat, ja tähistavad neid ühe nimega ning käsitlevad ühe eristuva asjana. Ja teiseks käib rahvaliku arusaama juurde asjast nagu näiteks puu aias ilmselt veendumus, et see eksisteerib ka meie poolt tajumata olles enam-vähem sellisena, nagu oleme harjunud teda tajuma. Berkeley, pangem tähele, kinnitab küll, *et* puu eksisteerib ka meie poolt tajumata olles ja nimelt Jumala meeles, kuid ei ütle, *kuidas* või *millisena* see "seal" on ehk millisena ta Jumalale ilmneb. See on küsimuseks niivõrd, kui puu ja ta lehtede sahin ning liikumine on ajalik, aga Jumal igavikuline ja nagu selgub, ei taju Tema, kuigi *teab* kõiki asju, midagi aistidega, pole üldse mõjustatud ühestki aistingust. Puu nähtavasti on *kuidagi* (ja nähtavasti kuidagi teisiti kui meis) alati Jumala piiritus teadmises, ent me ei või teada ega suuda mõista, kuidas just.

Teises dialoogis järeldeb Berkeley, et "minu poolt tajutud asju teatakse piiritu vaimu mõistuse ja tekitatakse tema tahte poolt". Mõõndes, et kehad koosnevad ideedest ja neid peab tajutama, ei saa neile omis-

tada teistsugust kestvat eksistentsi kui neid teadva ehk mõistva Vaimu mõistuses ning et aistidega tajutud ideed erinevalt imaginatsiooni omadest ei sõltu minu tahtest ja on viimastest selgepiirilisemad, tugevamad, elavamad, püsivamad, peavad nad sõltuma vägevast Vaimust, kelle tahe neid igal hetkel meis tekitab. Ideede tajumine (näen puud) ja tekitamine (moodustan kujutluses kolme peaga mehe idee) on omased üksnes vaimudele. Ja nii vägev vaim, kes kõiki asju endas kätkeb ning kogu meie eksistentsi kestel meis aistiideid tekitab, ei saa muidugi olla keegi muu kui Jumal. Siinkohal ei tahaks ma süveneda Berkeley jumalatões-tustesse ega sekkuda kommentaatorite arutellu seeüle, millest täpselt ta kuidas täpselt mida täpselt järeldab ja mida mitte. Mis nähtub, on et Berkeley asjade alalhoiduse ja meisse tekitamise skeemis pole kohta kehadele materialistide või dualistide tähenduses, olgu need kehad siis ulatava substantsi moodusteks või mitte, koosnegu nad aatomitest või mitte.

Materialistid, leiab Berkeley, ei oska ise ka seletada, kuidas keha peaks toimima vaimule. Nicolas Malebranche, kellega Berkeley teises dialoogis otseselt polemiseerib, eitab keha toimet vaimule ja vastupidi, samuti ühe keha toimet teisele ja ühe piiratud vaimu toimet teisele. Kõiki liikumisi nii kehadel kui vaimudes tekitab tema meelest otseselt Jumal ise. Kehadel pole vähimatki iseseisvust, vabadust, inimvaimudel on seda niipalju, kui nad saavad suunata oma tahet, s.o Jumalast antud erinevate asjade tahtmise ehk erinevate hüvede armastamise võimet üksikute rohkem või vähem hüveliste objektide poole. Jumal toimib vaimlisi ja kehalisi sündmusi korreleerides, nõnda et ühed on Talle ajendiks [*occasion*] tekitada teisi. Teatud kehaline liikumine, mille Jumal ise tekitab, on Talle ajendiks tekitada inimvaimus teatud aisting. (Malebranche teeb rangelt vahet ideedel, mis on Jumalal, mitteloodud, ja aistinguil, mis on meis, loodud.) Vastupidiseks näiteks olgu see, kui näiteks inimvaimu tahtmine oma kätt liigutada on Jumalale ajendiks seda kätt liigutada. Berkeley järgi aistidega tajutud ideed ja nende kogumid üldiselt küll inimvaimu tahtest ei sõltu, kuid mõõndavasti on meil piiratud väed põhjustamaks muutusi ka aistilistes kehadel, mitte üksnes oma kujutluses, nõnda et me liigutame oma käsi siiski ise, olgugi et see vägi käsi liigutada pärineb lõppkokkuvõttes Jumalalt.

Malebranche tunnistab, et meil võiks olla needsamad aistingud, mis meil on, ka siis, kui kehi ei olekski, kuna nii või teisiti on kõik aistingud otseselt Jumalal tekitatud. Berkeley hakkab sest mõõndest kinni ja leiab, et sellised kehad on meie aistingute seletamisel täiesti üleliigsed. Piisab Jumalal tahte vahetu tegutsemise läbi ideede tekitamisest meis reeglipärasel viisil. Jumalal, kes ei tee midagi üleaurust, polnud vähimatki

põhjust kehalisi asju luua. Kõigeväelise olendina ei vaja Ta meis ideede tekitamisel kehi kui instrumente või ajendeid.

Et Berkeley ajal üldiselt siiski ka need, kes mateeriat ühel või teisel kombel tunnistasid, leidsid selle Jumala poolt loodud olevat ja kehalisi asju oma liikumist Jumalalt saavat, siis poleks päris kohane ütelda, et Berkeley asendab mateeria Jumalaga. Pigem kõrvaldab ta mateeria inimvaimu (ühes ta tajumustega) ning Jumala vahelt või kõrvalt.

Hylas ei suuda oma kõnesse mateeriast mingitki mõtet panna ja nii ei jää tal üle muud, kui järgemööda Philonouse (Berkeley) printsiipe omaks võtta. Need printsiibid kätkevad endas teatud raskust küsimuses, miks siiski tuleb mateeriale eelistada meelt, vaimu ehk hinge? Ideed, nagu Berkeley juba *Printsiipides* kinnitab, on passiivsed ja inertsed ega saa meile representeerida vaimu, sellega sarnaneda (vt §§25, 27). Mis alusel heidetakse kõrvale arvamus, et need inertsed ideed on kõik põhjustatud kehaliste liikumiste poolt ning postuleeritakse vaimne substants, mõtleb (tajub ja tahtev ehk tegutsev) asi, millest meie ideed annavad sama vähe tunnistust kui kehalisest substantsist? *Printsiipide* teise väljaandes (1734, koos *Dialoogidega*) on lisatud lause:

Kuigi samal ajal tuleb mõõnda, et meil on mingi arusaam [notion] hingest, vaimust ja meele toimingust, säärestest nagu tahtmine, armastamine, vihkamine, niivõrd, kui me teame või mõistame nende sõnade tähendust. (§27.)

Kolmandas dialoogis on seda teemat märksa laiemalt arendatud. Berkeley ütleb end teadvat refleksiooni teel oma olemisest ning vahetult või intuiitiivselt, mida ta mõtleb terminitega “mina” ja “ma ise”, nimelt jagamatut, ulatuvusetu substantsi, mis mõtleb, tegutseb ja tajub ja on täiesti erinev ideedest ehk tegevusetuist, tajutud [*perceived*] asjust. Niisiis teatakse vaimust nii seda, et ta on, kui ka seda, mis ta on. Üldjoontes paistab see Descartes’i *Cogito ergo sum*’i omaksvõtuna. Samas võib täheldada, et rangelt võttes Berkeley ei järelda, ka mitte intuiitiivselt, oma mõtteist (tajumusist, tahtmusist) enese eksistentsi, rääkimata sellest, et erinevalt Descartes’ist mõistab ta ideed või tajumust puhtaistilisena ja meelest täiesti eristavana, kuna Descartes tunnistab ka puhtaid ideid ja peab ideid meele enese moodusteks. Mateeria eksistentsist, leiab Berkeley, pole meil seesugust vahetut teadmist ega saa mateeriat ka kooskõllaliselt defineerida; mateeria mõiste [*notion*] on vastuoluline ja miski vastuoluline ei saa eksisteerida. Vastuolu tuleneb muidugi taas sellest, et Berkeley ei erista ideed, mis on teadmise vahetu objekt ja ei saa eksisteerida ilma, et teda tajutaks, ning kvaliteeti, mis on kehas, tajumisest sõltumata. Kui idee peab mingis substantsis eksisteerima ja peab tajutud olema, siis on vastuoluline ütelda, et ta eksisteerib substantsis,

mis teda ei taju. Ja kui ainus tegevus, millest meil mingi teadmine on, on vaimu tegevus, ja tegevus on vajalik millegi tekitamiseks, siis on vastuoluline ütelda, et materia, tegevusetu olevus tekitab meis ideid.

Nähes märke ja efekte, mis viitavad teistele piiratud vaimudele, nende tegevusele, võib nende eksistentsi pidada tõenäoliseks, arvab Berkeley. Sellest tuleb nähtavasti nõnda aru saada, et me tajume muu hulgas sääraseid aistiideid, näiteks teiste inimkehade liikumisi, mille tekitamises, võib oletada, osalevad ka teised inimvaimud, mitte Jumal üksi ei tekita neid, sarnaselt sellega, kuidas noid aistiideid vaatlev vaim oma enese keha, üht ideedekogumit liigutab.

Berkeley paistab eristavat objektide tajutud- [*perceived*] ja tajutav- [*perceivable/perceptible*] olemist (ehkki võib ka olla, et siin terav vahetegemine on olulisem moodsale lugejale kui Berkeley'le enesele). Piiratud vaimude suhtes ei eksisteeri objektid alati tegelikult [*actually*] nende poolt tajutud olles (õieti on korraga vaid väike osa objektidest, mida tunneme, tegelikult tajutud), vaid ka potentsiaalselt, nii võrd kui Jumala tahe, toimides üldjuhul reeglipäraselt, tagab, et teatud tingimustel me tajume ehk Tema tekitab meis teatud ideid. Sedasi on võimalik "teada", mida ühel või teisel viisil tegutsemise tulemusena tajutakse. Kui ma olen oma toast väljas, eksisteerib laud mu toas minu suhtes ses mõttes, et kui ma läheksin oma tuppa, tajuksin toda lauda ehk Jumal tekitaks minus ideedekogumi, mida mina käsitlen ühe eristuva asja, lauana (vt *Printsiipe* §3). Säärane tinglik eksistents sobib kokku ka selletaoliste järeldustega, et Maa liigub, kuigi me seda siin olles ei taju, sest me võime järeldada, et me tajuksime Maa liikumist, "kui oleksime asetatud sama suurele kaugusele temast, kui praegu oleme teistest planeetidest". Ja samuti võisid asjad loodud ehk *tajutavaks* saada juba enne piiratud tajujate loomist. Looja täiuslikus teadmises on aga asjad, mis oma igavikulisel kujul meile tajutavad pole, alati olnud.

Lõpetan lootes, et Philonous ka meie aja Hylaseid nende usus ja elarvamuses pisutki õrritab.

Roomet Jakapi

Terveisiä Oulusta

Pohjoissuomalainen sanomalehti Kaleva on uskollinen Viron ja virolaisten ystävä.

Kalevalla on oma nimikkorahasto Viron Kansallisen Kulttuurin Säätiössä.

Sanomalehti

KALEVA

Pohjois-Suomen suurin ja Suomen neljänneksi suurin 7-päiväinen sanomalehti.

KALEVA

Perustaja
Juho Raappana
vuonna 1899.

Levikki 84.337.
Levikkialueena koko
Pohjois-Suomi.

Oulun toimituksen lisäksi
Kalevalla on aluetoimitukset
eripuolilla Pohjois-Suomea
ja Helsingissä.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12; 1994 — 2–12; 1995 — 1,2,4–12, 1996 — 1–12 ja 1997 — 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 150123017972, kood 741) iga numbri eest 24 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Address: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Inta Soms, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1998:

USD 46, DEM 70, FIM 210, CAD 63, FRF 240, SEK 307, GBP 29, AUD 58.

Back issues for 1992 — 1-5, 7-12; 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 2-12;
1995 — 1,2,4-12; 1996 — 1-12; 1997 — 1-12 and single issues for 1998:

USD 4, DEM 6, FIM 17, CAD 5, FRF 20, SEK 27, GBP 3, AUD 5.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank - UBF, Helsinki, UNITFIHH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtparkasse München, München, SSKMDEMM; for GBP: Midland Bank, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLICUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 150123017972 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1998

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1995

1	2		4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1994

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5		7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	--	---	---	---	----	----	----

Name or institution .....

Address .....

Country .....

Enclosed is the check totaling .....

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu,
EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

Black scenarios of young Estonians	<i>Mikko Lagerstetz</i>	2243
Expansion and contraction of large polities — context for Russia	<i>Rein Taagepera</i>	2259
Regional differences in the adaptation of Russians in Estonia and the factors influencing it	<i>Tiit Tammaru</i>	2283
Freemason actors and musicians in Tallinn	<i>Henning von Wistinghausen</i>	2303
The motif of the alien in Baltic German literature	<i>Lüna Lukas</i>	2322
A letter to his niece Emma	<i>Georg Julius Schultze-Bertram</i>	2344
Speeches about one's own country: Germany	<i>Joseph Beuys</i>	2351
If everything is art	<i>Vilja Küisler</i>	2365
Poetry 1935–1937	<i>Paul Viiding</i>	2372
Impact of economic changes on the health and nutrition of the resi- dents of Estonia	<i>Virve-Ines Laidmäe</i>	2376
Review: Olaf Klaassen's book on Indonesia. Olaf Klaassen. <i>Hü- vasti, Insulindel! Andres Saali elu Indoneesias</i> . Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1996.	<i>Ülo Sirk</i>	2404
Editorial note		2426
Three dialogues between Hylas and Philonous. IV <i>George Berkeley</i>		2433

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163